

અધ્યમ આરુત્તિ, ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮

કિંમત રૂ. ૭૫

શેષ સંભારણાં

અનુક્રમણિકા

પ્રવેશિકા	...	...	...	૧
શેષ સંભારણાં	...	...	...	૩૮
તાજ	...	...	...	૪૮
એક સ્વપ્નની શેષ સ્મૃતિઓ	...	...	...	૫૬
અવશેષ	...	...	...	૮૧
ત્રણ કપર	...	...	...	૯૧
વેરાન સ્વર્ગ	...	...	...	૧૦૮

ખડું તો એજ છે કે જેનું દિલ સલામત છે, જેનું હૃદય જીવંત છે. એની દષ્ટિ અતીત તરફ જાય છે, જવાની જ. કાં જાય છે. શું કરવા જાય છે એ કહી શકાતું નથી. અતીત કલ્પનાનો બોલ છે, એક પ્રકારનો સ્વપ્નલોક છે એ નિઃશંક છે. એટલે જો કલ્પનાનાં બધા જ ખડોને સુખપૂર્ણ માની લઇએ તો પ્રશ્ન વિકટ નહિ રહે; દુરત, કહી શકાય કે એ સુખ મેળવવા એમ કરે છે. પણ મને લાગે છે કે અતીત તરફ લગી લગીને જોવાની ટેવ સુખ-દુઃખની જાવનાથી પર છે. મને સંભારણા માત્ર સુખપૂર્ણ દિવસોના ભનાવશેષ નથી લાગતા. એ આપણને 'લીન' કરે છે. આપણા મનને રપશે' છે, ખસ, આપણે આટલું જ કહી શકીએ.

જેમ પોતાનાં વ્યક્તિગત અતીત જીવનની મધુર સ્મૃતિ માનવીમાં હોય છે. એમ જ સમષ્ટિરૂપે અતીત નરજીવનની પણ એક પ્રકારની સ્મૃતિબાજ સ્વપ્ન હોય છે. જે ઇતિહાસના સંકેત પર જાગે છે. એની મામિંકતા પણ નિજ અતીત જીવનની સ્મૃતિની મામિંકતા જેવી જ હોય છે. નરજીવનની ચિરકાળથી ચાલી આવતી અખંડ પરંપરાની સાથે તાદાત્મ્યની આ જાવના આત્માનાં શુદ્ધ સ્વરૂપની નિત્યતા અને અસીમતાનો આભાસ આપે છે. આ સ્મૃતિ-સ્વરૂપ-કલ્પના ક્યારેક ક્યારેક પ્રત્યભિચાનનું ચે રૂપ ધારણ કરે છે. જે રીતે પ્રસંગોપાત ઇતિહાસદ્વારા જાણીતી કોઇ ઘટનાનાં વર્ણનને આપણે ક્યાંક બેઠા બેઠા મનોમન યાદ કરીએ છીએ, એજ રીતે કોઇ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ સ્થળે પહોંચતા આપણી કલ્પના મા મૂત્ જાવના દુરત એ સ્થળ પરની કોઇ મામિંક ઘટનાના અથવા તો એથી સખધ રાખતી થોડી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની વચ્ચે આપણને પહોંચાડી દે છે, જ્યાંથી ફરી, વર્તમાન તરફ પાછા વળીને આપણે કહેવા માંડીએ છીએ કે આ એજ સ્થળ છે કે જે ક્યારેક સગવડથી અગમગતું હતું. જ્યાં અમુક સમ્રાટ સભાસદોની વચ્ચે સિંહાસન પર બિરાજતો હતો, આ તે જ દરવાજો છે જ્યાં અમુક રજપુત

વીર અપૂર્વ પરાક્રમપૂર્વક લડ્યો હતો. વગેરે. આ રીતે આપણે તે કાળથી માંડી આ કાળ સુધી આપણી સત્તાના આરોપણનો અનુભવ કરીએ છીએ.

અતીતની કલ્પના સંસ્મરણો જેવી સજીવતા પ્રાપ્ત કરીને તક મળ્યે પ્રત્યક્ષિયાનુ* રૂપ ધરી શકે છે, જેનો આધાર કાં તો ઇતિહાસ, કાં અનુમાન હોય છે. અતીતની આ સ્મૃતિ-સ્વરૂપા કલ્પના કેટલી મધુર, કેટલી આર્મિક અને કેટલી લીન કરનારી હોય છે તે સદ્દેયોથી છુપું નથી, છુપાવી શકાયું નથી. માનવીની અન્તાઃ પ્રકૃતિ ઉપર એનો પ્રભાવ પ્રખળ ને સ્પષ્ટ છે. સદ્દેયો એના પ્રભાવનો, એની સજીવતાનો અસ્વીકાર કરી નથી શકતા. એ પ્રભાવનું, એની સજીવતાનું મૂળ છે સત્ય. સત્યથી અનુપ્રાણિત હોવાને કારણે જ કલ્પના સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષિયાન જેવું સજીવ રૂપ મેળવે છે. કલ્પનાનાં આ સ્વરૂપની સત્યમૂલક સજીવતાનો અનુભવ કરીને જ સંસ્કૃતનાં પ્રાચીન કવિઓ પોતાનાં મહા-કાવ્યો અને નાટકો કોઈ ઇતિહાસપુરાણનાં વૃત્તને આધારે જ રચતા હતા.

સત્યનો અર્થ અહીં માત્ર વસ્તુતઃ ધટિત વૃત્ત જ નહિ પણ નિશ્ચયાત્મકતાથી પ્રતીત વૃત્ત પણ છે. જે વાતો ઇતિહાસોમાં પ્રસિદ્ધ આત્મી આવે છે એ જે પ્રમાણોથી પુષ્ટ ન હોય તો પણ લોકોનાં વિશ્વાસ ખળે એ પ્રકારની સ્મૃતિ-સ્વરૂપા કલ્પનાનો આધાર બની જાય છે. આવશ્યકતા હોય છે માત્ર એ વાતનાં પૂરેપૂરા વિશ્વાસની કે આ પ્રકારનો બનાવ આ રમણે બન્યો હતો. જે એવો વિશ્વાસ તેનાં વિરુદ્ધની થોડીક સાબિતીઓ રજૂ થતાં ડગી જાય તો એ રૂપની કલ્પના ખરાખર નહિ જાય. ખીજી લક્ષ્યાં લેવા જેવી વાત આ છે કે ઇતિહાસનાં સંકેત પર ચાલતી મૂર્ત ભાવના પણ અનુમાનોનો આસરો લે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો શુદ્ધ અનુમાન જ

* પ્રત્યક્ષિયાન-સ્મૃતિની સદાયતાથી થતું જ્ઞાન.

મૂર્તિ ભાવનાનું પરિચાલન કરે છે. જો કોઈ અપરિચિત પ્રદેશમાં પણ કોઈ વિસ્તૃત ખડેરો પર જઈને આપણે બેસીએ તો માત્ર આ અનુમાનના આધારે જ કે ક્યારેક અહીં સારો વસવાટ હતો, આપણે પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનની દબે એ પ્રકારની કલ્પનામાં પ્રવૃત્ત થઈ જઈએ છીએ કે “આ એજ સ્થળ છે જ્યાં ક્યારેક જૂનાં મિત્રોની મંડળી જામતી હતી. રમણિયોનો હાસ્ય-વિલાસ ચુંજતો હતો. બાળકોનો દીકા કલરવ સંભળાતો હતો” વગેરે. કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સ્વરૂપ આ કોરી અનુમાનાશ્રિત કલ્પના પણ સત્યમૂલક હોય છે. વર્તમાન સમાજનું ચિત્ર ખડું કરનાર નવલકથાઓ પણ અનુમાનાશ્રિત હોવાને કારણે સત્યમૂલક હોય છે.

આપણે માટે વ્યક્ત સત્ય છે. જગત અને જીવન. એનો જ અન્તર્ભૂત રૂપ વ્યાપાર આપણાં હૃદય પર માર્મિક પ્રભાવ પાડીને આપણાં ભાવોનું પ્રવર્તન કરે છે; આ રૂપ-વ્યાપારોમાં આપણે ભગવાનની કળાનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ, એનાં જ સુત્રને પકડીને આપણી ભાવના ભગવાન સુધી પહોંચે છે. જગત અને જીવનનો એ રૂપ-વ્યાપાર અન્ત છે. કલ્પના દ્વારા હાજર કોઈ રૂપ-વ્યાપાર જ્યારે એનાં મેળમાં હોય છે ત્યારે એમનો જ એક પ્રતીત થાય છે, અતઃ એવું કાવ્ય સત્યની અન્તર્ગત હોય છે. એનો જ જીડા પ્રભાવ પડે છે. એજ આપણાં મનને સ્પર્શે છે. કલ્પનાનું જે હુખ્ખું ઉદુયન આ પ્રકારે સત્ય પર આશ્રિત નથી એ દબવા મનો-રંજનની વસ્તુ છે; એનો પ્રભાવ માત્ર વેલ શુદ્ધ યા નકશી જેવો હોય છે, માર્મિક નહિ.

આપણો ભારતીય ઇતિહાસ કોણ જાણે કેટલાયે માર્મિક વૃતોથી ભર્યો પડ્યો છે. ધણાં દિવસથી હું એ રાહ જોતો હતો કે કોઈ સાચી ઐતિહાસિક કલ્પનાવાળો પ્રતિભા-સંપન્ન કવિ અને રંખક આપણાં વર્તમાન દિન્દી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રગટે. કોઈ પણ

કાળની સાચી ઐતિહાસિક કલ્પના મેળવવા એ કાળ સંબંધી મળી શકતી તમામ ઐતિહાસિક સામગ્રીની છણાવટ જરૂરી બને છે. એવી છણાવટ કોરા વિદ્વાનો તો કર્યા જ કરે છે, પણ એની સહાયથી કોઈક કાળનું એકાદ જમાનાનું છવતું-જગતું ચિત્ર તો તેજ ભીજું કરી શકે જેની પ્રતિભા કાળનાં ગાઢ પડદાની આરપાર જઈ અતીતની એકે એકે વાતનો ઝગકાવી દે. રાહ જોતાં જોતાં સ્વર્ગીય 'પ્રસાદ'જનાં નાટકો સામે આવ્યા, જેમાં પ્રાચીન ભારતની થોડી-ધણી મધુર ઝલક મળી. એમનાં અવસાન પહેલા થોડા દિવસે નવલ-કથારૂપે પણ એવી ઝાંખી કરાવવા મેં એમને આગ્રહ કર્યો હતો; જે એમને અંતરે વસ્યો પણ હતો.

નાટકો રૂપે ઐતિહાસિક કલ્પનાનું અતીત-પ્રદર્શક વિધાન જોઈને ભાવાત્મક પ્રાંબધો રૂપે સ્મૃતિ-સ્વરૂપા યા પ્રત્યક્ષિતાન-સ્વરૂપા કલ્પનાનું પ્રવર્તન જોવાની લાલસા, જે પ્રથમથી જ મનમાં હતી તે પ્રખળ થઈ ગઈ. એ લાલસા કદ રીતે-કોનાં દ્વારા પૂર્ણ થશે એનાં વિચારો કર્યા જ કરતો હતો. ત્યાં તાજમદલ અને એક સ્વપ્નકી શેષ સ્મૃતિયો નામક એ ગદ્ય પ્રખંભ જોવામાં આવ્યા, એ બન્નેનાં ભેખકે હતા મહારાજ કુમાર શ્રી. રઘુવીરસિંહજી. આશાને એક આધાર મળ્યો. એ બન્ને ભેખોમાં જે પ્રતિભાના દર્શન થયા એનાં સ્વરૂપને સમજવા હું પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પહેલી વાત મને એ લાગી કે મહારાજકુમારની દષ્ટિ એ કાલખંડમાં ફરી વળી છે જે ભારતીય ઇતિહાસમાં 'મધ્યકાળ' કહેવાય છે. એમની કલ્પના અને ભાવનાને જગાડનાર એ કાળનાં-એ યુગના થોડાક સ્મારક ચિન્હ છે એ જોઈને એનો પણ આશાસ મળ્યો કે એમની કલ્પના કયા પ્રકારની છે. મને એ સ્મૃતિ-સ્વરૂપા જણાઈ છે, જેની સામિકતા વિષે હું અગાધ કઠી ચૂક્યો છું. મહારાજકુમાર જેવા ઇતિહાસનાં મહા વિદ્વાનનાં હૃદયમાં આવો ભાવ સાથે ઘહેરતો જોઈ હું તૃપ્ત થઈ ગયો. વિદ્વાતા અને બાલુકતાનો આવો મેળ વિશ્વમાં અત્યંત વિરલ છે.

પ્રસ્તુત સંપ્રદય નામ છે “શેષ સ્મૃતિયો,” આમાં પાંચ બાવ-
ત્મક નિબંધ છે જેનું લક્ષ્ય છે—તાજમહેલ, રતેલપુર સીકરી, આગ-
રાનો કિલો, લાહોરની ત્રણ (જહાંગીર, નૂરજહાં અને અનાર-
કલીની) કબરો અને દિલ્લીનો કિલો. કહેવાની જરૂર નથી કે
આ પાંચે સ્થળો જેમ મોગલ-સમ્રાટોનાં ઐશ્વર્ય, વિભૂતિ
પ્રતાપ, આમોદ-અમોદ અને બોગ-વિભાસનાં સમારક છે તેમ એમનાં
દીનતા, વિષાદ, નિરાશા અને ધોર પતનનાં પણ સંભારણું છે.
માનવીની ઐશ્વર્ય, વિભૂતિ, સુખ અને સૌંદર્યની વાસના અભિવ્યક્ત
થઈને જન્મતનાં કોઈ નાનાં યા મોટા બાગને પોતાના રંગમાં રંગીને
માનવી સજીવતા બદ્દે છે, જોતજોતામાં કાળ એ વાસના જીવી
માનવીને ધકકો મારી દૂર કરી દે છે. ધીરે ધીરે ઐશ્વર્ય-વિભૂતિનો
એ રંગ પણ ઉપડતો જાય છે. ને જે કંઈ શેષ રહી જાય છે તે
ધણી સમય સુધી ઈંટ-પત્થરની બાધામાં એક જૂની વારતા કહેતું
રહે છે. સંસારનો પ્રવાસી માનવી એને પોતાની જ વાત સમજી
સંભળે છે, કારણ જીવનનું શાસ્ત્ર અને સનાતન સ્વરૂપ એમાં
જગે છે.

આ સમારકો ન જાણે કેટલીયે વાતો પોતાનાં પેટમાં ગોપવી
ક્યાંક જિભા, ક્યાંક બેઠા, તો ક્યાંક પડ્યા છે. સીકરીનો ભુલ્લ
દરવાજો જિભો છે. મહારાજકુમાર એની સામે જિભા રહે છે ને
વિચારે છે.

“જો આજે આ દરવાજાને વાચા ડુટે, પોતાનાં
સંસ્મરણો એ કહેવા મરિ તો બારતનાં ન જાણે કેટ-કેટલાયે
અંશાત ઇતિહાસનો પત્તો લાગી જાય, અને ન જાણે કેટલીયે ઐતિ-
હાસિક ત્રુટીઓ દૂર કરી શકાય.”

કેટલીક વ્યક્તિઓનાં સમારક-ચિહ્નો તો એમની પાછળ એમના
પૂરા પ્રતિનિધિ યા પ્રતીક ખની જાય છે. અને એ જ રીતે પૂણ્યા

યા પ્રેમના બની રહે છે. જે રીતે પોતાના જીવનકાળમાં એ વ્યક્તિઓ હતી.

“જીંદગી પૂરી થયે માનવી જ્યારે એને સમેટી આ લોકમાંથી વિદાય લે છે ત્યારે જગત એ ગત આત્માના સંસારમાં આવેલી વસ્તુઓ પર પ્રદાર કરીને યા એને ચૂકીને માની લે છે કે તે એ અદ્રશ્ય થયેલા આત્મા પ્રતિનો પોતાનો ભાવ-લાગણી પ્રગટ કરી રહ્યું છે. એ મૃત વ્યક્તિના પાપ યા પુણ્યનો ભાર વહે છે એના જીવન સાથે સંકળાયેલા ઈંટ અને પથર.”

કોઈ અતીત જીવનના આ સંભારણું કાં તો એમ ને એમ જ, કદાચ કાળની કૃપાથી એવા ને એવા રહી જાય છે, અથવા જાણી જોઈને રાખી જવાય છે. જાણી, જોઈને કંઈક સંભારણું મૂકી જવાની કામના પણ માનવ પ્રકૃતિમાં જ રહેલી છે. પોતાની સત્તાના લોપનો વિચાર માનવીને અસહ્ય છે. પોતાની પાશ્વિંવ સત્તાને તો એ સ્થાયી નથી કરી શકતો; એથી એ ઈચ્છે છે કે એ સત્તાની સ્મૃતિ જ કોઈ જનસમૂહ વચ્ચે સ્થાયી બને. બાલ-જગતમાં નહિ તો આ-તજ-ગતનાં કોઈ ભાગમાં જ એ એને સ્થાયી કરવા ઈચ્છે છે. આને આપણે અમરત્વની આકાંક્ષા યા આત્માની નિત્યતાનો ઈચ્છામક આજ્ઞા કહી શકીએ—

ભાવિમાં આવનાર પોતાના અંતનાં તથા એ દ્વારા પોતાના વ્યક્તિત્વનાં જ નહિ. પોતાના સર્વસ્વનાં નાશનાં વિચાર માત્રથી જ માનવીનું આપું ચે વદન મુજી જોડે છે..... માનવી આ પાશ્વિંવ સંસારમાં પોતાનું સંભારણું ચિરંતન સંભારણું—મૂકી જવા બાકુળ ચક્ર જોડે છે.”

પોતાનું સંભારણું સ્થાયી કરી જવા કેટલાક મનસ્વી કળાનો આશરો લે છે અને એનાં આકર્ષક સૌંદર્યની પ્રતિષ્ઠા કરીને વિસ્મૃતિની ખાઈમાં ધકેલનાર કાળના હાથને ધણું દિવસો

સુધી-સદચે વર્ષો સુધી રોકી રાખે છે.

“જો કે કાળની સામે દોહતું” એ નથી ચાલતું” જતાં દેટલાક મગજેએ એવી ખૂખીથી કામ દ્યું; એ એવી ચાલ ચાલ્યાં, કે કાળનાં આ પ્રલયકર ધસમસતા પૂરને પણ ખાળવામાં એ સમર્થ થયા. એમણે કાળને સૌંદર્યનાં અદ્રશ્ય છતાં અચૂક પાશમાં જકડી સીધો છે, એને પોતાની કૃત્તિઓની અનોખી છદ્મ બતાવી લેખાવ્યો છે; એમ એને બૂલ ઘાપ આપીને કેટલીકવાર માનવી માત્ર પોતાની રમૂતિનાં જ નહિ, પરંતુ પોતાનાં ભાવોનાં સ્મારકોને પણ ચિર સ્થાયી બનાવી શક્યો છે.”

આ રીતે આ સ્મારકો કાળનાં પ્રવાહને જરા ખાળીને માનવીની કેટલીયે પેઢીઓની આંખમાં આંસુ વહેવડાવતાં ચાલ્યા જાય છે. માનવી પોતાની પાછળ આવનાર માનવીને રડાવવા માગે છે. મહારાજકુમારની સામે સમ્રાટોનાં અતીત જીવન-નાટકની ખસ્ત રંગ ભૂમિ છે, સામાન્ય જનતાની જીવન-લીલાની રંગભૂમિ નથી. આમાં જે રીતે ભાવનાં ઉઘાડાં ઉઘાડાં ઉઘાડાંનાં દ્રશ્યો છે તે જ રીતે ઊંડામાં ઊંડા પતનનાં પણ છે. જે જેટલે જાંચે ચડેલો દેખાય છે તે ત્યાંથી પડતાં એટલો જ નીચે પડ્યો પણ જણાય છે. દર્શકોને એનાં ઉત્થાનની જાંચાં જેટલી કેટલકભરી અને વિસ્મયકારી લાગે છે, એટલી જ એનાં પતનની ખાંધની ઊંડાં પણ માર્મિક અને આકર્ષક લાગે છે. અસામાન્ય તરફ લોકોની નજર પણ વધુ દોડે છે. આંખ પણ વધુ મંડાઈ રહે છે. અત્યંત જાંચાંએથી પડવાનું દશ્ય માનવી કેટલક સાચે જૂએ છે. જેમ આ લેખોમાં ભાવુક લેખક કહે છે—

“બહુ જાંચેથી પડતા જળધાધને જોવા લોકો સોંકડો ગાંઠની મજલ કાપીને પણ આવે છે.....એ જાંચા કાંચાઓ સાથે પડ્યોને એ જળધારણું ફેલાઈ જવું, બિન્દુ બિન્દુ થઈને કુવારા રૂપે અહીં-તહીં વિખેરાઈ જવું, દવામાં મળી જવું—બસ, એ જ દશ્ય

“જોશમાં માનવીને આનંદ આવે છે.”

જીવન તો જીવન જ છે—પછી એ રાગનું હોય या રંઘનું. એમાં સુખ અને દુઃખ આ બે બાજુ હોવાની જ. એમાંથી કોઈ બાજુ સ્થિર નહિ થકે. સંસાર અને સ્થિરતા ! અતીતનાં લાંબા—પહોળા મેદાનની વચ્ચે આ ઉભય બાજુઓની ધોર વિષમતા નજર સામે રાખીને પોતે જે વિચાર-બાવ-ધારામાં ગરકાવ થયા છે તેમાં બીજાઓને પણ ગરકાવ કરવા ભાવુક મહારાજકુમારે આ શબ્દ ઝરણાં વહાવ્યાં છે. આ પુનિત વિચાર-ધારામાં નહાયે વર્તમાનનો પોતા-પારકાનો, થયેલા-જનમેલો મેલ દૂર થાય છે ને હૃદય રસમ્મ થાય છે. સુખ-દુઃખની વિષમતા ઉપર જેમની ભાવના વિશેષતા પ્રવૃત્તિ થશે એ બેસક એક તરફ તો જીવનની ભોગ બાજુ-પૌવન-મદ, વિલાસની પ્રચુર-સામગ્રી, કળા સૌંદર્યનો અગળગાટ, રંગરાગ અને આમોદ-પ્રમોદની ધૂમધામ અને બીજી તરફ દીનતા, નિરાશા અને હિંસાસીનતાને સામે રાખશે. ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મોટા મોટા પ્રતાપી સમ્રાટોના જીવન વિષે પણ એ આમ જ કરશે. એમનાં તેજ, પ્રતાપ, પરાક્રમ વગેરેની ભાવનાને એ ઇતિહાસ-વિદ્યા વાચકની સહૃદયતા પર મૂકી દેશે. અહીં મહારાજકુમારે જીવનની ભોગ બાજુને જ વધુ આલેખી છે એનું કારણ મને એ જ લાગ્યું છે. એથી જ ‘મદ’ અને ‘ખાલા’ વારંવાર સામે આવ્યાં છે, જે કાષ્ઠકાર્ષ્ણે ખટકે એ સંભવિત છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે સુખ અને દુઃખ વચ્ચેનું વૈષમ્ય જેવું આર્મિક ને હૃદયરપચ્છી હોય છે. એવું જ ઉત્પત્તિ અને અવનતિ પ્રતાપ અને હ્રાસની વચ્ચેનાનું પણ છે. આ વૈષમ્ય ખતાવવા એક તરફ કાષ્ઠના પતન-કાળની અસમર્થતા, દીનતા, વિવશતા વગેરેનાં હૃદય સામે મૂકવામાં આવે છે; તો બીજી તરફ એનાં અશ્વર્થ-કાળના પ્રતાપ, તેજ, પરાક્રમ વગેરેને સંભારવામાં આવે છે. આ કૃતિમાં

દિલ્લીનાં કિલ્લાનાં પ્રસંગોમાં શાહ આદમ, મુહમ્મદશાહ અને બહાદુર શાહનાં કુદિનોનાં ચુટલા ચિત્રો રજુ કરીને જે ગૂઢ ને મંજીર પ્રભાવ પાડવામાં આવ્યો છે એને હૃદયસ્તરે પહોંચાડનાર વસ્તુ છે. અકબર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ વગેરે બાદશાહીનાં તેજ, પ્રતાપ ને પરાક્રમની ભાવના. પરંતુ કહેવાય ગયું છે તેમ લાગણી પ્રધાન લેખકે આ ભાવનાને બહુધા અવ્યક્ત જ રાખી છે; એને વાંચકનાં અન્તઃકરણમાં ઇતિહાસ દ્વારા પ્રતિબિંબિત જ માની લીધી છે.

વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે સમ્રાટોનાં પ્રભુત્વ, પ્રતાપ અને આધિકાર વગેરે દર્શાવતા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ તો ઇતિહાસ કરે જ છે. એથી બાવુક કવિ યા લેખક પોતાની કલ્પનાદ્વારા જીવનનાં એ આંતર-બાળ વ્યાપારોને નજર સમીપ ખસા કરે છે જેને ઇતિહાસ નકામાં ગણી વણરૂપસ્થાં જ રહેવા દઇ હસગિા મારતો આગળ નીકળી જાય છે. તાજમહેલ જે દિવસે સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ ગયો હતો અને મોટી ધામધૂમ સાથે શાહજહાં એને પહેલવહેલો બેઠો ગયો હતો એ દિવસ કેટલા મહત્વનો બન્યો હતો ? પણ મહારાજકુમાર કહે છે તેમ—

“એ મહાન દિવસનું વણુંન ઇતિહાસકારોએ ક્યાંય પણ નથી ક્યું”. હળરો નર-નારી, આખાશ-ટુહ એ દિવસે એ અપૂર્વ મહાપરનાં, વિશ્વની એ અતિ અનુપમ કૃતિનાં દર્શનાથે એકઠા થયા હશે ?વિધ વિધ દર્શકોનાં હૃદયમાં કેવા વિધ વિધ ભાવો જન્મ્યા હશે ?તાજનાં એ અદ્વિતીયદારે જમીને જ્યારે શાહજહાંએ એ સમાધિ બોર્ડ હશે ત્યારે એનાં હૃદયની શી દશા થઈ હશે ?”

ઇતિહાસ જેને નકામાં ગણીને નથી રૂપસ્થાં, એવા પ્રસંગોને નજર સમીપ ખસા કરવામાં બાવુક લેખકની કલ્પના પ્રવૃત્ત બની છે. એ ખરું છે. મારે આ વિષે એટલું જ કહેવાનું છે કે ઇતિહાસનાં શુષ્ક નિબંધાણ વિધાનમાં તેજ, પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ દાખવતા પ્રસંગો પણ રહી જતાં હોય છે. એનાં જીવંત ચિત્રો પણ સક્રિયશાળી ઐતિહાસિક

પુરુષોનાં જીવન-સંભારણામાં જરૂરી છે. આથી છે કે એ તરફ પણ લેખકની ભાવના પ્રેરિત કલ્પના પ્રવૃત્ત થશે.

“શેષ સંભારણાં”માં જીવનની ભોગ-ખાત્રુ વધુ આલેખાઈ છે, પણ એ આલેખન સુખ-સૌંદર્યની અસ્થિરતાની ભાવના ને વિષાદ પ્રદાન કરતું દેખા દે છે, એને આપણે લેખકનો હેતુ નહિ કહી શકીએ, સંસારમાં સુખ-ભાવના કઈ રીતે સાપેક્ષ છે એ તરફ એમની દૃષ્ટિ છે. એ કહે છે કે—

“દુઃખ વિના સુખ ! ના ! ના ! તો તો સ્વર્ગ નરકથી વધુ દુઃખપૂર્ણ થઈ જશે.....સ્વર્ગનું મહત્ત્વ ત્યારે જ સંભવી શકે ત્યારે એની સાથે નરક પણ હોય. સ્વર્ગાનવાસીઓ એને નિહાળે તથા સ્વર્ગ તરફ નરકવાસીઓની મંડાઈ રહેલી આતુર પ્યાસી નજરને સમજી શકે.”

માનવ હૃદયથી અજગી સુખ-દુઃખની, સ્વર્ગ-નરકની કોઈ જ સત્તા નથી. જેઓ સુખ-દુઃખને કંઈ જ નથી ગણતા, તેઓ જો કયાંય પણ હોય તો માનવું જોઈએ કે એમની પાસે હૃદય નથી.

“સ્વર્ગ અને નરક એનો ફેર, સૌંદર્ય અને કુરુપતા... આ બધાને તો એજ સમજી શકે જેની જાતીમાં હૃદય નામની કોઈ વસ્તુની હયાતી હોય પછી બલેને એ અધુરું બહુ-જાણુ. હોય મા સાવ બાગેલું જ કેમ નથી હોતું-પણ ધક્કતું હોય. એ સ્વર્ગને અને એ નરકને, દિલવાળાઓએ જ તો વસાળ્યું છે. આ દુનિયા, એનાં બંધન, સુખ-દુઃખ...આ બધાં પણ દિલદારો ને જ આશરે છે”

“અનંત યૌવન, ચિર સુખ અને મસ્તી આ બધાને સરજીને હૃદયે એ સ્વર્ગનો પાથો નાખ્યો હતો...પરંતુ એ સાથે જ અસંતોષ અને દુઃખનું સર્જન પણ એ હૃદયે એજ કર્યું હતું.”

સુખની સાથે દુઃખ પણ લપાણું-સુપાણું-વળગ્યું જ રહે છે. અને ક્યારેક નહિ ને ક્યારેક પ્રગટ થઈને એ સુખનો અંત

આણી દે છે.

“દિલવાળાઓનાં સ્વર્ગમાં નરકનું વિષ ફેલાયું, અનંતયોવના વિષકન્યા પશુ હોય છે. એનો સહવાસ સેવીને કાણ ચિરંજીવ બન્યું છે ? દુઃખનાં બૂને સુખને સતાવ્યું. મસ્તી અને ઉન્માદને ક્ષય-રૂપી રાજરોગ વળાવ્યો.”

જો સંસારમાં કોઈ જ વસ્તુ સ્થાયી નથી તો સુખ-દયા કઈ રીતે સ્થાયી રહી શકે ? જોને ક્યારેક પૂણું સુખ-સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત હતી એને માટે માત્ર એ સુખ-દયાનો અભાવ જ દુઃખ, દુઃખ-સ્વરૂપ થશે. એને સામાન્ય સ્થિતિ જ દુઃખ-દયા લાગશે. એક વાર રાગ પદે રહી ચૂકેલાની સ્થિતિ જો એક સ્થિતિ સંપન્ન ગૃહસ્થ જેવી થઈ જશે તો એને એ દુઃખ-દયાજી માનશે. સુખની આ સાપેક્ષતા સમજીરૂપે દુઃખાનુભવની ગાઢતા કોઈ એક વ્યક્તિનાં જીવનમાં, કે એક કુળ યા વંશની પરંપરામાં પશુ જળજળી રાખે છે. એથી જ આ સંસાર દુઃખમય કહેવાય છે.

આ દુઃખમય સંસારમાં સુખની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જીવમાત્રની વિશેષતા છે. આ વિશેષતા માનવીમાં સદુચી વધુ પ્રમાણમાં-વધુરૂપે વિકસી છે. માનવીની સુખ કામના કેટલી પ્રબળ, કેટલી શાંતિસાળી નીકળે ? કાણ જાણે ક્યારેથી એ પ્રકૃતિને તોડતી-વહેડતી સંસારની કાયાપક્ષટ કરતી ચાલી આવે છે, એ કદાચ અનંત છે, અનંતની પ્રતીક છે. એ આ સંસારમાં સમાઈ ન શકી ત્યારે કદપનાને સાથે લઈ એણે ક્યાંક દૂર સુંદર સ્વર્ગ રચ્યું.

“અમરત્વની ભાવના જ માનવજીવનને સૌંદર્ય તથા માધુર્ય પૂર્ણ કરે છે. આ પ્રાર્થિત સ્વર્ગ યા પેલે પારનું એ નેહિસ્ત એકજ ભાવના, ચિરસુખની ઇચ્છા જ એમાં જોવા મળે છે.”

આ ચિરસુખ માટે માનવી જાંદગી આખી સતત મથતો જ રહે છે. ધણાં ધણાં દુઃખ-દર્દો સહન કરે છે. દુઃખ-દર્દોની આ

પરંપરાની વચ્ચે સુખની જે થોડીક ઝાંખી યાવ છે, એ એને લક્ષ્યા-
વવા પૂરતી જ હોય છે, પરંતુ એને જ એ સુખ માની લે છે—

સ્વર્ગ-સુખ, સુખ-ધ્યુષ્ણોત્તો ભાવનાપૂર્ણપુલ્ક, એ તો માનવીની
મુશીબતો ને મુસ્કેલીઓને, સુખ સુધી પહોંચવા એણે સહેલાં અપાર
કષ્ટો જોઇને હસી પડે છે. અને માનવી એ કુટિલ હાસ્યને જ
પામીને મુગ્ધ બની સ્વર્ગ સાંપડવાનો આનંદ અનુભવે છે.

ઉત્તરોત્તર સુખની ધ્રુવ જો માનવ હૃદયમાં જાગતી ન હોત
તો કદાચ એને દુઃખનાં આટલા વધુ અને આવા ઉમ ધક્કા સહેવા
ન પડત. દુનિયા જેને અત્યંત સમૃદ્ધિવાન અને અત્યંત સુખી માને
છે એનાં હૃદય પર-કેટ-કેટલા આધાત થયા છે એ કોઈ જાણે છે?
ખહારથી જોનારને અકબરનાં જીવનમાં શાંતિ અને સફળતા જ
દેખા દે છે, પરંતુ આપણાં ભાવિક ભેખકની દૃષ્ટિ જ્યારે કતોહપુર-
સીકરીનાં લાલ લાલ ખરોચમાં પ્રવેશી તો ત્યાં અકબરના હૃદયનાં
દુકંડા મળ્યા.

પોતાની આજ્ઞાઓ અને કામનાઓને નિષ્કુર સંસાર દ્વારા
કચડાતી જોઇને એ રડી પડ્યો. એનું સજીવ કામળ હૃદય ફારીને
દુકંડે દુકંડા ઘર્ષ મળું. એ દુકંડાઓ આખાયે ભગ્ન સ્વપ્ન લોકમાં
વિખેરાયા, નિર્જીવ ઘર્ષને પથરાર્થ ગયા. સીકરીનાં લાલ લાલ ખરોચ-
અકબરનાં એ વિશાળ હૃદયનાં રૂધિરથી રંગાયેલા દુકંડા છે.”

આર્ય વર્ગમાં આ “સુખ”નું નામ જ ‘કામ’ છે. જો કે
જોવામાં ‘અર્થ’ અને ‘કામ’ જુદા જુદા દેખાય છે, પણ ખરું પૂછો.
તો ‘અર્થ’ ‘કામ’નું જ એક સાધન ઠરે છે. સાધ્ય રહે છે ‘કામ’
યા ‘સુખ’ જ. અર્થ સત્રહ ઉદ્યોગ અને તોવારીની જૂમિ છે, ‘કામ’
ભોગ-જૂમિ છે. માનવી ક્યારેક અર્થ-જૂમિ પર હોય છે તો ક્યારેક
કામ-જૂમિ પર હોય છે. અર્થ-સાધનાને કામ-સાધના વચ્ચે જીવન
ફાગવતો એ આજ્ઞા વધે છે. બેઠિનાં સ્પર્શ એ ધ્રુવની જેમ

વિભિન્ન 'હે' આ બંનેનો સારો સમન્વય કરવો એટલે સફળતાનો ભાગે આપવું. જે અનન્ય ભાવે અર્થ-સાધનામાં જીવન રહેશે એ હૃદય ગુમાવી બેસશે; જે આંખો વીચી કામ-સાધનામાં જીવિત રહેશે એ કાંઈ મેળનોજ નહિં રહે. અકબરે કંઈ રીતે બેઉનો મેળ કર્યો હતો, જુઓ—

“સ્વપ્નલોકનાં સ્વપ્નાગારમાં પડ્યો પડ્યો અકબર સામાન્ય-સંચાલનનું સ્વપ્ન જોયા કરતો હતો. રાજ-કાજ સંભાળતા-સંભાળતા પણ સુખ-ભોગનો મદ ઉતરી ન જાય એ માટે અકબરે આ સ્વપ્નાગાર સરન્મો હતો.”

પોતાનું સામાન્ય દૃઢ કરવામાં અકબરને ધણી ધણી કષ્ટો વેઠવા પડ્યા હતા, ખૂબ ખૂબ તપ કરવું પડ્યું હતું, છતાં એનાં હૃદયમાંની વાસનાઓ મરી નહોતી ગઈ—

પ્રારંભિક દિવસોની તપસ્યા એનાં જીવનસત્તા ઉમંગોને દાખી ન શકી; વલ્લાસ-વાસનાની જંવાળા હજીયે એનાં દિલમાં જલતી હતી. માત્ર એનાં ઉપર સંયમની રાખ વળી ગઈ હતી.

ગંભીર ચિંતનથી સાંપડેલા જીવનનાં સત્યને સમીપ રાખીને ત્યારે કદપના મૂર્ત વિધાનમાં, અને હૃદય ભાવ-સંસ્કારમાં પ્રવળ આવ છે ત્યારે જ મામિંક પ્રભાવ ઉદ્ભવે છે. “શેષ સંસારણી” આ પ્રકારનાં અનેક મામિંક સત્યો આપણી પાસે રજીુ કરે છે. બેગમ સુમતાજ મહાલ શાહજહાનિ આ સંસારમાં મૂકી આવી મઠ. એનો પૃથ્વી પ્રસિદ્ધ મકબરો પણ બની ગયો. શાહજહાંનાં આખાં જીવનમાં ઉદાસી જવાઈ રહી. પરંતુ શોકની છાયા માનવીની સુખ-સિંધાને સદાને માટે દાખી દે તેવું બહુ ઝોણું બને છે. કાર્થ પ્રિય વસ્તુ આવી જાય છે, એનાં અશાવનો અધકારમય અનુભવ આખા અંતઃકરણને આવરી લે છે, અને એમાં કાર્થ પણ જાતની સુખ-કામના માટે રથાન નથી રહેતું. પરંતુ ધીરે ધીરે એ ભાવના ઝોસરવા લાગે

છે ને નવી કામનાઓ માટે સ્થાન થતા મારે છે. માનવી પોતાનું મન બાળવા કેઈ આધાર શોધવા મારે છે. કારણ મન ક્યાં વળ્યા વિના રહી શકે એમ નથી. શાહજહાંએ મહત્વ-પ્રદર્શન અને સૌન્દર્ય-દર્શનની કામનાને ખોદી ખોદીને જગાડી, અને એને સંતોષવાની શીખ કલા પાસે માગી. દિલ્લી એનાં હૃદયની જેમ જ ઉજાડ-વેરાન પડી હતી, એને ફરીયા વસાવી એણે એનાં હૃદયને ફરી વસાવ્યું. મનમાં ને મનમાં દિલ્લીને શાહજહાંબાદ બનાવી એ એની રૂપરેખા દોરવા લાગ્યો. પુરુષ-પ્રકૃતિનાં એક વિશેષ સ્વરૂપને નજર સમક્ષ ખડી કરનારી શાહજહાંની એ માનસિક દશા તરફ લેખકે આ રીતે દૃષ્ટિપાત કર્યો છે—

“એકવાર હોઠે બહા પછી એ બળગી નથી થતી, એકવાર સ્વપ્નો જોવાની, શુષ્ક-સ્વપ્નભોક્તાં વિહરવાની ભત પલા પછી એનાં વિના જીવન નીરસ બની જાય છે. પ્રેમ-મદિરાને ધસ્તી પર ઢોળી નાખી શાહજહાં પુનઃ મસ્તી મેળવવા આતુર થઈ રહ્યો હતો; નિજ-જીવન સર્વસ્વને ગુમાવીને એ જીવનનો કેષ બીજો આધાર શોધતો હતો.....સુંદર સુકોમળી અનારકલીને કચડી નાંખનારી કઠોર હૃદયી રાજ્યશી એની સહાયક બની.....રાજશીએ સમ્રાટને પ્રેમભોક્તા બૂલ્યાપ આપી સંસારના સ્વર્ગ તરફ આકર્ષ્યા.”

કાંઈને દુઃખથી સંતપ્ત જોઈને યાની બની જનારા ધણાં આ જીવનની ક્ષણભંગુરતાનો, સંયોગ-વિયોગની અસારતા વગેરેનો ઉપદેશ દેવા મંડી પડે છે. આ પ્રકારનાં ઉપદેશોમાં શુદ્ધ પ્રથાના અતુસરણુ થા એક નાટક ઉપરાંત બીજું કંઈ જ નથી જણાતું. દુઃખી માનવીનાં હૃદય પર એનો કંઈ જ પ્રભાવ નથી પડતો; ઉત્તરાનો ક્યારેક ક્યારેક તો એ એને વધુ દુઃખ કરી મૂકે છે—

“દર્શનિકા કહે છે કે જીવન એક પરપોટો છે, બ્રમણ કરતા આત્માને હિતરવાની એક ધર્મશાળા માત્ર છે, તેઓ એમ પણ કહે છે કે આ જીવનમાં શું સંયોગ અને શું વિયોગ ? એક પ્રવાહમાં

સંભોગવશાત સાથે વહેતાં લાકડાનાં દુકડાઓ જેવી આ બેમા મળવાં ને જુદા પડવાની વાત છે. પણ એ વિચાર શું કાઈ સંતપ્ત હૃદયને શાંતિ આપી શકે ?.....સાંસારિક બધાઓથી દૂર બેઠેલા જીવન-સંગ્રામનો કોઈ તટસ્થ દર્શક બલે ગમે તે કહે, પરંતુ જીવનના આ બીજા સંગ્રામમાં ઝંઝુમતા ઝંઝુમતા, ઘટનાઓનાં ધોર બાધાત સહેતા હૃદયોની શી સ્થિતિ હોય છે એ તો જેણે ભોગ્યું હોય એજ કહી શકે.”

એજ રીતે જીવનનાં અન્ય સત્યો પણ આપણી સામે રજૂ થાય છે. પોતાના પ્રાણ યા પ્રજીવ-અશ્વયના રક્ષણની શુદ્ધિ યા સામર્થ્ય ન હોવા છતાંયે કાંઈના પ્રેમની ઓથે માનવી કંઈ રીતે પોતાનું જીવન જીવી જાય છે એનું એક સાચું ઉદાહરણ જહાંગીર અને નૂરજહાંનાં પ્રસંગમાં સાંપડે છે. જહાંગીર તો નૂરજહાંને મેળવીને: “મોહમમી પ્રમાદ મદિરા” પીને પડી ગયો, નૂરજહાં જ એના સામ્રાજ્યને અને ક્યારેક ક્યારેક ખુદ એને પણ સંભાળતી રહી—

“જહાંગીર પણ આંખો મીઝી પડ્યો પડ્યો સુરા, સુંદરી તથા. સંગીતનાં સ્વપ્નલોકમાં વિચરતો હતો. પરંતુ જ્યારે એક ઝોકા. આવ્યો. અને જ્યારે તોફાનનો અંત આવવા લાગ્યો, ત્યારે જહાંગીર. જરાક આંખો ઉઘાડી, ને જોયું તો એને લઈને નૂરજહાં રાવસપિંડી તરફ નાસી જતી હતી. પુરંમ અને મહોબ્બતખાં એકમની આ બાજુ ડેરા નાખીને પડ્યા હતા.”

જીવનનાં એક સત્યનું મૂલ્ય અને જીવંત ચિત્ર ખડું કરવા. સહૃદય લેખકે કેવી સડીક અને સ્વાભાવિક વસ્તુ યુટી છે! “જહાંગીરે જરાક આંખો ઉઘાડી, ને જોયું તો એને લઈને નૂરજહાં નાસતી જતી હતી” લઈને ભાગવાની વાત સંભાળવા અને બચાવવાનાં. સ્વાભાવિક અને સનાતન રૂપને નજર સામે ખડું કરી દે છે.

વસ્તુસ્થિતિ એ નથી કે લેખકની નજર પોતાના સમક્ષ જીવન

ઉપર જ, શક્તિશાળી સમ્રાટોનાં ઐશ્વર્ય, - વિભૂતિ, ઉત્થાન-પતન આદિ પર જ પડી છે, અને સામાન્ય જનતાના સુખ-દુઃખ તરફ વળી જ નથી. એમનામાં જે શુદ્ધ માનવતાની નિમંજળ જ્યોત છે એનાંજ અજવાળે એમણે સમ્રાટોનાં જીવનને પણ નિહાળ્યું છે. જો કે જે પાંચ રથજોતે એમણે ઝાંખી રજી ક્યાં છે, એનો સંબંધ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શાસકો સાથે છે, છતાંયે એમનાં અતીત ઐશ્વર્ય-મદને યાદ કરતી વેળા એમણે એ બિચારાજોતે પણ યાદ ક્યાં છે, જેમનાં જીવનનો ખધોયે રસ નિયોપીતે એ મદને ખાલે ભરવામાં આણે હોતો.

“વૈભવ વિહીન સીકરીના એ ખડેરો માનવની વિલાસ-વાસના અને વૈભવ-સિંહાને જોઈને આજે પણ ખીલતસ અદૃદાસ કરે છે. પોતાની દશા જોઈને એને યાદ આવે છે એ કરોડો માનવી, જેમનાં હૃદયને, જેમની ભાવનાઓને; શાસકો, શ્રીમંતો તથા વિભાસીઓની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે નિર્દયતાપૂર્વક કચડી નાંખવામાં આવી હતી. આજે પણ એ ભવ્ય ખડેરોમાં એ પીડિતોતું રુદન સંભળાય છે.”

સ્મૃતિ સ્વરૂપા કલ્પના કવિઓ અને લેખકોને કતો મુખ્યત્વે અતીતના રૂપ-ચિત્રણમાં પ્રવૃત્ત કરે છે અથવા થોડાક માનસિક રૂપોને સંધને ભાવોનાં પ્રચુર અને પ્રમથ્થ નિદર્શનમાં લીન કરે છે. ખેંચેને પોત-પોતાનાં વિધ વિધ મૂલ્યો છે. મહારાજકુમારની પ્રતિકા અને ખીળ પ્રકારની લાગી છે. એમનાં નિષ્પત્તોમાં માનસિક દશાઓતું ચિત્રણ, ભાવોનાં ઉદ્ગારોનાં આલેખનતું મહત્ત્વ જ મુખ્ય છે, વસ્તુ-ચિત્રણતું ગૌણ યા અલ્પ. ભાવુક લેખકની દૃષ્ટિ કેઈ અતીત કાલ-ખંડની સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપ તરફ નથી; માનવ-જીવનનાં નિત્ય અને સામાન્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે છે, એનો અસહ્ય એટલી અસહ્યતાનાં ઉલ્લેખમાં થોડાક મળે છે—

“એ નિર્જન સ્થળે એકાદ વ્યક્તિને જોનાં એવું લાગે છે કે તે દિવસોમાં અહીં આવનાર માનવીમાંથી કોઈનો આત્મા પેતાની જૂની સ્મૃતિઓનાં બંધનમાં પડી જેઆધને ફરી અહીં ચલ્યો આવ્યો છે.”

આ ભાવના અત્યંત સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપ ઉપર વિશેષ નજર રાખનાર ભાવુક ઉપલા વાક્યમાં આવેલ “એકાદ વ્યક્તિ”ની આગળ “જૂની રીત-ભાત વાળા” વિશેષણ અવશ્ય મૂકત.

મહારાજકુમારનું લક્ષ જો વસ્તુ-ચિત્રણ તરફ હોત તો દરબારની સાજ-સજવટ, દરબારીઓનાં પોષાક, એમનું ધાર્મિકાને ટેકાને ઊભા રહેવું, એમની તાજિમ^૧ વગેરેનું, એજ રીતે વિલાસ ભવનમાં બેગમે, બાદીઓ અને જોગજોરનાં વેસજુથા, ધરાન અને દમિસ્કનાં રંગબેરંગી ગાલિયાઓ અને મોટા મોટા ફાનુસો^૨ તથા શમાદાનો^૩નું દૈન્ય અવશ્ય ખડું કરત. પરંતુ દૈન્ય-વિધાનનો ઉદ્દેશ એમનો જાણીતો નથી. આનો અર્થ એ નથી કે વિસ્તૃત વસ્તુ-ચિત્રણ આમાં છે જ નહિ. એ તો કહેવાય જાય છે કે સુખ-દુઃખની વિષમતા દર્શાવવા મહારાજકુમારે જીવનની જોગ બાજીને જ વધુ આલેખી છે. આથી જ્યાં સુખમય આમોદ-પ્રમોદ, શોભા, સૌન્દર્ય, સજવટ વગેરેની પ્રચુરતાની ભાવના નિષ્પન્ન કરવી ઈષ્ટ લાગી છે ત્યાં વિસ્તૃત ચિત્રણ પણ અનેખી રીતે રજુ થયું દેખાય છે, ઉદાહરણ રૂપે-દિલ્હીનાં કિલ્લાવાળા નહેરની જળકીડના વર્ણનમાં—

“એ સ્વર્ગ-ગંગામાં, એ નદર-ઈન્દ્રિસ્તમાં બેસતી હતી એ સ્વર્ગની અતિ અનુપમ સુંદરીઓ. એ શ્વેત પાવાણે ઉપર પોતાની સુગંધ પાચરણ^૪ એ વારિ દસણું, રમણું, કલકલ ખનિએ ચિરસંગીત ગુંજણું ચાલ્યું જણું હણું, અને એ અસરાઓ પોતાનાં શ્વેતગિ પર રમ

૧ તાજિમ-કોઈને માન આપવા લેખા થયું ૨ ખેલ—મુસવમાની અંતઃપુરમાં ગેલા તરીકે રહેતા પાવિયાઓ. ૩ ફાનુસ-પાચનાં પ્યાલા તથા કમળ-આકારનાં ફાનસ ૪ શમોદાન-મીઝુબતી માટેના કાંચનાં-ખતોદાન

બેરંગી તરંગો વીંટાળી, નૃપુર પહેરી પોતાની મસ્તીમાં મસ્ત જુન જુન કરતી કરતી જળ-ક્રીડા કરતી હતી..... અને જ્યારે એ હૃદયમાં વસતો, સ્વર્ગનિવાસી જ્યારે એ સ્વર્ગ-ગંગામાં નહાવા આવતા, અને અનેકાનેક પ્રકારનાં સ્નેહપૂર્ણ ચિરાગ એ હૃદયમાં અને અજવાળતા, રંગબેરંગી સુગંધિત જળનાં પુવારા જ્યારે ત્યાં ઊડતા, ત્યારે...ત્યાં-એ સ્વર્ગમાં સૌંદર્ય વેરાધ પડતું, સુખ છલકાતું, ઉલ્લાસતું પૂર આવી જતું, મસ્તીતું એક જુનું યાસન ચાલતું, અને યુગ માદક-તાતું નમન નૃત્ય.....”

કહેવાય મધુ છે તેમ માનસિક દશાઓનું ચિત્રણ, અને ઉમરાતા બાવેલું અતુલ્ય નિદેશન જ આ કૃતિની મુખ્ય વિશેષતા છે. માનસિક દશાઓ છે અકબર-શાહજહાં જેવા ઐતિહાસિક પાત્રોની, તે જીવરાતા બાવે છે લેખકના પોતાનાં. સીકરીનાં પ્રસિદ્ધ ફકિર સલીમશાહનો મેળાપ થતાં અકબરનું રાજ-તેજ તપનાં તેજની સામે કેવું ઝાંખું પડ્યું અને એની શક્તિ કંઈ રીતે ધણું સમય સુધી ભૂદી જ રહી, પરંતુ ફરી ઐશ્વર્ય-વિભૂતિમાં લીન થઈ એવું નિરૂપણ બહુ સુંદર રીતે થયું છે—

“અકબરે તપ અને સંવમની અદિતીય ચમક જોઈ, પણ અતુલ્ય વાતાવરણમાં અભાવે એ જ્યોતિ અન્તર્દિત થઈ મઈ. પુનઃ સર્વ પારિવર્તાનો અધાર જવાઈ ગયો, પરંતુ હવે એમાં-આશાની માંડની પણ પથરાઈ.”

આજ રીતે મુગતાજમદાસનાં અવસાન ઉપર શાહજહાંની મનોરતિનું પણ માત્રિક ચિત્રણ છે.

હવે યેકુંક મદારાજકુમારના વાણી પૈમવ વિરે. એમનાં નિજપો બાવરાહી અને કલ્પનાત્મક છે. અહીં કલ્પના એટલે વસ્તુની યા દબ્બની કલ્પના નથી. દબ્બનાં વર્ણનમાં અત્યંત ઉદ્દોષક

અને બાંજક અદ્યની કલ્પના છે. એમાં શક નથી કે અદ્યનું વિધાન અત્યંત કલાપૂર્ણ, આકર્ષક અને મર્મરૂપી છે. વામ પરિસ્થિતિઓ અથવા વસ્તુઓનું મિત્ર મિત્રણ આ ભાવ-પ્રધાન નિબંધોનું લક્ષ્ય નથી, પરંતુ એ મૂર્ત વસ્તુઓનાં સૌંદર્ય, માધુર્ય, દીપ્તિ ઇત્યાદિની ભાવનાને જગાડવી એમાં ભાવ વિધાનની અન્તર્ગત છે. એથી આ જાતની ભાવના જગાડવા માટે અદ્યનું આરોપણ અને તાદાત્મ્યની સામ્ય મુલક અલંકાર પદ્ધતિનો આશરો લેવામાં આવ્યો છે, નમરીને જેમ કેટલેયે સ્થળે પ્રેયસી-સુંદરીનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. સાહજદાએ વસાવેલ દિલ્લીને “વધતા પ્રી સામ્રાજ્યની નવીન પ્રેયસી” અને અન્યત્ર “બહુ ભટ્ટકા પાંચાલી કહેવાઈ છે. લાલ દિલ્લાનો સંકેત ખૂબ જ વિશ્વકુશ રીતે અચ્છદોમાં થયો છે.

“પોતાનાં નવા પ્રેમીને સ્થાન આપવા એણે એક નવા હૃદયનું સર્જન કર્યું”

ક્યાંક ક્યાંક પ્રગટ અને અપ્રગટનો એકી સાથે બહુ જ સુંદર સમન્વય થયો છે. જેમ કે—

“એ લાલ બીંત અને એ પરનાં એ શ્વેત સ્ફટિક મહેલો—
એ લાલ લાલ સેજ પર આડે પડખે પડેલી એ શ્વેતાંગી.”

જે દરેકો તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે એ ભાવનાથી પૂર્ણપણે રંજિત હોવા છતાં યે લેખકનાં ઔણવટભર્યાં નિરીક્ષણની વાત કહી જાય છે. એ કહે છે કે એમનામાં પરિસ્થિતિનાં સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ અંગોનાં સાક્ષાત્કારની પૂર્ણ પ્રતિભા છે. સાહજદાની નવી દિલ્લી પૂર્ણ સાજ સુંગાર સાથે એનાં પ્રથમ સ્વાગત કાળે જિભી છે, એ જમુનાને પેલે પારથી બાવી રહ્યો છે. લાલ દિવાલ પર શ્વેત પ્રાસાદો ખડા દેખાય છે. હોડી ધીરે ધીરે નજીક પહોંચે છે. હવે શ્વેત પ્રાસાદો દૃષ્ટિથી પર ચઢી જાય છે. આ દૃશ્ય ભાવનાથી રંજિત

ચર્ધ આ સ્વરૂપે રજી થાય છે.

“સ્વેતાંગી-પોતાનાં પ્રિયતમને આવતો લાળી જરા સંકોચાઈ,
એણે ચરમાધને પોતાણું મેં સાળુમાં ગોપવી લીધું.”

દિલ્લીનાં મહેસોમાં ચમુનાણું જળ લાવતી નહેરો કાઢવામાં આવેલી એ માટે—“ચમુનાએ પોતાણું હૃદય ચીરીને એ સ્વર્ગને સીંચ્યું; એ કાલિન્દીએ પોતાનાં દેયાનાં લાવો તથા વિશુદ્ધ પ્રેમણું મીઠું પ્રકાશવંતું જીવન એ સ્વર્ગમાં વહાવ્યું.”

આ કૃતિમાં તાદ્દશ્ય પદ્ધતિએ ધણું સ્થળે ધટનાઓ તરફ પથ સંકેત છે; જેને ઇતિહાસથી અપરિચિતો દુરત સમજી નહિ શકે. મોગલ પાદશાહોનાં ઇતિહાસથી પરિચિત વાચક જ મહારાજકુમારની આ નિષ્પ્રધાનો પૂરો આનંદ આણી શકશે. જહાંગીર અને નૂરજહાંના દુઃખપૂર્ણ પ્રેમ-પ્રસંગથી અપરિચિત “ત્રણ કબર”માં ધણું સ્થળે આવતી લાવતમકતા હૃદયગમ નહિ કરી શકે. “વેશન સ્વર્ગ” જે મહારાજકુમારની સૌથી પ્રીત, આર્થિક અને કલાપૂર્ણ કૃતિ છે. તેમાં એણે દેટલુપે છે જ્યાં ધટનાઓનો હિસેબ સામ્યમૂલક ગૂઢ સંકેતો દ્વારા જ છે, જેમકે—

“આલમનો શાહ પાવમ સુધી શાસન કરતો હતો.....જ્યારે આ શેઠમાં જોવા જેવું કંઈ જ ન રહ્યું. ત્યારે એ પ્રજાચક્ષુ બની ગયો. પરંતુ વારાંજનાઓને તે વગી દિવ્ય દષ્ટિ સાથે સું નિરખત ! અધિગાઓને એણે ક્યારે સાચ આપ્યો છે? અધિગા કયાં સુધી અધિગી પર શાસન કરી શક્યા છે? દુર્ભાગ્યકષી દુર્દિનનાં એ અધારામાં, તદ્દન અધિગા-પણીની એ અનંત રાત્રિમાં, રાતનો રાત્ર એ અધિગાને લઈને જાયો. અને એ પહોંચી ત્યાં, જ્યાં સમુદ્ર વચ્ચે લગવાન રોપશાળી સુખપૂર્ણ વિશ્રામ લઈ રહ્યા હતા.”

અધિગો શાહ આલમ હર્ષ રીતે દિલ્લીની સસ્તનત સંજ્ઞાગી ન ધર્યો અને ધણી દિવ્યો સુધી મરાઠાઓની દેખરેખમાં રહી અતિ

સાત સમુદ્ર પારનાં અંગ્રેજોને ચરણે ગયો, જેથી એની રાજશક્તિ એનાંથી વિમુખ થઇને વસ્તુતઃ અંગ્રેજોનાં હાથમાં ચાલી ગઇ એનોજ સંકેત ઉપલા ફકરામાં છે.

ભાવુક લેખકે દુમાયુનાં મકબરોને સ્વર્ગની બાગીચાં નરક કહ્યું છે, જેણે પરસ્પરને દિલનું દર્દ સંભળાવવા માટે—

“ન જાણે કેટલાયે દુઃખી મોગલ શાસકોને પોતાનાં તંત્ર આકર્ષ્યાં. દુઃખનો એ અપાર સાગર-નિરાશાની આહોની એ ઉનો ઉનો કુંડ, આંસુઓનો એ બીધણ પ્રવાહ, ભાંગ્યા દેવાંઓની એ દર્દભરી ચીસો!... એ ભાંગ્યા દેવાંઓ ભેગાં બેસીને રડે છે, રડી રડીને એમણે કેટલીએ વાર એ રક્ત રંજિત પાયાઓને ધોઈ નાંખ્યા..... પણ ભગ્ન હૃદયનાં એ રહિરનો રંગ અત્યંત માલ છે, એનું ધોયું એ ધોવાણું નથી.

દારાની ગતિથી જે પરિમિત છે, સને ૧૮૫૭ ના બળવામ ચાહી કુટુંબનાં માણસોએ નાશ પામતા પૂર્વે એજ મકબરામાં આશરો લીધો હતો એ હકીકત જે જાણે તેજ ઉપરની લીટીઓનો પૂરો મર્મ સમજ થઈ છે.

દિલ્લીનો કિલ્લો આપણાં ભાવુક મદારાજકુમારને “વેરાન સ્વર્ગ” બાસ્થો છે. એણે એમના હૃદયમાં કોણ જાણે કેટલીયે કર્ણ “સ્મૃતિઓ” જગાડી છે. દિલ્લીનાં નામ માત્રના છેલ્લા બાદશાહ બહાદુર શાહે પોતાનું ક્ષોભપૂર્ણ દીન જીવન એજ કિલ્લામાં રોતાં રોતાં વિતાવ્યું હતું. આ પાર્થિવ જન્મતર્મા કયાયે સુખ ન જાણતાં પોતાનું નામ “જહર” રાખી કવિતાના કલ્પના લોકમાં એ ભાગી છૂટતા. પણ ત્યાં એમનું રોણું ન છૂટ્યું. ત્યાં દુઃખનોનાં માથું માટે એ રોતા હતા—“ऐसे रोह बुरों की जो हम रोते रोते उलट गई बांसे” એમની સામે જૈન અને ગણિષ જોવા ઉત્સાહ પોતાના કલામ સંભળાવતા હતા. શાહજહાની ચાહી વખતે ગણિષે એ સેફરો લખ્યો હતો.

જેનાં કાષ્ઠકે વાક્યમાં જોકે પોતાનાં ઉપર આક્ષેપ થયેલો માની એનો એનો જવાબ આપેલો. પરંતુ ચાચરીનાં આ શેર-સપાટાઓથી બહાદુરશાહનાં આંત્રે અટકે તેમ નહોતું બહાદુરશાહનાં જીવનનાં આખરી દીવસો તરફ લેખકે આ રીતે સંકેત કર્યો છે.

“એ વેરાન સ્વર્ગ પશુ પોતાનાં શબ્દથી ક’પી ઊઠ્યું. સતત સોંઢીનાં આંસુ વહાવતા એ નાસુરને બહાર ફગાવી દેવા એ સ્વર્ગે વિચાર કર્યો. પરંતુઝોહા ! એ નાસુર સ્વર્ગનાં હૈયામાં જ હતું એને ફગાવી દેવા જતાં સ્વર્ગે પોતાનાં દેવનિ પશુ ફગાવી દીધું. અને પોતાની સુખાંત્ર પર કુખ્ય બની જ્યારે દદને અંજે એ તરફડી ઊઠ્યું, ત્યારે ધરતીકંપ થયો, આંધી ઊપડી, પ્રલયનું દસ્ય પ્રપક્ષ ફેખાયું. જૂની સત્તાનું જીવન બોધ ભેગું થયું. સમયરૂપી પૃથ્વી ફાટી અને મધ્યયુગ એનાં અનંત મર્જામાં સદને માટે વિધીન થઈ ગયો.”

આ હૃદય દ્રાવક રૂપભાગમાં કુસળતાપૂર્વક જે પ્રસંગો ગોપવાયા છે તે તરફ વાચકનું ધ્યાન તુરત નહિ જાય; એ આ તુરત નહિ સમજી શકે કે વેરાન સ્વર્ગનું ક’પનું એટલે અને ૧૮૫૭ ની ચળવળનું પૂર્વથી દિલ્લી સુધી પહોંચ્યું. અને ઉપર કથારેખ નાસુર છે બહાદુરશાહ. નાસુરનું નીકળ્યું એટલે બહાદુરશાહનો લાભ કિસ્તાનો ત્યાગ, અને ધરતીકંપ અને આંધી છે દિલ્લી પર કબ્જો કરનાર બળવાખોરો સામેનું અંગ્રેજોનું ઘેર ધુલ.

સુખ-દુઃખની દશાઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ પશુ એજ રમણીય અલંકારી દબે થયું છે. -સાહજહાંએ જે કે પોતાની પ્રૌઢાવસ્થામાં નવી દિલ્લી વસાવ્યું, છતાં કિસ્તાની અંદર એણે જાણે સ્વર્ગનો એક ખંડ-એક ટુકડો જ ઉતાર્યો હતો. એ વિભૂતિ, એ શોખા, એ સાગવટ અન્યત્ર ક્યાં છે ? આ સ્વર્ગધામનાં પ્રમત્ત વિલાસ અને ઉન્નત ઉલ્લાસની આ ઝાંખી જુઓ—

“પર્યટો સુદ્ધા પર એ મસ્તી જવાઈ જતી હતી; એ પશુ

મત-ઉત્તમ યદ ઊંડતા હતા અને એ પદ્યરોમાંથી પણ મુગધિત
જળનાં પ્રવાસ ઊડવા માંડતા હતા.....એ સ્વર્ગનો આ પદ્ય !
વિલાસિના વેંચાતી હતી એ માર્ગે. માદકતાની લાલી ત્યાં બધે થે
પ્રસરી હતી. અને એ ચિર-સંગીત દુઃખની ભાવના મુદ્દતિ ધક્કા
મારતું હતું. દુઃખ,...એને તે નગરાની દાંડીનો ધા, મુદ્દાનાં ચામડાનો
ખનિજ બહાર દાંડી કાઢવા પૂરતો હતો. વાંસની એ વાંસળાઓ
-પોતાતું દિલ લાંગીને, પોતાનાં વક્ષઃસ્થળને વિધાવીને પણ મુખ
માણતી હતી. એ મદમસ્ત મતપાલાઓનાં અધરને મુમવા અધિર
વાંસનાં એ દુકડાઓની આહોમાં પણ સુ-મધુર મુખ-સંગીત જ
શું જવું હતું. મુદ્દાં પણ એ સ્વર્ગમાં પહેંચીને પોતાની મુન્યુપીડને
વિસરી ગયા; ઉદ્દાસથી રૂલાઇને દોષ ખની ગયા, અને એનાં પણ
રોમરોમમાંથી એક જ સૂર સંભળાતો હતો કે અહીં જ છે !
અહીં જ છે ! ! અહીં જ છે ! ! ! ૧

પતનકાળનાં પ્વંસકારી આધાતો, વિપત્તિનાં લામતા ધક્કાઓ
અને પ્રસયંકર પૂર ઉપરાંત સંપત્તિનાં શુભ-શીલ્પ અને જન્મર-
અવશેષોની વચ્ચે મરતી કામનાઓ, ઊંડતી વેદનાઓ, ઊભરાતાં
આમુઓ, ધગધગતા નિશ્વાસો તથા નિરાશાપથું વિવસતા, દીનતા અને
ઉદાસીનો એક લોક જ પોતાની પ્રતિભાનાં બળે મહારાજકુમારે
ખડો કરી દીધો છે. ઉપશું સ્વર્ગ જ્યારે વેરાન થયું ત્યારે
આ કશું-લોકમાં પરિણમ્યું. જ્યાં શાહજહાંએ સ્વર્ગ વસાવ્યું
હતું ત્યાંજ આખરે એ કુળ આખાયે માટે એક નાતું એવું
નરક તૈયાર થઇ ગયું, જેની બહાર એ કદીયે નીકળી ન શક્યો. આ
નરકને પોતાનાં પેટાળમાં જોપવી સ્વર્ગ પોતાનાં એ રુપરંગને ક્યાં
સુધી જાળવી શકે ? શાહજહાંની દૃષ્ટિ જખરદસ્તીથી ત્યાંથી દાંવી
દવાથી અને ઔરંગઝેબ જૂલેયૂકયે પણ તે તરફ ન ગયો તેથી એનો
રંગ શીકો પડી ગયો અને ધીરે ધીરે ઊડવા લાગ્યો. આ તો યદ

૧ અગર ફિરદોસ બર રહે જમીનસ્ત, હમીનસ્તો હમીનસ્તો હમીનસ્ત.

ખાદ્યાદ્યા. એ સ્વર્ગનાં આન્તર જગતમાં પણ, માનસ પ્રદેશમયિ કેટલાક ખંડ એવા હતા જે એકદમ રુદ્ધ-શુષ્ક હતા, જેમાં સરસતાતું નામ પણ નહોતું. ધણી જીવો અત્યંત નીરસ જીવન જીવતા હતા—

“અનેકા એ તો દિલ નામની વસ્તુનાં અસ્તિત્વને જ વિસરી દીધું હતું. દિલ-હૃદય-એને નામે તો એમની પાસે માત્ર અપટ્ટી રાખ જ હતી.”

મોગલ ખાદ્યાહોનાં અંતઃપુરમાં શાહજહાંએતું જીવન ખાતું જ દખાવેલું હતું. નહોતો એમનામાં યૌવનનો ઉલ્લાસ જાગતો, કે નહોતું પ્રેમનું કોઈ અવલંબન જિજ્ઞાસું ચતું. લગ્ન જાણે એમનાં કોની સાથે થઈ શકે તેમ હતું! જહાનઆરાનાં અતિમ શ્વાસોમાંથી સાદ સંભળાતો હતો—

“ના! ના! મારી કબર પર પત્થર ન મુકશો.....આ ઉત્તેજ ઝાતી પર રહીને એ બિચારા પત્થરની કેવી દયા યશે?”

એ શાહજહાંએની કબરોમાં પડેલા કંકાલો સુખ એ એક દુરાશા જ માત્ર છે તેમ કહી રહ્યા છે. મહારાજકુમારને એ કંકાલોના દાટ્યાં દુઃખ, જગતના બધાં વર્તમાન દુઃખોનાં બીજ જણાય છે. માનવતાના ઇતિહાસમાં એમણે દુઃખની એક અખંડ પરંપરાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેથી જ તેઓ કહે છે કે—

“આ કંકાલોનાં દુઃખથી જ વિશ્વ-વેદના ઉદ્ભવે છે, અને એનાં જ નિશ્વાસોથી સંસારની દુઃખમય કંપના જન્મે છે.

ઔરંગઝેબની પાછળ મોગલ સલ્તનતની અવનતીનો પરવાનો સર્જતે મુહમદયાહ અને શાહ આલમ જેવા ખાદ્યાહો આવે છે. મુહમદયાહ એ સ્વર્ગમાં મૂળ રંગ લાવવા મથ્યો અને એ ‘રંગીલો’ કહેવાયો. નાદિરયાહ એકાએક તૂટી પડ્યો અને એ સ્વર્ગને લૂંટી, દિલ્લીની પૂરેપૂરી દુર્દશા કરીને એ આસ્થોગયો. સ્વર્ગનાં નિવાસીઓની કેવી દશા થઈ ?

“એની સત્તાને જમવી અફગાનોએ ઠોકરે ચડાવી; એનાં તાજ અને તખ્તને રમદોગીને ધરાનનાં બરવાડે દિલ્લીશ્વરની પ્રજાને ઘેરાં બકરાની જેમ સંહાર બોલાવ્યો.....અને આ બધું જોયાં છતાં સ્વર્ગનો આત્મા અવિચળ રહ્યો.”

મુદમદશાહ સ્વર્ગ-સુખ-બોગની વાસના મનમાં જગાડે તો હતો પરંતુ ‘અશકતોની સત્તાનો ગર્વ’ સ્વર્ગનો અર્જોદ્ધાર કર્યા સુધી કરી શકે? એની વેરાન ચવાની ક્રિયા સદૃશ થઈ ચૂકી હતી. આગળ જતાં શાહ આલમની આંખ આ ‘વસ’ જોઈ ન શકી, ફૂટી ગઈ. હવે એટલા ઉંચા ઉંચાનું એટલું જ ઊંડું પતન સામે આવ્યું.

દિલ્લીનાં કિલ્લામાં દીવાને ખાસ પાસે એક દ્વાર પર ત્રાજણું ચીતરાયેલું છે. જેને “અદલ કા મીઝાન” પાને ન્યાયવૃક્ષ કહેવાય છે. એ સ્વર્ગમાં અત્યાર સુધી જે સુખ તોળાયું હતું એનો ભાર હવે બહુ વધી ગયો હતો, સુખનું પલ્લું બહુ જ નીચે ખૂંટી ગયું હતું, એથી ખીજ પલ્લામાં એટલું જ દુઃખ રાખવું દેવને આવશ્યક લાગ્યું.

“એ સ્વર્ગની એ ન્યાયવૃક્ષ સુખનાં એ મહાન ભારને સહી ન શકી. પોતાની ન્યાયવૃક્ષ કયાંક ભાંગી ન જાય એ વિચારે એ મહાન અણુદીક વૃક્ષાધારીએ સુખ-દુઃખને સમતોલ કરવા ઇચ્છ્યું. સ્વર્ગનાં સુખની સામે તોળાવા દુઃખનો સાગર ઊમટી પડ્યો.”

દિલ્લીના, કિલ્લાની અંદરનાં જ બાહ્યાં બહાદુરશાહ કંઈ રીતે એ સાગરમાં વદા અને જમનને કિનારે જઈ પહોંચ્યા એ દુઃખભરી કથા ઇતિહાસના પાનાઓ પર અંકિત છે. એ ધીર અધઃપતન, બીપણ વિપ્લવ અને દારુણ દુષ્ટતા દિગંતબાપી સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી છે. એ સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં પ્રકૃતિની સમસ્ત ખસકારિણી શક્તિઓ, જૂતોનાં તમામ કરાળ બળો તથા માન્યસંલોકનો બધાંયે ક્રોધ, બધાંયે બ્યાકુળતા, વિદ્વગતા, ઉદાસીનતા બધાંયે હિંદુ

ઉપયોગમાં લેવાયો છે.—

“ઓહ! એ સ્વર્ગની એ આખરી રાત! સ્વર્ગીય જીવન જ્યારે આખરી શ્વાસો લઈ રહ્યું હતું. પ્રલયનું પૂર જ્યારે સ્વર્ગનાં દ્વારે અચ્છાઈ અચ્છાઈને પાછું જવું હતું. અને વધુ ને વધુ વેગથી ફરી આક્રમણ કરતું હતું. સ્વ...સ્વ... કરતી ક્ષીતજ હવા વહેતી હતી. કોણ જાણે ફેટ-ફેટલાનાં બાગ્ય-સીતારા તુટી તુટીને નીચે પડતા હતા. દુર્ભાગ્યનાં એ દુર્દિનની અધારી અમાસની રાત્રે એ સ્વર્ગમાં ભગતા હતા એ સ્વર્ગનાં સજ્જનોનાં પ્રેતાત્માઓ.....પરંતુ એ રાત આખી પણ સ્વર્ગમાં મોગલોનો આખરી ચિરાગ જલતો રહ્યો.”

ખહાદુરશાહનું લાલ કિલ્લો ઊડી જવું એ ઇતિહાસનો એક અત્યંત માર્મિક પ્રસંગ છે. મહારાજકુમારની તાદ્દશ્ય-આરોપણની અસંધારી શૈલીમાં માર્મિક પ્રભાવ પ્રગટાવવાની કેવી શક્તિ છે એ જેમ સર્વત્ર તેમ અહીં પણ નજરે પડે છે.

“સરજ ઊઝ્યો...અધી વધતી હતી. દુર્દિનનાં બધાં લક્ષણ પૂરેપૂરાં દેખાતા હતા. ભાગ્યાકાશ દુર્ભાગ્યરૂપી વાદળોથી છવાઈ રહ્યું હતું;... એ દીવો, સ્વર્ગીય રનેહની એ આખરી જ્યોત ઝબૂકી ઝબૂકીને ધુણાઈ ગઈ; અને ત્યારે.....એ વંશની અશાઓનો, એ સાત્રાજ્યનાં મુકીબર અવશેષોનો, અકબર અને શાહજહાંનાં વંશજોની આખરી સત્તાનો જનાજો એ સ્વર્ગમાંથી નીકળ્યો. રોષ રોધને આરમાને સર્વત્ર આસુરૂપી ઝાકળખિન્દુ વેર્ષાં હતા. આ કેઠાર હઠમા પૃથ્વીને પણ આહોનાં ધુમ્મસમાં માગે સુઝતો નહોતો. પરંતુ... વિપત્તિઓને અંજે જીવન-પ્રવાસનો એ ચાકેલો પ્રવાસી, સિતમ પર સિતમ સહીને પણ મોગલોની સત્તા તથા એનાં અસ્તિત્વનાં જનાજને ઉપાડી પોતાનાં ભગ્નહૃદયને સમેટીને ચાલ્યો જતો હતો.”

“વિવરણની મંજાર* “જીવિત સમાધિ”—અનેક બાદશાહ એજ

સ્વર્ગનાં પાડોશી નરકમાં-દુઃખાલુના મકબ્બરમાં આસરો લે છે, અને પછી ત્યાંથી કેદ પકડાઈને બર્મા જાય છે.

“નરકા દુઃખનો એ આગાર પણ વિવશતાની આ મજરને જોઈ રોધ પડ્યો...ત્યાંજ એ નરકમાં, અકબરની પ્યારી સત્તા ધરતીમાં સમાઈ ગઈ. જહાંગીરની વિલાસિતા વેરાઈ ગઈ, શાહજહાની વૈભવ બળી જળીને ખાખ થઈ ગયો, ઔરંગઝેબની કટરતા મોગલોનાં રૂધિરમાં ફળી ગઈ અને આખરી મોગલોની અસમર્થતા પણ ન જાણે ક્યાંક ખોવાઈ ગઈ. લોખંડી બેડીએ ખખડાવતા દિલ્લીથી બહાર નીકળ્યા, વિજેતા બનીને એ ત્યાં આવ્યા હતા. ને બંદીવાન બનીને એ ત્યાંથી ગયા.”

મોગલ સમ્રાટોની વિપત્તિ અને નાશની એજ રંગભૂમિ ઉપર હુમાયુનાં એજ નરકરૂપ મકબ્બરા પાસે દુઃખથી જર્જર બહાદુરશાહની નજર સામે જ એનાં પુત્ર અને બે પૌત્રોને શોધીને લાવવામાં આવ્યા અને ગોળાએ ઉડાડી દેવામાં આવ્યા. તરફડી તરફડીને એ કમનસીબ છુઅંગ સામે એમણે પ્રાણ છોડ્યા.

“દિલ્લીનાં અંતિમ મોગલ સમ્રાટની એકમાત્ર આસા રૂધિરબીની થઈને પડી હતી. કચડાયા પછી એવું શબ રુધિરથી તરબોળ દુકડે દુકડા થઈને પડ્યું હતું. અને એ જાનાસાઓનાં ધા મુદ્દાં મોગલોનાં એ બીવશ દુર્ભાગ્ય પર લોહીનાં બે અંસુ વહાવ્યા વિના રહી ન શક્યા.બહાદુર નરકમાં પણ લુંટાયો. ત્યાં એણે એનાં ભાંખ્યા હૈયા ને પણ કચડાવું જોયું; એ હૃદયની જાંડી તરસે શોષાતી જોઈ, અને પોતાનાં હૈયાનાં એ દુકડાઓને સંસાર દ્વારા ઠોકરે જોડતા જોયા.

પોતાનાં વંશનો નાશ પોતાની નજર સામે જ ચતો જોઈને બહાદુરશાહ કેદ પકડાઈને દિલ્લીથી નીકળ્યા, દિન્દુસ્તાનથી નીકળ્યા અને બર્મા પહોંચ્યા, જ્યાં મોગલ દાણાનાં પીતલણી લોકો અને પીળાં વસ્ત્રોવાળાં શિશુઓને શિશુઓજ દેખાતા હતા. અંદર મરેલી

આશાની પીળી છાયા હવાઈ હતી, અને બહાર પણ ખસે પીળું જ પીળું દેખાતું હતું. આંતર અને બાહ્ય જગતનો કેવો વિવક્ષણ સમન્વય નીચે દર્શાવેલો છે.—

“હવે તો એણે પોતાની આશાનાં એક માત્ર આધારને પણ નજરોનજર નાશ પામતો જોયો અને એને આશાતું વદન તો શું એનાં નામથી પણ ધૂણા ઉપજી.....આ ભારતથી એણે મોં ફેરવી લીધું, હવે એને નિરાશાપી કમળો ઘર્ષ થયો, અને ત્યારે એ પહેલ્યો તે દેશમાં, જ્યાં ખડું પીળું ને પીળું જ દેખાતું હતું. નર-નારી પણ પીળી જ ચાદરો ઓઢીને ફરતા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ એ પોતે પણ પીળા રંગમાં તરબોળ હતા. નિરાશાનાં એ પૂતળાંએ નિરાશાપૂર્ણ દેશની એ એકાન્ત અંધારી સુમસામ રાત્રિએ જ પોતાનાં ઉલ્લાસ શ્વાસ મૂક્યા.”

એ સ્વર્ગની—લાલ કિલ્લાનાં આંતર મહેલોની—સત્રારોની પ્રેમસી એ દિલ્લીની ફરી દશા યદ્ય એ પણ શું કંઈ કહેવાની વાત છે ? એ નાશ પામી. યમુના પણ એ કિલ્લાને છોડી દૂર ચાલી ગઈ, સંગેભરમરનાં મહેલોની અંદર યમુનાતું જે જળ વહેતું હતું એ અટકી ગયું. નહેરો સૂકાઈ ગઈ.

“સ્વર્ગ” વેરાન બન્યું અને દુર્ભાગ્યની એ આંધીએ એનાં ભગિલા હૈયનિ કાણ જાણે ક્યારે ફગાવી દીધું. એ ચમનનું છુલછુલ રડી રડી, ગીસો પાડી, તરફડીને કાણ જાણે ક્યારે જોડી ગયું.”.....“યમુનાના વહેણે પણ માર્ગ ખલસ્યો. એ પહેલાં સ્વર્ગને, સ્વર્ગનાં એ શબ્દને, છોડીને ચાલી નીકળી, અને પોતાનાં આ વિયોગ ઉપર એ દેવાકાટ રડી; પરંતુ એનાં એ આંસુએને, સ્વર્ગ પ્રત્યેનાં એનાં એ રનેદને સ્વર્ગનાં દુર્ભાગ્યે સૂકવી નાખ્યો; એ નહરમ-બેદિસ્તે પણ સ્વર્ગની નસોમાં વહેવું છોડી દીધું.....સ્વર્ગ પણ ટુકડે ટુકડા યદ્ય ગયું, એની ભાગ્યવદ્ધતા ત્યાં જ, એજ ખંડેરામાં દખાઈને મરી ગઈ.

દવે તો દિલ્લાની દિવાલોની અંદર એ સ્વર્ગના ખંડેરે જ રહી ગયા છે, જેની વચ્ચે ઊભેલા દસકંઠુ હૃદય એની અતીવ સજીવતા, સુખમા અને સરસતાની સ્મૃતિ-સ્વરૂપા કલ્પનામાં પ્રતિનિધિ થાય છે.—

“ભારતીય સમાજોની અસૂચ્યપર્યાપ્ત પ્રેયસીત્વ” એ હાડપીંજર એક પ્રદર્શનની વસ્તુ બની મળે છે. જે આનામાં જ યદ જાય છે ગાંધીજીની એ લાડિલી, શાહજહાંની નવોદાનાં એ સુકોમળ શરીરનાં રક્ષા સલાં અવરોધોની સહેલગાદી. એ વેરાન સ્વર્ગને, એ હાડપીંજરને નેઈ દુનિયા વિસ્મય પામે છે. જેત હાડકાઓનાં એ દુકાડાઓમાં દુનિયા સુકોમળતા અનુભવે છે; એ સહેલા-કોહેલાં, રક્ષા-સલાં, લાલ-લાલ માંસપિંડોમાં એને મસ્તીની માદક ગંધ આરતી જળાય છે. એ શાંત નિઃસ્તબ્ધતામાં એ મૃત સ્વર્ગનાં હૈયાનાં ધબકારા સાંભળવા મળે છે; એ જીવન વિહોણાં સ્થાનમાં રસની સરસતાનો સ્વાદ એને આવે છે; એ અધારા ખંડેરોમાં કોહિનૂરનો પ્રકાશ પથરાયો હોય એવો ભાસ થાય છે.

ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત આ છે કે મહારાજકુમારે આરોપણ અને અધ્યવસાનની અલગરી પદ્ધતિનો કેવો પ્રયત્ન અને પ્રચુર પ્રયોગ કર્યો છે, છતાં એનાં દ્વારા સર્વત્ર અનુભવવું તીવ્ર અને મમરૂપશી સ્વરૂપ જ ઊભડે છે. માંમિકતાનો સાથ મુકી એ જૂદીજ પોતાનું વૈચિત્ર્ય દેખાડતી ક્યાંય નથી જણાતી. ક્યાંક ક્યાંક તો ખડુજ અનેરી કલ્પના, સુંદર ઉદ્ભાવના થે છે. છતાં એ કરામત નથી, ભાવ-પ્રેરિત પ્રતીતિની આંખી છે.

આમા અને દિલ્લીનાં વેરાન મહેલો હજીએ ઊભા છે. ઊગતા સૂરજની સ્તંબડી છાયા જ્યારે એનાં પર પડે છે, ત્યાં નિર્મળ ચાંદણી એનાં પર પથરાય છે ત્યારે એ અગદગતાં દિવસોની, પ્રેમનાં એ ઉદીપિત જીવનની સ્મૃતિ એનામાં જળી

*અસૂચ્યપર્યાપ્ત—સૂચી પાલુ જેને નંદઈ ન શકે તે

જાય છે. એ જ રીતે સૂર્ય જ્યારે પોતાનો અખર પ્રકાશ એનાં પર ફેંકે છે ત્યારે એનાં અતીત ગૌરવની સ્મૃતિ જાણે પોતાનું રૂપ અગત્યની હોય છે—

“પ્રભાતે ખાળ-રવિનાં આશાદાયી કિરણો જ્યારે એ રક્તવર્ણ કિલ્લા પર પડે છે ત્યારે એ જાણે ચોંકી જાડે છે. એ સુરજી પ્રભાતે એ વિસરી જાય છે કે હવે એનાં એ ગૌરવપૂર્ણ દિવસો આથમી ગયા છે, અને એકવાર ફરીને એ પૂરેપૂરો પ્રકાશવંત બની રહે, છે — ...હાડકાઓનો એ દગલો । એ શ્વેત પત્થર । જ્યારે સુરજ ચમકે છે અને એ કંકાલનાં હાડકાં હાડકાં પોતાનાં કિરણો વતી સ્પર્શીને પોતાના પ્રકાશથી અજવાળે છે, ત્યારે એ પત્થરો પોતાનાં અતીત ગૌરવને યાદ કરીને ગરમ થઈ જાય છે.....સત્રે ચંદ્રને જોઈને એમણે સાંભરી આવે છે પોતાનો એ પ્યારો પ્રેમી, અને, મિલનની શુભદ પળોની સ્મૃતિઓ ફરી જાગી જાડે છે.

શાહજહાં પોતે નવી વસાવેલી ખારી દિલ્લીમાં પ્રવેશતા જમુનાને ચેલેપારથી આવી રહ્યો છે. જમુનાનાં કાળા જળમાં કિલ્લાની લાલ દિવાલ અને એનાં ઉપર ખણ થયેલ સંજેમરમરનાં શ્વેતમહેલોની ડાયા પડી રહી છે. આ ત્રણે રંગોમાં લાવુક મહારાજકુમારને મોમલ સાંત્રાળ્યની અથવા તો દિલ્લીની ત્રણે દશાઓનો આભાસ આ રીતે દેખા દે છે.

“એકાએક યમુના ત્રિજગ સંખધી દબોની ત્રિવેણી બની મધ; ઉત્પાનની લાલી, પ્રતાપનો પ્રકાશ અને અવસાનની કાલિમા, ત્રણેનું સામટું પ્રાતઃખચ્ચ એ મહાનદીમાં પડતું હતું.”

જીવનદશાનાં ચિત્રણ માટે કેટલેક સ્થળે પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપોને લખને બાદ મુંદર હેતુ-નિદર્શન જોવા મળે છે. જહાંગીર અને અનારકલીના પ્રેમનો દુઃખ-પૂર્ણ અંત આવ્યો હતો, એ ઇતિહાસ હતો છે. એ વિચાર અને ઉજ્જવળ પ્રેમ જાણે સમસ્ત પ્રકૃતિની

શક્તિઓથી ન સહેવાયો, અને એ બધી જ બધી એનો નાશ કરવા તત્પર બની ઊઠી—

“આહ! આ સુખ એમનાથી ન સહેવાયું. અનારકલીને ખિલતી નેધ ચંદ્ર સગળી ઊઠ્યો. ઈર્ષ્યાની આગમાં એ દિવસો દિવસ ક્ષીણ થવા લાગ્યો. ઉપાએ અનારકલીનાં મસ્તીભર્યા, આગસમાં અધપ્રુવા પોપચાં નેચાં, અને કોથળી એની આંખો લાલચોળ થઈ ઊઠી. ગોધૂલીએ આ અપૂર્વ સુખદ મિલન નેચું અને પોતાનાં ધડી બે ધડીનાં અસ્થાથી મિલનને યાદ કરી એણે પોતાનાં મોં પર નિરાશાનો કાળો પાલવ ખેંચી લીધો.”

મહારાજકુમારનાં આ બધા નિબંધો ભાવવાહી છે તે તો સ્પષ્ટ છે. ભાવવાહી નિબંધોમાં બે શૈલીઓ નજરે ચડે છે, એક ધારા—શૈલી અને બીજી તરંગ—શૈલી. આ નિબંધોમાં તરંગ શૈલી છે. જેને વિશેષ—શૈલી પણ કહી શકાય. આ ભાવાવેશની ઉખડ—ખાખડ શૈલી છે. ભાવના આમાં નિરંતર એકજ સપાટી પર એકધારી નથી ચાલતી; ક્યારેક આ વસ્તુનો તો ક્યારેક તે વસ્તુનો આધાર લઈ એ ઊભી થાય છે. એને બમ્કત કરવા બાધામાં આરોહ—અવરોહ જરૂરી છે. કેવું ક્યાંક વેગે ઊભરાઈ ઊઠે છે, તો ક્યાંક વેગને સંભાળી ન શકવાને કારણે શિથિલ બની જાય છે. તો ક્યાંક વળી એકદમ સ્તબ્ધ બની જાય છે. આ બધી વસ્તુ બાધામાં ઝગકવી નેધએ. “શેષસંભારણા” જે શૈલીમાં લખાયું છે એમાં આ બધી વાતની પૂરી ઝલક છે. ક્યાંક થોડે આંધે સુધી સંખંધ અને તુટક વાક્યો, ક્યાંક વચ્ચે વચ્ચે ખાલી જગ્યાઓ, ક્યાંક અધુરા રહેલા પ્રસંગો, ક્યાંક વાક્યનાં કોષ મમંરપશી” ચબ્દનું પુનરુચ્ચારણ, આ બધાં લક્ષણો ભાવાવેશી મનોવૃત્તિનો આભાસ આપે છે. એને આપણે બાધાની ભાવ-ચાતુરી કહી શકીએ.

પ્રભાવ-શક્તિ માટે વાક્યનાં પદોને ક્યાં કેવું સ્થાન આપવું નેધએ એની પણ લેખકને બહુ સારી કાવટ છે, જેમ કે—

“પોતાની દશા જોઈને એને યાદ આવે છે એ કરેડો માનવી, જેમનું હૃદય ને જેમની ભાવનાઓ... કચડી નાંખવામાં આવી હતી.”

ભાવવાદી લખાણોમાં શબ્દની બધીયે શક્તિઓનો ઉપયોગ મોજાનો પડે છે. લક્ષણ દ્વારા વાણી-વૈશિષ્ટ્યનું મુદર અને આકર્ષક વિધાન આ કૃતિમાં સ્થળે સ્થળે મળે છે જેથી લેખકનું ભાષા પરનું ખૂબ સારું પ્રજ્ઞત્વ પ્રગટ થાય છે. કાળ અને ભાવના-પ્રધાન ગદ્યમાં આજ કાલ લક્ષણની પૂરી મદદ લેવાય છે. આધુનિક અભિવ્યંજના પ્રજ્ઞાદીની સદુદ્ધી અધિક વિશેષતા જ આ છે. એમાં કંઈ શક નથી એનાં દ્વારા આપણી ભાષામાં થોડી ધણી નવી લયક, નવો રંગ અને નવું બળ આવ્યું છે. લાક્ષણિક પ્રયોગ લણિય તથ્યોનું મૂર્તરૂપમાં અત્યક્ષીરણ કરે છે જે વધુ પ્રજ્ઞાવપૂર્ણ તેમજ મર્મસ્પર્શી હોય છે. પણ જેમ બીજી બધી વાતોમાં તેમ આ વાતમાં પણ અતિરેકથી દૂર રહેવાની જરૂર છે. વાચકોનો લક્ષ્યાર્થ સાથે ટેટલીયે રીતે સ્પર્શે. સમન્વય જોઈને તેમજ હિતિની અર્થવ્યંજકતા અને એનાં માર્મિક પ્રસારનું તોલન કરતાં કરતાં જ કુરાળ લેખક આમળ વધે છે. ‘શેષ સંભારણાં’ વાંચી ગયા પછી એ સ્પષ્ટ યર્થ જાય છે કે મદારાજકુમાર એજ નિપૂણતા સાથે આમળ વધ્યા છે.

પ્રસ્તુત નિબંધોમાં જડ વસ્તુઓમાં માનવી સજીવતાનું આરોપણ આપણે સતત જોઈએ છીએ. આધુનિક કવિતા તો અખિલ પ્રકૃતિનાં વિવિધ દબોને પણ પુરુષ-પ્રકૃતિનાં આંતર-બાહ્ય રૂપ-રંગમાં નિહાળે છે. પરંતુ પ્રકૃતિને સમયે જ જ સંકુચિતરૂપમાં જોવી બાપક અનુભવવાળાઓને ખટકે છે. છતાં મદારાજકુમારે માનવી સજીવતાનું જે આરોપણ કર્યું છે તે ખટકે એવું નથી. કારણ કેમણે જે વિષયો દ્વારા ધર્મ છે તે માનવીની કૃતિ છે. એનાં રૂપ માનવીએ દીધાં રૂપ છે. એ માનવજીવન સાથે સંબદ્ધ છે. એની અતીત શોધા,

કાન્તિ, ચમક-દમક ઇત્યાદિ ફેટલાક માનવીઓની સુખ-સમૃદ્ધિના અંગ છે, એ જ રીતે એની વર્તમાન હીન દશા તે મનુષ્યોની હીન-દશાના અંગ છે. એની ભાવના સાથે મનુષ્યનાં સુખ, ઉલ્લાસ અને વિલાસનાં અનુભવ તથા દુઃખ દૈન્ય અને નિરાશાની વેદના જાણેલી છે.

“શાદજહાં વિવશ ખની બેઠા બેઠા રડતો હતો, પોતાનાં પ્રેમને એણે પોતાની નજર સામે જ માટીમાં મળી જતો-ભોયો અને ત્યારે.....એણે પોતાનાં દિલ પર પત્થર મૂકી, પોતાની પ્રેમસી ઉપર પણ પત્થર જડી દીધા.”

‘પત્થર મૂકના’ એક રીતે લાક્ષણિક છે, ને ખીજી રીતે પ્રસ્તુત પણ. બેઠેનો કેવો મામિંક મેળ બહી થયો ?

“એ નરકનાં એ કઠોર પત્થર,...કમનસીબોનાં ભાંગ્યા હૈયાઓનાં એ ગાઢ પુંજો પણ રડી પડ્યા” બહી આંતર અને બાહ્ય, બિમ્બ-પ્રતિબિમ્બ સ્થિતિ દર્શાવતું છે.

મૂર્ત ૨૫ ‘ખડું’ કરવા જે રીતે ભાવવાચક શબ્દોને રથાને ફેટલાક વસ્તુવાચક શબ્દો યોજવામાં આવે છે, એ જ પ્રકારે ક્યારેક ક્યારેક જન-સામાન્ય વ્યાપક-ભાવના રજુ કરવા વ્યક્તિવાચક યા વસ્તુવાચક શબ્દોને રથાને ઉપાદાન લક્ષણનાં બંને ભાવવાચક શબ્દો પણ યોજવામાં આવે છે. આ રીતે જે તથ્ય રજુ કરવામાં આવે છે તે બહુ ભગ્ન, વિશાળ અને ગંભીર બનીને રજુ થાય છે. આ રીતે અવલંબન આપણે ધણે સ્થળે જોઈએ છીએ, જેમ કે-

“તપસ્વીનાં ચરણોમાં રાજ્યશ્રીએ પ્રજ્ઞામ કર્યા.”

“દિલ્હીનાં એ સ્વર્ગની મસ્જી શેરીએ શેરીએ ભટકતી ફરી, માદકતા પાવેલાઓનાં પગમાં આજોટવા લાગી. વિલાસિતા બાજબોર વાણિયાઓને હાથે વેચાણી.”

જહમાં સજીવતાના આરોપણનાં થોડાં સુંદર ઉદાહરણ-

“એ સ્વેત પાષાણોમાંથી અવાજ આવે છે. ‘આજે પંચ મને એ યાદ છે.’”

“એ પહાડિયેની મસ્તી ફૂટી જાડી, એનયિ એ ઉત્તર-પાશ્ચ કઠોર શુષ્ક કપોલો પર ચૌવનની લાગી ઝગકવો લાગી.

“એ પશુ દિવસો હતા જ્યારે પાષાણો સુદામાં નેખન મગડી જીંકુ’ હતું. જ્યારે...ખજુ મૂંઢ રંગભેર’મી સુંદર રત્નો પશુ એ કઠોર નિશ્વ પાષાણોને આલિંગવા દોડ્યા હતા.....સુવશુ’ અને રૌધે પંચ જ્યારે એને વિંટળાઈને ધન્વતા માણી હતી.....એ સ્વેત પાષાણોમાં પશુ વાસના અને આકાંક્ષાઓની રંગ-મે-રંગી ભાવનાઓ ઝગકતી હતી. એ સુંદર સુડોળ પાષાણોનાં એ આશુપશુ, એ . સાચા સુકોમળ સુગમિત પુષ્પો પશુ એને સ્પર્શતા જ પોતાનું અસ્તિત્વ જૂની ગર્થા, એનાં પ્રેમમાં પત્યર બની ગયા.”

“હા ! સ્વર્ગ જ તો હતું; જે પશુ-પંખી પશુ અગ્નિપથે ત્યાં પહોંચી ગયા તે પશુ મસ્તીમાં મૂર્તિવત્ થઈ ગયા, અને એ સ્વર્ગમાં જ વસી ગયા. એજ સુંદર મથૂરો, જે પોતાની સુંદરતાનો ખાર પીઠ પર વહેતાં ફેરે છે, કાળી ધટાને જોઈ આનંદથી કિસ્મોક્ષી જીટે છે, ને હરિયાળાં મેદાનોમાં સ્વચ્છંદે વિહરે છે.....એજ મથૂરો એ સ્વર્ગમાં જઈને ભારત સમ્રાટનાં સિંહાસનનો ખાર વહેવા લેવાર થઈ ગયા, અને એ પશુ શતાબ્દિઓ સુધી.....પરંતુ એ સુંદર લોકમાંયે પેટી કાળી ધટાને જોવા એ આતુર બન્યા; લીલા જોતાં જોતાં હરિયાળા માટે એ અધીર થઈ જિભ્યા.....અને જ્યારે ભારતનાં કનેજ ઉપર એક સાપ લગ્નિ મઠને પડ્યો ત્યારે તો મથૂરો એ સાપને ખાવા દોડ્યા...ને આક્રમણકારીની પાછળ પાછળ તખ્તે-દાઉડ પશુ જીડતું ચાલતું ગયું.”

સાલુક લેખકની ચોડીક રમણીય અને અનુપમ બિંદિતો-

“એ ખાસ હૃદય પ્રેમ-વારિની શોધમાં નીકળ્યું.....જીવન

પ્રભાતમાં ઝાઝગરૂપી સ્વર્ગીય પ્રેમ-કલ્પોને ઝીલવા એ પુષ્પ ખિલી
ઊઠયું, પાંખડીઓ એની જીદી જીદી યઈ મહા” અહીં પ્રેમ-વાસના
પૂર્ણ હૃદયની પ્રવૃત્તતાનો કેવો સુંદર સંકેત છે.

મહારાજકુમારે ક્યાંક ક્યાંક ભાવનાનાં સ્વરૂપની અત્યંત સુદૃઢ
અને સાચી પરખનો પરિચય આપ્યો છે. કોઈ પ્રાચીન સ્થળે પહોંચતાં
એ સ્થળ વિશે અતીત દૃષ્ય કલ્પનામાં ખડા થવા મડિ છે;
અતીત કાળની વ્યક્તિઓ નજર સમીપ હાલતી ચાલતી જણાય છે.
જો નીરવતા બ્યાપી અને અંધારું થયું અને વર્તમાન કાળનાં રૂપ
બ્યાપાર નજરે ન આવ્યાં તો એ કલ્પના એવી ને એવી ટકી રહે છે;
પણ વર્તમાન કાળનાં રૂપ-બ્યાપાર નજર સામે સ્પષ્ટ થતાં જ એમાં
વિશ્વ જીભાં થાય છે, એ નાશ પામે છે, રાત્રિની નીરવતા અને
અંધકારમાં ભૂતકાળનો પડો જાણે ઉચકાર્થ જાય છે, ને દિવસનાં
પ્રકાશમાં જાણે ફરી કાળો પડો પડી જાય છે, અને ભૂતકાળનાં
શ્રવે નજર સામેથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

“એ સુમસામ પરિત્યક્ત મહેલમાં રાત્રિવેળાએ સંભળાય છે
ઉલ્લાસપૂર્ણ હાસ્ય અને વિષાદમય કરુણ કંદનનાં પડલા. એ અચાંત
આત્માઓ આજે પણ એ વૈભવ-વિહીન ખંડેરમાં જામે છે.....
પરંતુ, જ્યારે ધીરે ધીરે પૂર્વમાં અરણ્યની લાલી ડેખાય છે ને
આસમાન ઉપર સ્વચ્છ નીલો પડો પડવા લાગે છે, ત્યારે ફરીથી
આ મહેલોમાં એની એ જ નીરવતા છવાઈ જાય છે.”

સાહિત્ય-સમીક્ષકોનું કથન છે કે કવિ જે પળે અનુભવે છે તે
પળે લખતો નથી. એ પછી કાળાન્તરે સ્મૃતિને આધારે તે પોતાની
ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે, જે કંઈ નહિ” ને કંઈક તો ચિત્રિત અવસ્થ
યઈ જ જાય છે. આ વાતનો ઉલ્લેખ પણ એક સ્થળે આ રીતે
થયો છે—

“આધુનિક લેખક તો શું, એ સ્વપ્નનાં દ્રશ્યક પણ એનો
પૂરેપૂરો શ્રવણ જામતો ચિત્તાર નહિ આપી શકે. જોણે જોણે એ

સ્વપ્ન બેપું હતું, એને એથય' અને વિજ્ઞાસનાં એ ઉન્માદક દબોએ ઉન્મત્ત કરી ચૂક્યા.....અને જ્યારે નરોડા ઉતર્યો, કંઈક ભાન આવ્યું ત્યારે કંઈની ખુમારીને કારણે લેખકની લેખિનીમાં એ ચંચળતા, માદકતા તથા રફૂતિ ન રહી. જેનાં વિના એ વળુનનાં જરાયે આકર્ષણ કે જીવન નથી રહેતું.

હું તો વિરમવસહ જોઉં છું કે તમારી કલમમાં એજ ચંચળતા અને એજ રફૂતિ છે જે તમારી ભાવનામાં એ સમયે રહી હતી, જ્યારે તમે એ પૂરાતન ખંડેરા પર ઊભા દરો.

તમારી ચિત્ર-પોષિત અને લાલિત ભાવનાને હૃદયમાંથી કાઢી આ કંઠગા સંસાર સામે મૂકતા તમને કંઈક મોઢ થયો છે; તમે કંઈક અવ્યકાયા પણ છો—

“હા ! મારા ભાવો હુલવવા નીકળ્યો છું, પરંતુ કયે દિસે એને કહું કે મર. આ સાચું છે કે આ રહી સહી રમૂતિઓ... દિલમાં બહુ દહં પેદા કરે છે. જીતયે એ મારી પોતાની જ વસ્તુ રહી છે, પોતાની વહાલી વસ્તુને વિદાય આપતાં.....આજે એદ અવશ્ય થાય છે.....જાણું છું કે એ પરાયા સઘ ચૂક્યા છે, જીતયે. એને સર્વદાને માટે વિદાય આપતાં એ આંસુ સરી પડે છે. પરંતુ આજે સાથી વધુ સતાની રહી છે ભાવિની ચિન્તા. મારા સ્વપ્નલોકનાં અવશેષ—ભલે ને એ ભગનાવશેષ જ રહ્યાં ! એ છે તો મારાં જ સ્વપ્નલોકનાં ખંડેરા—હૃદયનાં એ સુકોમળ ભાવો, આજે એ નિરાશ્રય આ કઠોર પ્રાથિવ જગતમાં—આ કઠોર લોકમાં, જ્યાં માનવ ભાવોની ઠાઈને કંઈ થઈ નથી,—પરવા નથી. માનવીય ઇચ્છાઓ તથા આકાંક્ષાઓનો ઉપહાસ કરવો એક સ્વાભાવિક વાત છે.

મહારાજકુમાર નિર્વિંત રહે. એમનાં આ શુકુમાર ભાવોને સંસારની ટેસ જરાયે નહિ લાગે. એ હૃદયનાં ગમ' સ્થળેથી પ્રગટયા છે અને સહૃદયોનાં કમળ સમ કામળ અન્તસ્તમે સીધા જઈને સુખપૂર્વક આસન જમાવશે.

કુમ | કુંડ કાશી

૧૧-૭-૧૯૩૮

રામચંદ્ર શુક્લ

શેષ સંભારણાં

સંભારણા, સંભારણા,.... ..એ વીત્યા દિવસોના સંભારણા,
એ મરતાની પળોની યાદ, એ પાતલ જીવનનાં એ એકમાત્ર અવશેષ,
.....અને એ અવશેષોનાયે ધ્વંસાવશેષ, વિસ્મૃતિના ક્યામલ પદ
પર પથ કદીયે વિદુમ ન થનારાં એ સંભારણા—એ રમરણો.....
કેવી અને કેટલી માદકતા ભરી હોય છે એમાં? કેવી વેદના
અનુભવય છે એમાં? કેટલું દર્દ એમાં વેરાયું હોય છે? સુખ-
દુઃખનું એ અજન્મ સમિશ્રણ...ઉત્સાહ અને નિશ્વાસ, વિશ્વાસ
અને વેદના, ઐશ્વર્ય અને દારિદ્ર્યનું બીધણ અટ્ટહાસ.....આહ !
કેટકેટલા નિશ્વાસને નિશ્વાસા ભર્યા પડ્યાં છે એમાં?

એજ એ આખો અને એમાં જ સુખ-દુઃખનાં એ આસુઓ....

પરંતુ જીવન, માનવીનું મત જીવન...એ તો એક સંભારણું
છે—સમયથી ભગ્ન, સુખ-દુઃખથી જન્નરિત તથા માનવીય આર્કા-
દાઓ અને ભાવનાઓથી છિન્ન-ભિન્ન પ્રાસાદનું એક કરણપૂર્ણ
અવશેષ છે. અને એવા અવશેષો પર યદને વલો ગ્રપ છે કાળનો
અસીમ પ્રવાહ—નિત નવાં તરંગો એમાં ભીં છે, ભરતી વધે ગ્રપ છે
અને માનવ—જીવનનાં એ અવશેષ, જળમગ્ન ખડેરો, દુન્યવી દષ્ટિથી દૂર
જળની અંદર જ અનાયાસે ધોવાઈ ધોવાઈને નાશ પામે છે, અને...
એને રચળે શેષ રહે છે માત્ર રમરણોની થોડીક શી માટી.

પણ, એ માટીમયિ જીવન હોય છે; જાવનાઓ અને વાસનાઓ એને ઊદીપ્ત કરે છે; વિસ્મૃતિની ચીતગત્તા એને ઠારક અર્પે છે, અને સુખદુઃખની બીષણુ આધી એ જીવન-કલ્પોને વેર-વિખેર કરી ફરી શાંત ખની જાય છે. એ સ્મૃતિ-કલ્પોની ઉવેખના કરી, એને વેર-વિખેર કરી, એનો નાશ કરીને કાળ શાન્તિનો શ્વાસ લે છે; છતાં એ કથા એ સ્મરણો પર વહાવેલા સુખ-દુઃખનાં અશ્રુ-વારિએ પુનઃઅંકુરિત થાય છે, અને એ નવ-અંકુરિત કલ્પોને આધારે સર્ગાય છે એક સ્વપ્નલોક, ને એક વાર ફરીને આપણે એ વીત્યા દિવસોની માહકતા અને વેદનાની સૃષ્ટિમાં વિહરવા માંડીએ છીએ.

કાળે માનવીની ઉપેક્ષા કરી, એનાં જીવનની રંગભૂમિ ઉપર વિસ્મૃતિનાં વારિ વહાવી દીધા, પણ એની નીચે દબાયા છતાં યે એ અશ્રુપૂણું જીવન માનવ-જીવનને જાળવી રાખે છે. કાળ માનવ-ધ્મજીઓ, આકાંક્ષાઓ અને માનવીના તલસત્તા હૃદય તથા મહત્વા-કાંક્ષાપૂણું મગજને બહે પૂરાં કરી શક્યો, છતાં વિસ્મૃતિનાં એ જીવનલોકમાં એ વીત્યા દિવસોનાં સંભારણાં આજે પણ વિચરી રહ્યાં છે. જીવનનો નાશ કરી શક્યા છતાંયે સ્મૃતિઓનાં સૌંદર્ય અને માનવીનાં ભોજપણમાં એ ભોજવાર્ધ ગયો. સુંદરતા, અકૃત્રિમ સુંદરતા અને એ કુદરતી ભોજપ...એણે કેાને જાન બુઝાવ્યું નથી ! પાપાણુ હૃદયી કાળ પણ પોતાનાં કંઠાર અને પ્રલયકર સ્વભાવને બૂલી ગયો, અને એ સ્વપ્નલોકમાં વિચરતા વિચરતા એ પોતે જ એક સ્મૃતિ—એક સંભારણું ખની ગયો.

x

x

x

સંભારણાં, માનવીના સ્વપ્નલોકનાં, એનાં એ સુખમય દિવસોનાં ભગવાવશેષ છે. આ પાર્થિવ જગતમાં અવતરીને પણ એ સુંદર સ્વર્ગીય સ્વપ્નલોકને જાનવી બૂલી શકતો નથી. એ મૃગવૃક્ષો, એ વિશુદ્ધ કલ્પનાલોકમાં વિહરવાની એ ઇચ્છા એ અદ્ભુત ઇચ્છાની તમિને કાળે માનવી જીવતર આણું રોડે છે, દોડવા જ કરે છે,

અને એનું એ મનોહર આકર્ષક રૂપ, માનવીને લલચાવતું લલચાવતું આખરે ત્યાં લઇ જાય છે જ્યાં એ સ્વર્ગ, કલ્પનાનું એ સ્વર્ગ સ્થાપી નથી યથા શક્યું. એ અચિર સ્થાપી સ્વર્ગ ખડિત થઈને માનવીને મર્માહત કરી એનો પણ નાશ કરે છે.

છતાં એ સ્વપ્નલોકમાં, ભાવનાઓનાં એ સ્વર્ગમાં એક આકર્ષણ છે, એક મનમોહક જાદૂ છે, જે માનવીને નિરૂપાય બનાવી ને પોતાના તરફ ખેંચે જ જાય છે. અને એ સ્વપ્નલોકનાં એ સંભારણાં, એની એ દુઃખદ કર્ણ કથા, એ લગ્ન થયાની એ બધા ભરી વાત...એની અસારતાને ઝોગખ્યા છતાંય માનવી એની તરફ જ ખેંચાતો રાહ જાય છે.

એ સમરણા; બનાસાઓનાં એ અવશેષ...કેવાં-કેટલા ઉન્માદક હોય છે ! પ્રેમની એ કર્ણ કથા જોતાં ન જાણે શાને આખિમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. અને એ ભગ્ન ખડેરમાં ફરતાં દિલમાં એક તોફાન ઊઠે છે, નિસાસો મૂકી દેવાય છે, હૈયું ભરાઈ આવે છે, આંસુ સરી પડે છે અને.....ઓહ ! આ ખડેરમાંયે જાદૂ ભર્યું છે; કાળને બૂલથાપ આપી દેવે એ માનવીને પણ બૂલથાપ આપવા મથે છે. ભગ્ન સ્વપ્નલોકનાં, સાંગી પડેલ હૈયાનાં, વેરાન બનેલાં સ્વર્ગનાં એ ખડેરમાં પણ એક નવો માનવ કલ્પલોક સર્જ્યો છે. હૃદય તલસે છે, મગજ બેહોશ બને છે, સ્મૃતિઓનું વારાઝેલું ઊખડે છે, ભાવોનો પ્રવાહ હવડાઈ ઊઠે છે. આંખો જળજળાવાંથી અંધી બને છે, અને દેવે....વિસ્મૃતિની એ માદક મદિરાનું પાન કરીને હું ન જાણે ક્યાંક તણાઈ રહ્યો છું નસોમાં ધૂળતરી ઉપડે છે, હૃદય ધડકી રહ્યું છે. મગજ એક નવીન તાજગી અનુભવી રહ્યું છે.... પાત્રપત્ર ? મસ્તી ? દીવાનાપણ ? કંઈયે સમગ્નનું નથી કે મને આ શું યથા મળ્યું ? અને ક્યાં ? કય તરફ ?અહીં તો કંઈ જ નથી સ્પર્શ.

પણ....અરે ! ધીરે ધીરે વિસ્મૃતિનો એ કાળો પહોલો ઉચકાઈ રહ્યો છે, ને ધીમે ધીમે દૂર ચલું જાય છે, મૂતકાળને વર્તમાનથી જુદું પાડતું એ ધુમ્મસ. હું જોઉં છું એ કરણ સ્મૃતિઓનાં એ મસ્ત દિવસો, એનું એ હિત્યાન અને એનો જ આ આવો અંત. અક્કલ અનેક ઉગતા સાત્રાજ્યના નવયુવાન સમ્રાટ અકબરનું એ મદભયું છલકતું પૌવન, એ મસ્તાની અદા એની સ્મૃતિ આજે મનને પાગલ કરી મૂકે છે. દુનિયા આખી એને ચરણે આળોટતી હતી. પૌવન-સાડી ગદિરાનો જમ ભરાઈ રહ્યો હતો. રાજ્યશ્રી એની સામે નતન રત હતી. છતાં એ પ્રેમી પોતાની પ્રેવસી-નગરીથી રિસાઈ ગયો, ને સંધવાવસ્થામાં જ એ નગરીએ વિધવા-વેધ અંગીકાર કર્યો. છુટાવી દીધો એણે પોતાનો એ વૈભવ, ચીંચરે ચીંચર કરી નાંખ્યા એણે પોતાના રંગ-એરંગી પટકૂળોનાં, ચીરી નાંખ્યું એણે પોતાનું વક્ષસ્થળ અને પોતાનું ભગ્ન-હૃદય એણે પોતાનાં પ્રેમિકનાં ચરણોમાં અપી મૂક્યું આશિર્ગત લીધું. એમ છતાં એનાં સંચાલનું સિંદુર, સંધવાવસ્થાનું એ એક માત્ર ચિન્હ, અને એનાં એ મસ્ત પૌવનની એ માલકતા, આજે પણ એ ભગ્ન-નગરીનાં એ અવશેષ એની ઘાલીમાં રંગાએલાં છે.

અને ત્યારે...જહાંગીરની એ પ્રથમ પ્રેમ-કથા, અનારકલીનું એ પ્રાગટ્ય અને એનાં એ કચ્છરધાણ, એનાં વિનાશની કથા, નરજહાની ઉગતી જુવાની અને જહાંગીરનાં ભગ્ન હૃદયો ઉપર થતા એ કારમાં કઠોર ધા...જહાંગીર જમ ઉપર જમ ઉઘાડી રહ્યો હતો. છતાં હૃદયની વેદનાને, વેદનાનાં દર્દને નહોતો જુલો સકતો. એમનું એ જરયાથી મિલન, મરણગાંધિયા દિવસોની એ સુખદ પજા. અને એમનો એ ચિર-વિયોગ...પરસ્પરને કંખતા ને ઝુરતાં એ આત્માઓ પ્રેમ-સાગરમાં નાણા છતયિ શાન્ત ન થયા, અને આજે પણ છાતી પર પથર મૂકી પોત-પોતાનાં વિદોહી હૃદયને દાખી રહ્યા છે.

શાહજહાની એ મધુ-રજની નજર સામેથી પસાર થઈ ગઈ. એ પ્રથમ મિલન, આશા નિરાશા વચ્ચે મુક્તતા એ પાતાવરણમાં એ સુખદ રાત્રિ, ...છતકાઈ બિંચુ' એ જોખનીયુ', વિખરાઈ ગયું' એ સુખ અને આછરી ગઈ મસ્ત જોખનની એ લાલી...અને એણે રંગી દીધું એનું જીવન આખું. પરંતુ...અરે! આ શું? એ લાલીને રંગ ઉતરતો જાય છે, એ જોખનીયુ' ચાલ્યું જાય છે, એ મસ્તી ફરીને પાછી નથી આવતી. જીવનનો અર્ક જેમ જેમ ઉંચે ચડતો જાય છે તેમ તેમ પેલી લાલી શ્વેતતામાં પદ્મટાલી જાય છે. અને જ્યારે છુટાયો એ પ્રેમભેદ...ત્યારે તાજાં અને મસ્તકે હતો, છતાં એણે એ ફગાવી પોતાની પ્રેયસીનાં ચરણોમાં, ને પોતાનું અવશેષ સુખ પણ છુટાવી દીધું. શાહજહાં વિવશ બની : બેઠો બેઠો રેતો હતો. પોતાનાં પ્રેમને એણે નજર સામેજ માટીમાં મળા જતો જોયો. અને ત્યારે...એણે પોતાનાં દિલ પર પત્થર મૂકીને પોતાની પ્રેયસી ઉપર પણ પત્થર જડી દીધા.

પરંતુ, સહુથી વધુ મોહક તો હતું એ પારિવં સ્વર્ગ, જે એણે—જહાંનાં સાહેબાંયુ' હતું, જેને યમુનાએ માત્ર પોતાનાં અંતરનાં—વારિથી જ સીંચ્યું હતું; એટલું જ નહિ પણ જેને રાજ્યપ્રીએ પણ અભિસિંચિત ક્યું હતું. ત્યાં.....સૌરભ, સંગીત અને સૌંદર્યનો ચિરપ્રવાહ વહેતો હતો, દુઃખ ત્યાં બૂલ-બૂલમાં પણ પ્રવેશી શકતું નહિ. પ્રેમરસનાં એ સુંદર ઝમઝમતા સ્ફટિક પ્યાલા,.....રાતાબિંદુઓ સુધી એ પ્યાલાઓ બરાતા જ રહ્યા, જીવન રસ એમાં ઠંલવાતો રહ્યો. અને એજ મસ્તીનું નવન નૃપ પણ થતું જ રહ્યું. પરંતુ એક દિવસે મદિરાની લાલીને માનવરહિરની લાલીએ ફીકી પાડી દીધી, જીવનરસને સૂકવી નાખવા મૃત્યુરૂપી હજાહજા એમાં ઠંલવાયું, મસ્તીને વિવશતાએ હાંકી કાઢી, માદકતાને કરણ્યએ ધક્કો માર્યો, અને આખરે એ સ્વર્ગે પોતાનાં ખડેરાં પણ જોવાં, બાળપણની ચીસો સાંભળી, યુવાનીને સિસકારા કરતી દીઠી રૂધિનાં નિશ્વાસોની

હુતાગ્નિમાં એણે પોતાની રહી સહી માદકતાને બળી જગીને ખાખ-
ચર્ધ જતી બાળી. આહ! સ્વર્ગ વેરાન બન્યું, યમુનાતું પ્રેમ-
ઝરણુ સૂકાયું, એણે મોં ફેરવી લીધું; અને એ સ્વર્ગનાં એ દેવ, એ
સુખલોકનાં એ ઉપબોધતા—એ ખડેરા પર એક નજર નાખી એ
પણ ચાતતા થયા...ચાલ્યા ગયા, એને છોડીને ચાલ્યા ગયા, બે હેઠળી,
અને સ્વર્ગે પ્રાણ મૂક્યા, ને એ મૃત ભગ્ન સ્વર્ગને, એ મસ્ત મદ
માતા સ્વર્ગનાં એ નિશ્ચય નિશ્ચેષ્ટ શબ્દને જોઈ એ આંસુ સરી
પડ્યા!

બે આંસુ? હા! ઉનાં ઉનાં બે આંસુ, નિશ્વાસની બહીમાં તપેલા
બે અશ્રુકણ...આહ! એ આંસુ પણ એ આંખોને મૂળીને ચાલ્યા
થયા, અને સાથેસાથ...અરે! મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિ પણ બાંગી પડી,
એ આંસુએ! એ સ્વર્ગને પણ વહાવી દીધું...જરા લાનમાં આવું છું,
હ'હક યાદ આવે છે ક્યાં હનો અત્યાર સુધી? સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સ્વર્ગને
વેરાન બનતું જોયું હતું. આહ! સ્વપ્નમાં પણ એ સ્વર્ગ ચિરસ્થાયી
થઈ ન શક્યું. સ્વપ્નલોકમાં પણ એજ રહન. માનવ-આકાંક્ષાએ
ભગ્ન બને છે નિરાશાએ! મોં ફાડીને એની સામે ધુરંદે છે, કઠોર
નિશ્ચય જીવન એ સ્વર્ગને હતું ન હતું કરી મૂકે છે. જીતયે સ્વપ્ને
જોવાની આ લત! આટલા આવા કઠોર સત્યોના અનુભવ પછી અને
આવાં કશ્ચાન્નક દૃષ્ટો જોયાં છતાં ફરીફરી એ સુખદ દિવસોને યાદ
કરવા. સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાં વિહરવાતું એ પ્રયોજન મસ્તીદાયી વિસ્મૃતિ-
એકવાર હોડે અગાડીને તરઝોડી દેવી. ...એટલી કઠોરતા...હેયુ
દાખતી ન શકે એવી નિષ્કુરતા.

પણ મારી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ, મારા આશય અને આનંદની
એ વસ્તુ, અરે! એ બાંગી પડી, છોડી ગઈ, સ્વપ્નમાં પણ એ
પાથિવ સ્વર્ગને વેરાન બનતું જોયું, એનાં ખડેરાતું કશ્ચ રહન
સાંભળ્યું, એનાં એ મર્મભેદક નિસાસા સાંભળ્યા, અને એની સાથે

હું' થે રહી પડ્યો. વેરાન બની ગઇ છી મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિ, અને આજે જ્યારે કંઈક જાનમાં આવ્યો છું ત્યારે લાગે છે કે હું' પોતે પણ છુટાઈ ગયો છું.

એ પ્રિયલોકની એ કામળ પળો, એનું એકમાત્ર અવશેષ, એ સુખદ યાદશ્યાજનક સ્મૃતિઓ—અરે ! એને પણ લૂટી-ગયું આ કઠોર નિષ્કુર પાર્શ્વે જન્મત. આજ સુધી હું' સ્વપ્ન જોતો હતો, એનો આનંદ માણતો હતો, હસતો તો અને રોતો થે હતો; માર્યા પછાડી પછાડીને આજોટતો હતો અને હીબકી હીબકીને રોતો હતો. પરંતુ એ બધા ભાવ મારા પોતાના જ હતા. હું' એને મારા હૃદયમાં મારા દિલમાં મારી એક માત્ર સંપદ માની ગોપરી રાખતો હતો. કેટકેટલી આરાધનાને અંતે આર્ચિભાવ થયો હતો એ સ્વપ્નસોકનો ! અને એ સ્વપ્નને નિહાળવામાં, એ પ્યાસ લોકમાં વિહરતા વિહરતા મારા કેટકેટલા દિવસો રાત બની ગયા હતા અને કેટકેટલી રાતો દિવસમાં પલટાઈ ગઇ હતી ! અને આ પ્રેમપૂર્વક પાળ્યા-પોષ્યા એ મસ્ત પામસપણીનાં એ વિચારો, એ દિવસોની એ જીવનઓ, મન જ્યારે વારંવાર લલચાઈને રહી જતું હતું, વાસનાઓ જ્યારે ઉદ્દામ થવા ઉછળા મારતી હતી ને આકાંક્ષાઓ જ્યારે મુક્ત થવા તરફડાટ કરી રહી હતી, જ્યારે એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિચરીને હું' પણ એ મદાન પ્રેમીઓનો પ્રેમ તથા એમનાં જીવનનાં માદક અને કશ્યાજનક હોયો નિહાળતો એમની સાથે ઉત્સાહપૂર્વક કાંસોધિ રહ્યો હતો, એમનાં દુઃખે દુઃખી થઈ રહતો ને આંસુ વહાવતો હતો. પરંતુ એ દિવસો...હવે એ સ્વપ્ન બની ગયા, અને એ દિવસોની સ્મૃતિઓ—એ અદ્ભુત દિવસોનું એક માત્ર સંભારણું—હવે તો એ પણ માડું પોતાનું જ નથી રહ્યું. એ મસ્તીમાં, એ બેદારીમાં હું' ન જાણું છું શું બકી ગયો ? અને જે ભાવો આજ સુધી મારા હૃદયમાં જ છુપાયેલા પડ્યા હતા તે જન્મત જાણી ગયું. જન્મતે એને પોતાનાં કર્ષાં. આજ સુધી જે મારા જ હતા તે હવે પરાયા બની

મવા. આજે પણ એ વાનિતા એ દિવસો તાજા બની નવ છે, એ સ્વપ્નલોકનો એ આરંભ અને એનોજ આ અંત !

અને જ્યારે ફરી એ દિવસો સ્મરણમાં તાજા થઈ નવ છે, ત્યારે હું ફરીને મસ્ત બની જાઉં છું, આ વેદનાને અગ્રે કશુસી ઊઠું છું. પરંતુ હવે તો એ પણ પરાયા થઈ ગયા એટલે રહ્યા સલાનો મોહ. મૂઠી હાથ બધુયે છુટે હાથે છુટાવી દેવા નીકળ્યો છું, આજે.

હા ! મારા ભાવોને છુટાવી દેવા નીકળ્યો છું. છતાં કપે દિલે એને કહું કે જવ, વરસોનો સાથ વૂટે છે. એ ખરું કે આ રહીસહી સ્મૃતિઓ પોતાનાં ભગ્ન સ્વપ્નલોકની યાદી અપાવી દેવામાં દુઃખ-પ્રવાહને બિહારાવી દે છે, દિલમાં બહુ દર્દ પેદા કરે છે. છતાં યે એ મારી પોતાનીજ વસ્તુ રહી છે. પોતાની વદાધી વસ્તુને વિદાય આપતાં, હૃદયમાં એકવાર જેને આશરો આપ્યો હતો, અત્યંત આદર અને પ્રેમસહ જેને અંતરમાં ગોપવીને રાખી હતી, એથી જૂના પડતાં.....આહ ! આજે દુઃખ અવશ્ય થાય છે... જાણું છું કે હવે એ પરાયા થઈ ચૂક્યા છે, તેમ છતાંયે આજે એને સાર્દાને માટે વિદાય આપતાં હેયું બરાબ આવે છે. આંખો જલકારી નવ છે, બે આંસુ સરી પડે છે. હવે જાને હું મારી એક માત્ર સમ્પદ માનીશ ! જાને મારી પોતાની પ્રિય વસ્તુ માની હૃદયમાં ગોપવીને ફરીશ ! અને દુનિયાથી જાનો જાનો એકાન્તમાં વારંવાર એને નોંધને દબાવે એ મારા હૃદયમાં જ છે એમ માની હું મને પોતાને જાગ્યવંત માનીશ ?

વિદા ! અલ્લાવદા ! હવે ક્યાં સુધી આ વગગણાં ? પરંતુ ફાણુ જાણે કેમ પણ વિદાયની વેળાએજ ગમતા વધુ જન્મે છે, વિવચતા જાબા જાબા રહે છે. કશુસા બેહોશ પડી લીનકડી રહી છે અને...
...મારું દુર્ભાગ્ય ! એ તો બિજું બિજું મરક મરકી જ રહ્યું છે. પરંતુ આજે સદુર્થા વધુ સતાવી રહી છે ભવિની ચિન્તા. તર્યાર

માત્રથી જ દિલ કંપી ઊઠે છે. ખાસ સ્વપ્નલોકનાં અવશેષ-ભલે ને એ ભઆવશેષ જ રહ્યા. એ છે તો મારાં જ સ્વપ્નલોકનાં ખડેરાં મારા હૃદયનાં એ સ્ફોમળ ભાવો, આજે એ આશ્રયવિદોષાં આ કઠોર પાર્થિવ જગતમાં-આ કઠોર લોકમાં જ્યાં માનવ-ભાવોની કોઈને કંઈ પરવા નથી. માનવ-ધર્મજા-આકાંક્ષાઓને ઉપદાસ કરવો એ એક સ્વાભાવિક વાત છે. જ્યાં માનવ-હૃદય સાથે રમત રમવામાં જ આનંદ છે, તરફડતા ધાવણ હૃદય પર ધા કરવામાં જ જ્યાં મનોરંજન રહ્યું છે ત્યાં...ઝોહા આથી વધુ હું વિચારી જ નથી શકતો.

વિદાય તો આપી ચૂક્યો છું, પણ એને આશરો આપવા વિષે કોને કહ્યું? શું કહ્યું? ને કંઈક કહેવાથી પણ શું થશે? એની સાથે મારે હવે શું સંબંધ છે? અને જ્યારે એ પરાયા થઈ ચૂક્યા છે...પણ હા, તેમ છતાંયે મારી સદ્ભાવનાઓને તો હું એની સાથે એ જગતમાં પાઠવી શકું એમ છું. વધુ નહિ તો એટલું જ. તો ખસ, હવે અન્તિમ વિદાય! મવન્તુ શ્રમાસ્તે પન્થાન ।

રઘુવીર નિવાસ—સીતામઠ.

૨૩ માર્ચ-૧૯૩૪

રઘુવીર(સંહ

પુનર્યા:-

વરસ પછી વરસ પીતવા લાગ્યા; વિદાય આપીને પણ હું મારા આ “શ્રીય સંસારણા”ને મારાથી વિખુટા પાડી ન શક્યો. સખત થઈને મથવા છતાંયે એને સંસારમાં એકાકી વિચરવાનો આદેશ હું આપી ન શક્યો. અને જ્યારે જ્યારે ઉધરાણી કરી ત્યારે હું એને માટે કોઈક અભાગવતની શોધમાં નીકળ્યો. આચાર્ય-મવર

પડિત રામચંદ્ર શુકલનો હું હૃદયપૂર્વક આભારી થયો છું. એમણે પોતાની 'પ્રવેશિકા'ને આ 'શેષ સંભારણા'ની સાથી બનાવવાની સગવડ કરી આપી. મારી માનવ સહજ નબળાઈને લક્ષમાં લઈ વાચક આ અનિચ્છિતિય હીલ મારે મને-માફી આપે. એજ અવ્યથના.

રઘુવીર નિવાસ-સીતામઠ

૫ મે. ૧૯૩૯

રઘુવીરસિંહ

તાજ

માનવીને એનાં પોતાનાં માટે મર્વ' છે. પોતાને એ જમત કેતાલું' અતુપમ અને શ્રેષ્ઠ-સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન માને છે. પોતાના વ્યક્તિત્વને એ ચિરસ્થાયી ખનાવવા ઇચ્છે છે. માનવજાતનો ઇતિહાસ શું છે ! એનાં બધાંયે પ્રયત્નો પાછળ હેતુ એક જ છે. ચિરકાળથી માનવી એ કાળે જ મથતો રહ્યો છે કે પેશુ' અપ્રાપ્ય અમૃત ને કઈ રીતે મેળવી શકે, જેનું પાન કરીને એ અમર થઈ જાય.

છતાં હજીયે માનવી એની શોધમાં સફળ નથી થયો. અમૃત એને સાંપકબુ' નથી. અને એથી જ દિવસો દિવસ વધુ ને વધુ નિકટ આવતું રહ્યમથ મૃત્યુ એને યાદ આવે છે ત્યારે અસ્વસ્થતાથી હ્રદય તરફડી જોડે છે. ભાવિમાં આવનાર પોતાના અંતનો અને એ દ્વારા પોતાના વ્યક્તિત્વનાં જ નહિ પણ પોતાના સર્વસ્વનાં નાશના વિચાર માત્રથી એનું આત્મ'યે વદન ધ્રુજ જોડે છે. કોઈ પણ રીતે આ અમિય-અશ્ચિકર કઠોર જીવન-સત્યને વિસરવા, પોતાની સ્મૃતિમાંથી, પોતાના મગજમાંથી એને દૂર હડસેલી દેવા માટે જ ધણીવાર માનવી સુખ-સાગરમાં મગ્ન થવા મથે છે. કેટલાકનાં હ્રદય તો આ વિચાર માત્રથી જ બ્યાકુલ થઈ જોડે છે કે કાળનાં એ ભયાનક પ્રવાહમાં માત્ર હું એકલો જ નહિ, મારી બધીયે વસ્તુઓ, સંભારણી સ્મૃતિચિક્રો સુદ્ધા બધું જ વહી જશે; ને ત્યારે આ દુનિયામાં મારા દુન્યવી જીવનનું એકાદ ચિહ્ન પણ નહિ રહે, કે નહિ રહે મને કોઈ યાદ કરનારું. એવા માણસો આ પાયિંવ સંસારમાં પોતાનાં સંભારણી-અમિટ સંભારણી પાછળ મૂકી જવા બ્યાકુલ થઈ જોડે છે. એમનો

અંત અવસ્થામાંથી જે બાહ્યતા છતાં તેઓ માને છે કે એમનું સંભારણું જગતમાં કાયમી બની શકે એ સંભવિત છે. પિરામિડ, સ્પિંક, મોટા મોટા મકબરા, કીર્તિસ્થંભો, ખાંભીઓ, વિજયદ્વારો વગેરે માનવીની એ ઇચ્છાનું જ પરિણામ છે.

એક રીતે જોઈએ તો ઇતિહાસ પણ નિજ સ્મૃતિને ચિરંજીવ બનાવવાની માનવીની એ ઇચ્છાનું જ એક પરિણામ છે. આમ તો પોતાની સ્મૃતિને કાયમી બનાવવા માણસે અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા. કોઈએ એક માથું લીધો તો કોઈએ બીજો. કેટલાયે નિષ્ફળ થયા; અનેકોનાં એવા પ્રયત્નોનું સ્મૃતિ-ચિહ્ન સુધ્ધાં આજે માનવ-સમાજના સ્મૃતિપટ ઉપર નથી રહ્યું. ઘણાંનાં એવા પ્રયત્નોનાં ખંડેરાં આજે પણ દુનિયામાં અહીં તહીં નજરે પડે છે. એ મૂક રહ્યા રહ્યા માનવીની આ ઇચ્છાને જોઈને આજે પણ દસે છે. અને સાથે સાથે રહે પણ છે. માનવીની નિષ્ફળતા ઉપર અને પોતાની કુદૃશા ઉપર એ આંસુ સારે છે. છતાં એ જોઈને કે માનવીને હજીયે પોતાની નિષ્ફળતાનું જ્ઞાન નથી થયું. હજીયે એની એ જ ઇચ્છા, એની એ જ દુરાશા એનો પીઠો છેડતી નથી. માનવી હજીયે એનાં ફાસલામાં ફસાયેલો જ છે, એ મૂકપણે માનવીની આ અદ્યુત સ્મૃતૃષ્ણા ઉપર પાગલ કરી મુકે તેનું અદૃશ્ય કરે છે.

પરંતુ માનવીનું મનજ તો ખરે જ વિધાનાની એક અજોડ કૃતિ છે. જો કે કાળની સામે કોઈનું શે નથી ચાલતું, છતાં કેટલાક ભોળાંએ એવી તો કમાલ કરામત કરી છે. તે એવી આત્મ આસ્પા છે કે કાળનાં આ પ્રવચનને ધસમસતા પૂરને પણ ખાગવામાં એ સમર્થ થયા છે. એમણે કાળને સૌંદર્યના અદ્યુત છતાં અચુક પાસમાં જકડી લીધો છે; પોતાની કૃતિની અનોખી છટા બતાવી એને ભોળાઓ છે; આમ એને બૂલવાય આપીને કેટલીક વાર માનવી માત્ર પોતાની જ સ્મૃતિનાં નદિ, પણ પોતાનાં ભવનનાં

રમારકાને પણ સ્થાયી બનાવી શક્યો છે. તાજમહેલ માનવ-મગની આવીજ અગ્નેક સજ્જતાનું એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે. પરંતુ સૌંદર્યનો એ અચુકપાસ...કાગની સાથે માનવી પણ એમાં બંધાયેલો જાય છે; કાગનું પ્રવચનકર પૂર અટકી જાય છે. પણ માનવ અશુભો ઉદ્ધિ ઉછળી પડે ■ કાળ સ્તબ્ધ થઈ હજીયે એ સમાધિ તરફ એકીટરો નિહાળી જ રહ્યો છે. સૂરજ જોડે ■ ને આધમી જાય છે, ચંદ્ર વધે-ધટે છે, છતાં તાજની એ નવ-નિત્ય નૂતનતા આજે યે એવી ને એવી જ છે; શતાબ્દિઓથી વહેતાં આંસુ જ એ સુંદર સમાધિને અભિષેક કરી કરીને ઉજળતા રહ્યાં છે.

* * *

એ અંધારી રાત હતી. દુનિયા આખી ઉપર ઘેર અંધાર ડાળ્યો હતો, છતાં જગત સૂણું ન હતું. સંસારનો તાજ, ભારતીય સામ્રાજ્યનો એ ઝળહળતો સિતારો. ભારત-સમ્રાટના હૃદયાકાશનો એ ઉન્નવળ ચંદ્ર આજે સદાને માટે આયમી જવાનો હતો. શિશુ ને જન્મ આપતાં માતાએ મૃત્યુ સાથે શ્રવ સટોસટની બાય બીડી હતી. રોહ અને શ્રવનની એ આખરી ખગો હતી; એ સુખમય દિવસોનો, પ્રેમ અને આહ્વાદથી પૂર્ણ હૃદયકતા એ શ્રવનનો હવે અંત આવનાર હતો. જગત કેટલું ક્ષણ-ભંગુર છે !

એ ટમટમતો દીવડો, ભારત-સમ્રાટની રોહનો એ જમતો ચિરાગ શુભાષ રહ્યો હતો. રોહ હજીયે ધણો હતો, પણ અકાળે કાળનો ઝોઢો આવ્યો; એ અસ્થિર જ્યોત એને સહી ન શકી. પ્રકાશ ધીરે ધીરે ઝોઢો થતો હતો; દુર્દિનની કાળી ધટાઓ એ રાતનાં અંધારને વધુ ગાઢ બનાવતી હતી; આસા-પ્રકાશની આખરી જ્યોત-રેખા નિરાશાના એ અંધારમાં વિલીન થઈ હતી. અને ત્યારે.....ત્યારે બાળુ અંધાર ને અંધાર જ હતો.

આ સાંસારિક શ્રવન-યાત્રાની પોતાની સદૃશરી, પ્રાણપ્રિયને છેલ્લી વાર મળી લેવા શાદજહાં આવ્યો. શ્રવન-દીપ શુભાતો હતો,

હતાં થે પોતાનાં પ્રેમીને પોતાનાં જીવન-સર્વસ્વને જોતાં ફરી એકવાર
જોવા નથી; છુટાતા દીપકની એ છેલ્લી ચમક હતી. મુમતાઝની
આંખો ઉધડી. એ છેલ્લું મિલન હતું. એ આખરી પળોમાં આંખો
દારા થું થું મૂકે ગોઠડી થઈ હશે, એ પ્રેમીઓના હૃદયમાં કેવાં કેવાં
તોફાન જાગ્યા હશે, મચ્યા હશે, એનું વર્ણન કાણ કરી શકે ?
પ્રેમાગ્નિએ ધધખતા એ હૃદયોની વાતો લેખકની કઠોર લેખિની એનાં
કાળા મોંએ નથી લખી શકતી.

છેલ્લી પળો હતી. સદાને માટે વિખુટા પડતા હતા. શાહજહાનું
સર્વસ્વ એની નજરોનજર છુટાઈ રહ્યું હતું અને એ જારત-સમ્રાટ
હતાશ બની, હાથ ઉપર હાથ મૂકી વિવશ બની બેઠો. બેઠો એનાં
તકદીરને રોતો હતો. સિંહાસનારૂઢ ચયે ત્યારે એને પૂરા ત્રણ વર્ષ
પણ ચલા નહોતા, ત્યાં તો એની પ્રિયતમા આ લોકની વિદાય લેવાની
તૈયારી કરતી હતી. શાહજહાંની સમસ્ત આશામાં ઉપર, એનાં
બધાંયે ઉમંગ અને ઉત્સાહ ઉપર જાણે દિમ પડતું હતું. થું થું ઉમ્મેદો
હતી, કેવા કેવા અરમાન હતા? જ્યારે સમય આવ્યો, એ ઉમ્મેદો
અને અરમાનો પૂરા થવાની જગ્યાએ આશા હતી, ત્યારે જ ખરાબર
ત્યારેજ એને છોડીને એની જીવન-સદચરી ચાલી ગઈ. સુખ-મદિરાનો
ખાલો હોઠે અડ્યો ન અડ્યો ત્યાં તો અળખપણે એ નીચ પડ્યો
ને ચૂરેચૂરા થઈ ગયો, અને એ સુખ-મદિરા માટીમાં મળી ગઈ.
ધરતી તળે સમાઈ ગઈ. સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

હાથ! અવસાન થયું. સર્વસ્વ છુટાઈ ગયું, પરમપ્રેમી જીવન-
યાત્રાની એકમાત્ર સાથીએને સદાને માટે છોડીને ચાલી ગઈ. જારત-સમ્રાટ
શાહજહાંની પ્રેયસી, સામ્રાજી મુમતાઝે સદાને માટે આ લોકમાંથી
વિદાય લીધી. શાહજહાં જારત-સમ્રાટ હતો, જહાની શાહ હતો, હતાં
એ પણ પોતાની પ્રેયસીને ચાલી જતાં રોકી ન શક્યો. દાસનિકા
કહે છે કે જીવન એક પરપોરો છે. સમજી કરતા આદમાને ઉતરવાની
એક ધમશાળા ગાત છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે જીવનમાં શું

સયોગ ને શું વિયોગ ? એક જ પ્રવાહમાં સંભોગવશાત સાથે વહેના લાકડાના ટુકડાઓ જેવી આ ભોગા મળવાં ને જીવદા પડવાની વાત છે. પણ એ વાત ઓછી કોષ સંતપ્ત હૃદયને શાન્તિ આપી શકે ?! એ ભાવનાઓ ઓછી ચિરકાળ માટે વિરહાગ્નિમાં બળતા-પ્રજ્વળતા હૃદયને સાન્તવના આપી શકે છે ? સાંસારિક બધાઓથી દૂર ભેડોવે, જીવન-સંભામનો કોષ તટસ્થ દર્શક બને ગમે તે કહે, પરંતુ જીવનની આ બીજણ સંભામમાં ઝડપી, ઝડપી ધટનાઓનાં કારમા આધાર સહેતાં હૃદયોની શી સ્થિતિ હોય છે એ તો જેણે ભોગબુદ્ધિ હોય એજ કહી શકે.

* * * *

એ ચાલી ગઇ. સદા સર્વદા માટે ચાલી ગઇ. પોતાનાં રક્ત કરતાં પ્રેમીને-જીવન સર્વસ્વને, અને પોતાનાં ટળવગતાં વદામાં બાળકોને તથા સમગ્ર દુઃખી સંસારને ઊડીને એ અધારી રાત્રિએ એ કોણ જાણે ક્યાંય ચાલી ગઇ. સદાનો વિયોગ હતો. એ શાહજહાની આંખેથી એક આંસુ સધું. એ સંતપ્ત હૃદયમાંથી એક આદ નીકળી.

એ સુંદર શરીર ધરતીને ભેટ ધરાઇ ગયું; ને કંધે શેષ હતું તો તે એની સુખદ સ્મૃતિ ઉપરનાં એનાં એ ચિર-વિયોગનાં આંસુ, આદ ને નિઃવાસો. સંસાર છુટાઇ ગયો ને એની એને ખબર સુદા ન પડી. સંસારની એ સુંદર મૂર્તિ મૃત્યુના અદબ કુર હાથોવડે ચૂરેચૂરા થઇ ગઇ; અને એ મૂર્તિનાં એ નિર્જીવ અવશેષ...જગત માતા વસુધરાએ એને પોતાના પાલવમાં સમાવી લીધા.

શાહજહાનીનાં એ આંસુ, આદ ને નિઃસાસા વિદગ ન મળા. તમ આંખો અને ધધખતા હૃદયમાંથી નીકળીને તે આ બાલજગતમાં આગ્યા હતા. સમયના વહેવા સાથે એ પણ ઠંડા થવા લાગ્યા. સમયના શીર્ષા સમિરની થાપણીઓ ખાઇને એમણે એક એક એક સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે કે આજે પણ એને જોઇને કોણ જાણે કેમ દેખે જરાઈ આવે છે. આંસુ સરી પડે છે. અને કેટલાયે તરંગોમાં

તોફાન મચી જાય છે. પ્રિયતમા વિશેજે વહાવેલા શાહજહાંના એ આંસુ ચરચ્યાથી બની ગયા.

બધુ'એ પૂરું હતું, છતાં હજીએ એક આજ્ઞા શેષ રહી હતી. શાહજહાંનું સર્વસ્વ છુટાઇ ગયું હતું, છતાંયે પેલી સ્તબ્ધ રાત્રિએ અતિમ મિલન વેળાએ પ્રિયતમાને આપેલું વચન એ નહોતો ભૂલ્યો. એણે વિચાર્યું કે એની—મારી પ્રિયતમાની—સ્મૃતિમાં, ભારતનાં જ નહિ પણ જગત આખાનાં એ ચાંદનાં શુષ્ક હાકકાંચો ઉપર એક એવી કબર બંધાવું કે જે દુનિયા આખીના મકબરાઓનો તાજ બને તે એને મુઝયું કે મારી પ્રિયતમાની સ્મૃતિને, અને એનાં પ્રત્યેના મારા અગાધ વિશુદ્ધ પ્રેમને સ્વચ્છ શ્વેત સ્ફટિકનાં સુચારુ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરું.

ધીરે ધીરે ભારતની એ પવિત્ર મહા નદી યમુનાને તટે એક મકબરો બંધાવા લાગ્યો. પ્રથમ લાલ પત્થરનો એક ચબૂતરો ખડો કરવામાં આવ્યો; એનાં ઉપર શ્વેત આરસનો એક ઊંચો ચોતરો ચણાયો, જેને ચાર ખૂણે ચાર મિનારા ઊભા કરવામાં આવ્યા; જે તાર વિનાનાં તારથી ચારેય દિશાઓમાં એ સામ્રાજીનાં અવસાનનાં સમાચાર આપી રહ્યાં છે, અને સાથેસાથ એનાં યશોમાન પશુ ગાહ રહ્યાં છે. એની બરાબર વચ્ચે ધીમે ધીમે એક મકબરો ખડો થયો. એ મકબરો પણ એ શ્વેતવર્ણી સામ્રાજી જેવો શ્વેત અને સૌંદર્યમાં પણ એનાં જેવોજ અનુપમ અને અદ્વિતીય છે. ઉપરે એ બધું મકબરો ઉપર એક અતીવ સુંદર સુડોળ મહાન ગુમ્બજનો તાજ મુકવામાં આવ્યો.

વાચક! એ સુંદર મકબરાનું વર્ણન કરવા પાર્થિવ હલ પણ અસમર્થ છે તો પછી આ બિચારી જડ લેખિનીનું શું મન્યું ? શતાબ્દો પીતી મધ. અહીં ભારતમાં અનેકાનેક સામ્રાજ્યો જન્મ્યાં, જામ્યાં, ને પતનને પામ્યા. અહીંની એ સુંદર કળા તથા એ

મહાન સમાધિના એ અગાધ નિર્માતા શિષ્યઓ પણ કાળનાં અનંત મર્જામાં ન જાયે કયાંય વિલીન થઇ ગયા; છતાં અ.જે પણ એ મકબરો જીભો જીભો પોતાનાં સૌંદર્યથી વિશ્વને આકર્ષી રહ્યો છે. કાળ તો એની નજીક દરડી એ સકળે નથી કે એની નૂતનતાને એ ભરખી શકે, અને માનવી...ખિચારો મર્ત્ય એ તો એ મકબરા તળે ખોદા ખોદા માથું જ ખજવાળી રહ્યો છે.

અ. મકબરો, શાહજહાંની એ મહાન સાધનાનું પ્રિયતમા પ્રત્યેની એનાં અનન્ય અગાધ પ્રીતિનું પરિણામ છે. કેવો સુંદર છે. એ ? ને કેટલો કણ્ઠોત્પાદક ? આખો જ નિહાળી શકે એની સુંદરતા હૃદયજ્ઞ માણી શકે એની અનુપમ સુકામળ કણ્ઠાને, એની સુંદરતા નિહાળી દુનિયા સ્તબ્ધ બની છે. સુખી માનવ-જીવનનો આવો કણ્ઠ અંત જોઇ એ સ્તબ્ધ બની છે. પોતાની મૃત પ્રિયતમાની સમાધિ ઉપર પોતાનાં પ્રેમની અંજલિ આપીને શાહજહાંએ, તથા પોતાના મહાન શિષ્યઓ અને નિપુણ કારીગરોનાં હાથે વિશુદ્ધ પ્રેમની એ અનુપમ ને અદ્વિતીય સમાધિનું નિર્માણ કરાવીને બારતે પવિત્ર પ્રેમની વેદી ઉપર જે અપૂર્વ અર્દાજલિ આપી છે એનો જોરો જગતમાં-આ જૂનાતણ ઉપર કયાંય શોધ્યો થે નથી જડતો.

+ + + +

વરસોનાં પરિશ્રમને અંતે આખરે મુખતાજનો એ મકબરો પૂરો થયો. શાહજહાંની વર્ષોની ઇચ્છા પૂરી થઇ. એક મહાન યદની પૂર્ણાહુતિ થઇ એ મકબરો સંપૂર્ણ થયે શાહજહાં જ્યારે ધામધૂમ પૂર્વક એ જોવા ગયો હતો, એ દિવસ આગ્રા માટે કેટલો મહત્વનો અને ગૌરવનો બન્યો હતો ! એ દિવસનું માત્ર બારતની જ નહિ પણ દુનિયા આખીની શિષ્યકળાના ઇતિહાસમાં એ મહાન દિવસનું-વર્ણન ઇતિહાસકારોએ કયાંય પણ નથી કર્યું. હજારો નર-નારી, આબાલ શ્વેદ એ દિવસે એ અપૂર્વ મકબરાનાં-વિશ્વની એ અતિ અનુપમ

વિષ વિષ દર્શકોના હૃદયમાં કેવા વિષ વિષ ભાવો જન્મ્યા હશે ? કોઇને એ મહાન કૃતિ સંપૂર્ણ થયાનો દર્ષ થયો હશે. કોઇને એ જોઇને અભિમાન થયું હશે કે એનાં દેશમાં એક એવી વસ્તુ સર્જન થયું છે જેની તુલના માટે જગતમાં ભાગ્યેજ બીજી કોઇ વસ્તુ જડશે; કેટલાયે એ સમાધિ જોઈ મુગ્ધ બની ગયા હશે, કોણ જાણે કેટલાયે ચિત્રકારો એ સોહામણી કૃતિને ચિત્ર-પટ પર અંકિત કરવા રંગની પ્યાલીઓને પીછીઓ લઇ લિમટવા હશે; ન જાણે કેટલાયે કવિઓનાં મગજમાં કેવી કેવી અદ્ભુત કલ્પનાઓ જાગી હશે ?

પરંતુ, બધા દર્શકોમાં એક દર્શક એવો થે હતો કે જેનાં હૃદયમાં બિન બિન વિરોધી ભાવોનું ધોર ધમસાણું પણ મચ્યું હતું. એ આંખો એવી થે હતી, જે એ મકબરાનાં એ બાજુ સૌંદર્યને ચીરતી એકાદશે અંદર એ કબર પર મંડાઇ હતી. એ દર્શક હજો શાહજહાં પોતે, એ આંખો હતી ખુદ મુમતાજના પ્રેમીની. તાજનાં એ અદ્વિતીય દારે જઈને જ્યારે શાહજહાંએ એ સમાધિ જોઇ હશે ત્યારે એનાં હૃદયની શી દશા થઇ હશે ? એનાં હૃદયમાં ચાન્તિ થઇ હશે કે પ્રિયતમાને કાળે લીધેલ પથ એ પૂરું કરી શક્યો. એ મૌરવ અનુભવતો હશે કે એની પ્રિયતમાની કબર-એની જીવન સંગિનીનું સમારક એવું તો થયું છે કે જેનો જોડો ભાગ્યેજ મળે.

પરંતુ, એ જીવંત મુમતાજને સ્થાને, એની જીવન સંગિનીને સ્થળે એનાજ અરિયઓ ઉપર આ કબર—ભલેને એ ગમે એટલી સુંદર હોય—જોઇને શાહજહાંના હૃદયમાં ધધકતી ચિર-વિયોગની આગ શું શાંત થઈ હશે ? શ્વેત શીતળ પાળાણડું એ અનુપમ સુંદર સમારક મુમતાજનાં મૃત્યુથી પડેલી ખોટ શું પૂરી રહે ? એ મકબરો જોઇને શાહજહાંને એનું આપ્રુથે જીવન-જ્યારે પોતે મુમતાજ સાથે સુખપૂર્વક રહેતો હતો, રૂપેરી પરદા પરનાં યત્ન-ચિત્ર જેવું દેખાયું હશે. પ્રિયતમા મુમતાજની સ્મૃતિ ઉપર એણે ફરી આંસુ સાર્યાં હશે. સુષ્પ્ત સ્મૃતિઓ ફરીને જાગી બેઠી હશે. અને

જખમાયેલા હૈયાનાં એ જૂનાં ધા ફરીથી તાગ્ન થયા હશે.

વાચક ! જ્યારે આજે પણ ધણીયે દશકેની આંખો એ પવિત્ર સમાધિને જોઈને એ બીની બને છે તો તું જ વિચારી લે કે શાક-જહાનીઃસ્થિતિ શું થઈ હશે ? જીવનમાં ધણું ધણું સુખ એ મેળવી ચૂક્યો હતો, અને જે થોડું સુખ સાંપડવાનું બાકી હતું, એ સુખ-પૂર્ણ જીવનનું મધ્યાન્હ હતું તપવાનું જ હતું, ત્યાં એ જીવન-સૂર્યને મદલ્ય લાગ્યું; અને એ એવું તો લાગ્યું કે જીવન-સૂર્ય આથમવાની ધડી સુધી અસિત જ રહ્યો. તાજમહેલ એ અસિત સૂર્યમાંથી નીકળેલ અદ્ભુત સુંદર તેજોમય રસ્મિઓનો એક ગાઢ સુંદરપુંજ છે; એ અસિત સૂર્યની એક અગ્નેઃ સ્મૃતિ છે-સંભારણું છે.

x x x x

શતાબ્દિઓ વીતી ગઈ. તાજમહેલને જોઈ શાકજહા કેટલીયે વાર રહ્યો હશે. મરતાં મરતાં પણ સુજન-સુજનમાં પડ્યો પડ્યો એ તાજમહેલને નિહાળી રહ્યો હતો. અને આજે પણ કોણ જાણે કેટલાયે માનવીઓ એ અદ્વિતીય સમાધિના ઉદ્યાનમાં બેઠા બેઠા કથાકો સુધી એને નિહાળ્યા જ કરે છે; અને એ પ્રેમ-પૂર્ણ જીવનનાં નાશની સ્મૃતિ ઉપર, કૌણ-બંધુર માનવ જીવનની એ કશું કથા ઉપર આંસુ સારતા હશે. કૌણ જાણે કેટલાયે પ્રવાસીઓ દૂર દૂરનાં દેશાવરોથી, મોટા મોટાને બંધકર સામરો વટાવી આ સમાધિ-આ તાજ જોવા આકર્ષાઈને અહીં આવે છે. અત્યંત ઉત્સાહ-સહ એ બધા આવે છે, પણ નિસાસા નાખતા નાખતા જ એ બધા પાછા ફરે છે. કેવાં ને કેટલાં ઉત્સાસપૂર્વક તેઓ આવે છે, અને થોડા આંસુ સારીને હૃદય ઉપર દુઃખના ભાર સાથે જ તેઓ ત્યાંથી પાછાં વળે છે. પ્રતિ પણ પ્રતિ વર્ષ ચાર મહિના સુધી આ અદ્વિતીય પ્રેમનાં નાશની કશું સ્મૃતિ પર અનહદ આંસુ સારે છે.

માનવ જીવનની માનવીના દુઃખપૂર્ણ જીવનની જ્યાં એની અનેક વાસનાઓ અતૃપ્ત રહી જાય છે. જ્યાં એવું પ્રેમ-બંધન હતું પણ

ખંધાયું' એ નથી હોતું. ત્યાજ કાળનાં કરાજ હાથમાં પડી એ તૂટી જાય છે. માનવીનાં એ કરણ જીવનની સ્મૃતિ-એની અત્મ વાસનાઓ, અપૂણ્ય આકાંક્ષાઓ, તથા ખીલતા પ્રેમ-પુષ્પની એ સમાધિ આજે પણ એ યમુનાને તીરે લીલી છે. ચાહજહાનું એ વિચાર સામ્રાજ્ય, એનું એ અમૃત્ય તખ્તે-તાજિસ, એનું એ અત્યંત મહાન ખાનદાન કુટુંબ, શાહી જમાનાને આંખે આંજી દેતો એ વૈભવ, આજે એ બધું એ વિલીન થઈ ગયું. કાળનું કઠોર ઝોકું આવતાં એ બધું એ આજે નાશ પામ્યું છે. તાજમહેલનો એ વૈભવ, એમાં જડેલાં એ અમુલ્ય રત્ન પણ કાણ જાણે કયણે ચાલ્યા ગયા. છતાં આજે એ તાજમહેલ પોતાની સુંદરતાથી કાળને આકર્ષી-બૂલ્યાપ આપી રહ્યો છે, માનવીને હુલ્લ કરી રાખી રહ્યો છે, અને આમ માનવ-જીવનની આ કરણ કથાને ચિરસ્થાયી બનાવી રહ્યો છે. વૈભવ-વિલીન તાજનું આ વિધુર સ્વરૂપ એને વધુ સાહે છે.

આજે પણ એ સ્વેત પાપાણ્ણમાંથી આ સાદ સંજગાવ છે કે “કું બૂલ્યો નથી.” આજે પણ એ પાપાણ્ણમાંથી કાણ જાણે કયે માગે થઈને પાણીનું એક ખિન્દુ પ્રતિ વળે એ સુંદર સામ્રાજીની કપર પર ટપકી પડે છે. એ કઠોર નિર્જીવ પથ્થર પણ હર વળે એ સુંદર સામ્રાજીના મૃત્યુને યાદ કરી, માનવીની એ કરણ કથાના આ કુખાન્તને જોઈ પીગળી જાય છે, અને એ પાપાણ્ણમાંથી પણ અજળપણે એક આંસુ સરી પડે છે. આજ પણ યમુનાનું વહેણ એ સમાધિને ચૂમતું ચૂમતું જન્મ માનવ-જીવનની એ કરણ કથા એના ત્રિપતમ સાગરને સંજગાવવા દોડ્યું જાય છે. એ કમલ હૃદયની બચાને યાદ કરી આજે પણ કપારેક એ યમુનાનું દેવું જરાઈ આવે છે અને એનાં વક્ત્રસ્થળ પર આંખોનાં ૫૨ ચઢી આવે છે.

એ સ્વેત પાપાણ્ણમાંથી અવાજ આવે છે—“આજે પણ મને એ યાદ છે.” આજે પણ એ ખિલતા પ્રેમ-પુષ્પની સૌરભ—એ પ્રેમ પુષ્પની જે અડાને જ નીચે તૂટી પડ્યું.—એ

પાપાણેમા એની સૌરભ રમી રહી છે, એ ખયુ^૬ પુષ્પ સુકાઇ ગયું; એનું
 પામિ^૭વ સ્વરૂપ આ લોકમા રહી ગયું. પરંતુ એ સુંદર પુષ્પનો આત્મા
 વિલીન થઇ ગયો; અનન્તમા અન્તર્હિત થઈ ગયો. અનન્ત પંથે આગળ
 વધતો એ આત્મા એ ખરી પડેલાં પુષ્પને છોડીને ચાલ્યો ગયો.
 પાપાણીની એ સુંદર છતાં ત્યક્ત સમાધિમા માત્ર એની રમૂતિ જ
 રહી ગઇ છે. એ રીતે શાહજહાંએ નિરાકાર મૃત્યુને અક્ષય સૈંદ્ય-
 પૂર્ણ^૮ સ્વરૂપ બદલ્યું. માનવીના અચિરસ્થાયી પ્રેમને, પ્રેમામિમા
 ધધગતી જ્વાળાને-ને રનેહદીવડની ઝમૂક ઝમૂક થતી એ ઉજ્જવળ
 જ્યોતને અચિરસ્થાયી બનાવી.

એક સ્વમની શેષ સ્મૃતિઓ

નવયૌવન ભરણું હતું. બાળપણનાં એ વિષદ કાર્યાં દિવસોને વહારી એમણે યૌવનનાં ઉંમરમાં પગ મૂક્યો. એક યુવાનીમાં પ્રવેશવા લાગ્યા. યૌવને અકબરનાં એ મુંઢર ગૌર મુલાખી વદન ઉપર કાળી કાળી રેખાઓ જેવી પોતાના આગમનની સૂચના આપી. વરસોની અશાન્તિ પછી ફરીને શાન્તિ જવાતી હતી. એ શાન્તિમય વાતાવરણ પ્રસરતાજ ભારતમાં નવજીવનનો સંચાર થયો. શાન્તિ સુધાનાં આયમન માત્રે જ વૃદ્ધ ભારતે પણ પોતાનો વેશ બદલ્યો. જરા છૂંદું વૃદ્ધ, ગળી ગયેલ કામાને ત્યાગી એણે નવું સ્વરૂપ મધુ. મોગલ સામ્રાજ્ય પણ યૌવન સંપાદતાં અસ્તક બનવા લાગ્યું.

અકબરની સુવાની હલકાતી હતી. રાજ્યશ્રીની ઉપાસના બાંધ્યવધીજ એણે આરંભી હતી. વરસોની કઠોર તપસ્યા અને પોર તપ પછી પોતાની પ્રેમિકાને ચરણે ધરવા યોગીક સામગ્રી એ એકઠી કરી શક્યો હતો. ધણાં ધણાં બીષણ સંગ્રામી અને દુશ્મરો પુરુષોનાં બલિદાનને અંતે એ નાતું એવું સામાન્ય સ્થાપી શક્યો હતો. પરંતુ તપસ્યા નિષ્ફળ ન ગઈ. જે રાજ્યશ્રીને પ્રાપ્ત કરવામાં વૃદ્ધને અનુભવી હુમાયુ સફળતા ન પામ્યો, એ જ રાજ્યશ્રી અનુભવશીન નવયુવાનનાં પગમાં આઝોટવા લાગી.

અનન્તયૌવના રાજ્યશ્રી એનાં નવા પ્રેમી અકબર પર પ્રસન્ન થઈ. પોતાને જોઈએ એવો જ પ્રિયતમ સંપાદ્ય એનાં હૃદયમાં

નવ-નવા ઉમંગો ઊઠવા લાગ્યા, એનાં ચિરયુવાન હૃદયમાં ફરી મનઃક્રિયાઓ, નવી આવનાઓ એનાં હૃદયની રંગમૃત્તિ ઉપર નૃત્ય કરવા લાગી. અગાઉના પ્રિયતમેએ આપેલા આબૂપશુ-શૃંગારો તરફથી એણે મોં ફેરવી લીધું. નવો શૃંગાર સજવાનું એને દિલ થયું, નવીન રત્નો માટે એણે આ નવા પ્રેમી તરફ આગ્રહ ભરી મીટ મારી; અને અકબર.....એ તો એની પ્રેમસીની આંખોનાં ધ્યાને નાચી નીચી હતો.

*

*

*

યૌવનમહિરા પી ઉમંગ બનેલો અકબર રાજ્યશ્રી સાંપડતા હવે વધુ મસ્ત બન્યો. આ બેવડી મસ્તીની લાક્ષી એની આંખોમાં છવાઈ ગઈ. આટલા દિવસોનાં ધોર પરિશ્રમ તથા સખત આપદાભયાં છવન પછી પોતાની પ્રેમિકા રાજ્યશ્રી સાંપડતા ઐશ્વર્ય-વિશાસ માટે એ અતિ આગ્રહ થઈ ઊઠ્યો હતો. એ સોધવા લાગ્યો કેકે આવું અઘાતને નિજનું સ્થળ, જ્યાં એ પોતાને ઉઠતા તરંગો-ઉમંગો અને વધતી કામનાઓને સ્વચ્છદે માણી શકે.

અકબરનું હૃદય એક માનવનું યુવાન હૃદય હતું. પ્રારંભિક દિવસોની તપસ્યા એનાં ઊમંગોમાં ઉમંગોને ફાળી ન થઈ. વિશ્વાસ-વાસનાની જવાબા હજુ એ એનાં દિલમાં જમતી હતી. માત્ર એનાં ઉપર સંયમની રાખ વળી ગઈ હતી. પરંતુ રાજ્યશ્રીની પ્રેમ-મહિરાએ એની તિરછી નજરનાં એ ધા એ અગ્નિને પૂરેપૂરો પ્રાણી દીધો. ધૂ-ધૂ કરતી એ આગ ધખધખી ઊઠી. એનો રણો-સણો સંયમ પણ એ ભયંકર જવાબાનો સ્પર્શ ચર્તાજ ભસ્મ થઈ ગયો. પતંગિ-જેમ અકબર પણ વિશ્વાસની દીપ-શિખા ફરતો ફરવા લાગ્યો.

મહાન સામ્રાજ્યની સત્તા તથા સફળતાનાં એ અનુકૂળ વાતાવરણમાં અકબરને અતિશય આદ નરો અડ્યો. એજ નસામાં

ચક્રચૂર રાજ્યશ્રીનો વહાલો અકબર આ પાથિ'વ સંસારને છોડીને, હવે સ્વપ્ન-સંસારમાં વિચરવા લાગ્યો. રાજ્યશ્રીને હાથે યુવાન અકબરે ખૂબ છડી છડીને પીવાય એટલી પીધી હતી. એ માદક-મદિરા અને હવે એનીજ ગોદમાં બેહોશ પડ્યો પડ્યો એ એક સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો. શું હતું એ સ્વપ્ન ? ભારતીય સ્થાપત્ય-કલાના ઇતિહાસની એ એક મહત્વની ઘટના હતી. મધ્યકાળના ભારતીય ગગનને એ એક દેહીધમાન ધૂમકેતુ હતો. ધૂમકેતુની જેમ અચાનક જ એ સ્વપ્ન આજુ' અને એ જ રીતે અચાનક જ એકાએક અદસ્ય થઈ ગયું. એકાએક વિધીન થઈ ગયું, છતાંજે જગતમાં પોતાનું કાયમી સંભારણું મૂકતું ગયું. જગતનાં ભૂતલ ઉપર આજે પણ એ સ્વપ્નની થોડીક સ્મૃતિઓ અહીં-તહીં અંકિત છે. એ સ્મૃતિઓ એટલી તો સુંદર છે. એનું રહુ-સહુ, ઊંચ-સિંચ ને જર્જરિત સ્વરૂપ પણ એટલું તો હૃદયગ્રાહી છે કે એને જોતાં જ માનવ-હૃદય દ્રવી પડે છે અને કલ્પના-શક્તિને આધારે એ પરિત્યક્ત ખંડેરાનાં પુરાતન-પ્રાચીન વૈભવપૂર્ણ દિવસોને યાદ કરી એમનાં એ સ્મૃતિ-સંસારની સહેલગાહે નીકળી પડે છે. જો એ ભ્રમ અવશીષેનું ત્યજાઈને ઠોકરે ચડેલી એ સ્મૃતિઓનું સ્વરૂપ પણ આટલું આકર્ષક છે તો એ સ્વપ્ન કેટલું મનોરંજક કેટલું સુંદર ને કેટલું ઉન્માદક હશે ! એ જાણવું માનવ કલ્પના માટે પણ એક અશક્ય-અસંભવિત વાત છે. એજ અન્ટરલિંક સ્વપ્નની મૂકે દર્શિકા, એ અદ્ભુત નાટકની એ અનોખી રંગભૂમિ. એ પરિત્યક્તા નગરીથી વધુ સોદામણી અને વધુ શોચનીય વસ્તુ તમને ભારતમાં શોધીએ નહિ જડે.

એ સુખદ સ્વપ્નને વર્ણવવું, એને ચિત્રાંકિત કરવું, એ એક મુશ્કેલ સમસ્યા જેવું છે. એ સ્વપ્નની સ્મૃતિઓ એટલી ગણી-ગાંડી છે. એ દિવસોની યાદ તાજી કરાવનારી સામગ્રીનાં એટલે તો અભાવ છે કે એ રહી-સહી સામગ્રી ઉપર સમસ્ત સ્વપ્નનું એ અદ્ભુત વિશાળ ભવન ખડું કરવું એ અસંભવિત યર્ષ જાય છે. આધુનિક

લેખક તો યુ.પથ એ સ્વપ્નના દર્શક પથ એનો પૂરે-પૂરો છવતો જાગતો ચિતાર આપી નહિ શકે. જેણે જેણે એ સ્વપ્ન જોયું હતું, તેને ઐશ્વર્ય અને વિલાસનાં એ ઉન્માદક દૃષ્યોએ ઉન્મત કરી મૂક્યો; એ 'આશ્ચર્યચકિત' થઈ ફારી આંખે એ જોઈ જ રહ્યો, એપ્રોટશે એ તાકતા જ રહ્યાં. અને જ્યારે નરો ઉતર્યો, કંઈક જ્ઞાન આગ્યું. ત્યારે નચાની ખુમારીને કારણે લેખકની લેખનીયાં એ ચંચળતા માદકતા ને સૂતિ ન રહી, જેનાં વિનાં એ વર્ણનમાં જરાયે આકર્ષણ કે છવન નથી રહેતું.

સ્વપ્ન હતું. માદકતાની લહરી હતી. નરો જોરથી ચડી રહ્યો હતો. ઐશ્વર્ય-વિલાસનાં ભયંકર પાગલ પૂરમાં અકબર તથાતો-વશો જતો હતો. હવે એ પૂરે પૂરો સ્વપ્નસંસારમાં વિચરવા લાગ્યો. એ તો રાજ્યશ્રીની ગોદમાં પડ્યો હતો, એને વળી સેની ખોટ હતી! છતપિ એક વાત એને બહુ ખટકતી, પોતાનો સંતાનવિહોલો સતો સંસાર જોઈ એને દુઃખ અવસ્થ થતું-હતું. પોતાનાં અનેકનેક વદાર્થ-લાડિસા-મુકામળ બાગકોને હૃદયવિહોલ્યાં કઠોર કાગ-મૃત્યુ દારૂ દરખાઈ જતાં જોઈ એ બાકુળ થઈ બેસતો. કૂર કાગ તથા અદશ્ય નિયંતા ઉપર રોષે બરાધને એ માર્યા પછાડતો; પોતાની વિવશતા ઉપર એને ક્રોધ આવતો, અને એ ક્રોધ આંખો વારે અશ્રુરૂપે ટપકી પડતો.

તળાવ જોતોછત્ત હતું. એની પૂર્વ તરફ એક પહાડી ઉપર એક સંત સંસારથી વિરકત થઈને બેઠાં બેઠાં પ્રભુ-અગ્નિમાં લીન તસ્લીન બની પોતાનાં દિવસો વીતાવતા હતા અકબરે વિચાર કર્યો કે ચાલ, કંઈક પુણ્ય જોડું કરું. ઇશ્વરનીજ એ વિરોધી શક્તિઓને પરસ્પર અથડાવીને કંઈક લાભ મેળવું. દુર્લાભ અને કૂર કાગતો સામનો કરવા એણે સ્વર્ગીય પુણ્યને પોતાને પથે લેવા વિચાર્યું, ને પોતાના ગત છવનનાં પુણ્યના વિશ્વાસે જ રહેતાં એ બીભ્ર્યો દારૂ સચિત પુણ્યની બીજ માગવા હાથ પ્રસારી બહાર નીકળ્યો.

એ એક અદ્ભુત દૃષ્ય હતું. જે અકબર હજારો સાધુ-સંતો બિખારીઓને રાત્રી બનાવી શકે તેમ હતો, તેજ આજે એક અર્ધ નમ્ર તપસ્વી પાસે બીજા માગવા આવ્યો હતો. રાજ્યશ્રીનાં લાડિલા અકબરે તપ સમક્ષ માથું નમાવ્યું. તપસ્થાના ચરણે રાજ્યશ્રીએ સાર્થક પ્રણામ કર્યા. જે તપસ્થાએ સાંસારિક જીવનનો ત્યાગ કરાવ્યો પારિવં સુખો, માનવીય કામનાઓ તથા ઐશ્વર્ય-વિનાશનું બલિદાન દેવકાવ્યું, એજ તપસ્થાએ પોતાનું સચિત પુણ્ય પણ છુટાવી દીધું. રાજ્યશ્રી જ્યારે પાલવ પાથરીને બીજા માગવા આવી ત્યારે તપસ્વીએ એની ઓળી એમાં દાલવી દીધી. અકબરને મોં માગ્યું વરદાન મળ્યું. તે મનમમતી ભિક્ષા મેળવી એ પાછો વળ્યો. એ પછી થોડા સમયે જ સહીમનો જન્મ થયો; કાળની કારી ન ફાવી, વિધાતાના બબેદ કવચને પુણ્યનાં તીર્થાં શરોએ છિન્નલિપ્ત કરી નાંખ્યું.

પુણ્ય અને તપસ્થાનું સામર્થ્ય અકબરે જોયું, જાણ્યું; છતાં એની મહત્તા એ અતુલવી ન શક્યો. રાજ્યશ્રીની ગોદમાં પડેલા અકબરને તપ પોતાની તરફ આકર્ષી ન શક્યું. ઉન્નત અકબરની સાલ લાલ આંખો શુદ્ધ શ્વેત તપમાયી પ્રમટ્ટી એ આમાને જોષ ન શકી. સંતનાં સચિત પુણ્યને પ્રતાપે અકબરની મનોવાંચના પૂર્ણ થઈ; પણ આ વાત એ સમજી ન શક્યો; કે એ પુણ્ય પેલા સંતની કઠોર તપસ્થાનું ફળ હતું. એણે તો એ સ્વજને જ પવિત્ર સ્થળ માન્યું. તે એણે વિચાર્યું કે “શા માટે હું અહીં આ પવિત્ર પુણ્યભૂમિમાં નિવાસ કરીને પુણ્ય અને રાજ્યશ્રી જેહની પૂરેપૂરી સહાય ન મેળવું કે જેથી મારી બધીયે વાંચજી પૂરી થઈ શકે ?” અને જ્યાં એક ઘેર જંગલ હતું, ત્યાંજ એક સુંદર નગરી ખડી કરવાનો એણે મનસૂનો કર્યો.

નિરાશાના ઘેર અધાર વચ્ચે એકએક વીજળી ચમકી, અને એટલા જ વેગથી એ વિદીન પણ ચર્મિત ગમ્મ. અકબરે તપ અને સંયમની અદ્વિતીય ચમક નિહાળી, પણ અતુલજી વાતાવરણના

અભાવે એ જ્યેષ્ઠિ અન્તર્હિત થઈ ગઈ. પુનઃ સર્વત્ર પાર્થિવતાને અંધાર છવાઈ ગયો, પરંતુ હવે એમાં આશાની ચાંદની પણ પથરાઈ. ચપળાની એ ચમક જોઈ અકબર ચમક્યો હતો. એ આશાથી આકર્ષાઈને તે એ તરફ આગળ વધ્યો. પણ જરાક જ આગળ વધતાં એ લયડીયાં ખાવા લાગ્યો, ને એ ફરી પાછો બેભાન બની ગયો. લયડી પડતાં અકબરને રાજ્યશ્રીએ સંભાળ્યો. યૌવન, ધન, અને રાજમહત્તી ઉન્નત અકબર આશાની એ ચાંદનીને જોઈ સંતુષ્ટ થયો. એકવાર અંખો ઉઘાડી એણે જોયું અને તુરત ફરી એ મીઝી જઈને તે રાજ્યશ્રીની ગોદમાં પડ્યો રહ્યો. તપ અને સંયમનું એ તેજ અકબરનો નશો ઉતારી ચક્રયું નહિ એની તરફ આગળ વધીને અકબર હવે વધુ અંધારમાં ન રહેતા આશાનાં પથરાતા અજવાળામાં એ ઉજ્જવળ વાતાવરણમાં જઈ પહોંચ્યો હતો.

હવે અકબર પર એક નવી ધુન સ્વાર થઈ. એ વિચારવા લાગ્યો કે પેલા પવિત્ર સ્થળે એક નવું શહેર વસાવું, એક એવી સુંદર નગરી ખડી કરું, કે જ્યાં ઐશ્વર્ય અને વિલાસની બધીયે સામગ્રી હાજરાહજૂર હોય, જે નગરી સુંદરતા અને લેખવમાં અનોકી હોય. માદકતાની એક લહરી ઊડતી હતી; સ્વપ્ન-સંસારમાં વિચરતા અકબરનો આ એક મનસૂઓ હતો. રાજ્યશ્રીનાં અનન્ય પ્રેમી અકબરે પોતાની આ ઇચ્છાને તોપવા પોતાની પ્રેમસીને અડવાન કયું. અલાઉદ્દીનનાં પેલા જાદુઈ કાનસનાં જૂતની જેમ રાજ્યશ્રીએ પણ એના પ્રિયતમ અકબરની ઇચ્છાને તરતાતુરત પસંદ કરી પરી કરવાનું પણ લીધું.

પાલો, છલોછલ છલકાઇ પડ્યો. મદિરા થોડી ઢળી મધ, અને એનાં છલકાયેલા થોડાક પિન્દુએએ એ આખી નગરીને પોતાનાં રંગે રંગી દીધી. ત્યાં પહેલાં માત્ર દુર્ગમ પહાડિયો જ હતો ત્યાં હવે લાલ લવનોની સુંદર દારમાળા દેખાવા માંડી, એ પહાડિયોની મસ્તી ફૂટી ઊઠી; એનાં એ ઉખડ-ખાખડ કઠોર શુષ્ક કપોલો પર ધીવનની લાક્ષી ઝળકવા લાગી.

એ આખીયે નગરી લાલ છે. મોગલ સામ્રાજ્યનાં ધીવનની લાક્ષી, અકબરનાં મસ્તાનાં દિવસોની એ અનેખી માલકતા આજે પણ આં છિલ છિલ ખંડેરામાં નજરે પડે છે. અનંતધીવનનાં રાજ્યશ્રીએ આ નગરીને અભિષેક કર્યો હતો. એથી જ આજે પણ ધીવનની લાક્ષીએ, સ્વપ્નની એ માલકતાએ આ પૃથ્વીને સાથ નથી છોડ્યો. મોગલ સામ્રાજ્યનાં શરૂ શરૂનાં દિવસોનું એ મહમાલુ ધીવન સમયની સાથે નાશ પામ્યું છે, છતાં આજે પણ એ રક્તવર્ષા મહેસોતે જોઇને એ પુવાનીનાં દિવસો યાદ આવી જાય છે. મોગલ સામ્રાજ્યનો ધીવનમદ જેમ જેમ ઉતરતો ગયો તેમ તેમ લાક્ષીને સ્થાને પ્રીકતા સ્વયંક ઉજ્જવળ આભારૂષ સ્વેતતાલું જેર વધતું ગયું. મોગલ સામ્રાજ્યની પ્રીકતાનાં-એની નજીક આવતી વૃદ્ધાવસ્થાનાં ઘોતક એ સ્વેત કેશ પ્રથમ પહેલાં દેખાયાં શાહજહાંનાં શાસનકાળમાં દિલ્હીનાં કિલ્લાનાં એ સ્વેત મહાલયો, આગ્રાનું એ વિખ્યાત ઉજ્જવળ મોતી, અને એનોજ એ અજોડ તાજ. મોગલ સામ્રાજ્યની ઉજ્જવળી પુવાનીમાં જ દેખાયેલા એ થોડાક સ્વેત કેશ છે.

પાણીની જેમ લક્ષ્મી વહી શ્રીનું સિંચન થતાં એ કઠોર નીરસ અફળ જમિમાં પણ અંકુરો ફૂટ્યાં. એ વેરાન પરિપક્વતા પહાડિયો પણ હવે સ-ર-સળની, એનું પાપણી હેમું પણ પીગળી ઊઠ્યું. રાજ્ય-શ્રીની જાદૂઈ લાકડી ફરી અને એ ઉજ્જવળ પહાડિયોમાં ધામે ધામે રણિયામણાં લાલ લાલ મહાલયોનું એક ઉદ્ધાન નજરે પડવા લાગ્યું.

અને એ ઉઘાનમાં એક સુંદર સુગંધિત સ્વેત પુષ્પ ખીંચ્યું.

આ રીતે એ સ્વચ્છંદી યુવાન સમ્રાટે ઉન્મત્ત બનીને પેતાની કામનાઓ અને આકાંક્ષાઓને ઉદ્દામ કરી મૂકી. એની વિલાસ-વાસના ઉપાડી લાસ્ય-લીલા બનવા લાગી. પેતાનાં સુખ-સ્વપ્નને સાચું કરી દેખાડવા એણે કંઈયે બાકી ન રાખ્યું, અને એ રીતે દુનિયાને અને ખાસ કરીને બારતને કળાનું એક એવું અગ્રેક દૃષ્ય એણે દેખાડ્યું; જેની ભગવાવશેષ સ્મૃતિઓને જોતાં દુનિયા આજે પણ ધરાતી નથી.

* * * *

એ સ્વપ્ન હતું. અને એ સ્વપ્નમાંજ એ સ્વપ્નલોક સામર્થ્યે હતો. સ્વપ્નના અંત સાથે જ એ સ્વપ્નલોક પણ પતન પામ્યે. છતાં આજે પણ એ સ્વપ્નનાં, એ સ્વપ્નલોકનાં થોડાંક સંભારણાં રોષ રહ્યા છે. ચાલો ! આવો ! નજર સામેથી વતમાનને દૂર કરનારી વિસ્મૃતિ-મદિરાના જામ ભરીએ. અને એવું પાન કરીને થોડીવાર માટે એ ભગવાવશેષોમાં ફરતાં ફરતાં એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિચરીએ. હૃદયનાનાં એ સોનેરી ધોડલા પર સવાર થઈ આપણે જોડીશું એ લોકમાં, જ્યાં એકવાર ખુદ અકબર વિચરતો હતો.

ચાલો ; સહેલ કરી આવીએ એ બોકની; જ્યાં રાજમદનાં થોડાંક હલકયા ખિન્દુઓએ સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે; જ્યાં સફ્ર અથમ મોગલ સામ્રાજ્યનું યૌવન ફૂટ્યું, અને જ્યાં મોગલ સામ્રાજ્ય અને મુસ્લિમ સમ્બતા બારતીય સમ્બતા ઉપર વિજય મેગવવા મર્યા. આ એજ લોક છે. જ્યાં એક વિસ્તરતા સામ્રાજ્ય અને એનાં નવયુવાન સમ્રાટની કામનાઓ તૃપ્ત કરવા માટે રાજ્યધી ગરિંત હતી. અહીં જ અકબરના હૃદયની વિશાળતા પર મુગ્ધ થઇને સમસ્ત બારતે એકવાર એનાં ચરણોમાં અર્દાજનિ અર્પણ કરી હતી. ને અકબરે એને સપ્તેમ વિનીત બાવે સ્વીકારી હતી, અને બારતીય સમ્બતાનું ચક્ર એવા આશુપણથી આ નવી જન્મેલી નગરીને ફાંજીરી હતી.

હવે ઉપર પત્થર મૂકી, એની વર્તમાન દશાને વિસરીને હવે ચાલો એ લોકમાં—એ કાળમાં જ્યારે એ નગરીને શશુગારવામાં, એને સુશોભિત બનાવવા પાછળ જ ખુદ ભારત—સમ્રાટ અકબર રત રહેતો હતો; જેને શશુગારવામાં એણે પોતાને બધીયે શક્તિ, બુદ્ધિ, અને કળા—કૌશલ્યતા અને લક્ષ્મી છૂટે હાથે વાપરી નાખી, એ નગરીનાં જન્મથી જ દુનિયા આખી એનાં પર મુગ્ધ બની ગઈ, અને એ સુંદર નગરીને ભેટ ધરવા સહુએ પોતપોતાની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ લઈને દોડ દીધી. અને એ નગરીમાં ચારે બાજુ નિહાળતા ફરીએ છીએ ત્યારે એ પંદર વર્ષના જાડા—પાતળા ઇતિહાસનો, એ યુગની મહાન મહાન વ્યક્તિઓનો થોડો ખણો ખ્યાલ મળી રહે છે. રાજમદ અકબર ઉપર સવાર થયો હતો, સ્વપ્નલોકમાં એ વિચરતો હતો, છતાં પોતાનાં સાથીઓને એ બૂંધ્યો નહોતો. અશ્વય અને વિલાસના સાગરમાં ગોચાં ખાવા એ ફૂદી પડ્યો, અને સાથે-સાથ પોતાનાં મિત્રોને પણ એમાં ખેંચતો ગયો. સીકરી માત્ર અકબરનું જ નહિ પરંતુ એ વેળાના સમગ્ર ભારતનું સંભારણું છે.

દુનિયાનું સહુથી મોટું વિજય દ્વાર, એ બુધ્ધ દરવાજો છાતી કાઢીને દક્ષિણ તરફ જોઈ રહ્યો છે. એણે એ મોગલ યોદ્ધાઓને જોયાં હશે જે મોગલ સામ્રાજ્યનાં વિસ્તાર માટે સર્વ પ્રથમ દક્ષિણ તરફ આગળ વધ્યાં હતાં. ત્રિકોણી આરંગઝેબની આગળ ધસતી સેનાને એણે જોયું હશે, અને પાસેજ પરાજિત દારાનાં સ્વરૂપમાં અકબરનાં આદર્શોનું પતન પણ એણે જોયું હશે. અંતિમ મોગલોનાં સૈન્યો પણ એની સામે શમરનેજ પસાર થયા હશેજ, એ સૈન્યો જેમાં વેશ્યાઓ, નર્તકીઓ અને સ્ત્રીઓ પણ સ્થૂમ્ભમાં—પુદ્ગલોમાં જતી હતી, ને સમરભૂમિને વિજાસભૂમિમાં પરિણત કરી મૂકતી હતી. એ આજે આ દરવાજાને વાચા ફૂટે, પોતાનાં સંસ્મરણો એ કહેવા મડિ તો ભારતનાં ન જાણે કેટલાયે અપ્રગટ—અચાન ઇતિહાસનો પત્તો લાગી જાય, અને ન જાણે કેટલીયે ઐતિહાસિક ત્રુટિઓ દૂર કરી શકાય.

આ એક વિન્યદાર છે. ખાનદેશ જીત્યા એનું એ વિજય સમારક છે. પણ ખરું જોઈએ તો આ દરવાજો અકબરે ભારતીય સભ્યતા ઉપર મેળવેલ વિજયનું જ એક મહાન સમારક છે. એ દરવાજાની વિશાળતામાં અકબરે પોતાના હૃદયની વિશાળતા વ્યક્ત કરી છે.

“આ સંસાર એક પૂલ છે. એનાં પરથી પસાર થઇ જવ, પરંતુ એની ઉપર ધર બાંધવાનો વિચાર મનમાં ન લાવશો. જે અહીં એક કલાક પણ રહેવાનું મન કરશે એ સદાને માટે અહીંજ રહેવા બધિર થઇ બેઠો. સાંસારિક જીવન તો એક પગમરડું જ છે. એને ઇશ્વરસ્મરણ તથા ભગવદ્ભક્તિમાં માળો; ઇશ્વરેષાસનાં વિના ખીન્નું બધુંયે બ્યર્થ છે. ખીન્નું બધુંયે અસાર છે.”

સાંસારિક જીવનની અસારતા વિષેની આ લીટીઓને એક વિજય-દ્વાર ઉપર અંકિત થયેલાં જોતાં કુતૂહલ થાય છે. અકબર નીકળ્યો હતો માનવ જીવનનું રહસ્ય શોધી કાઢવા, તથા જે તાત્ત્વ વિભિન્ન સભ્યતાઓને એક કરવા, પણ ખરી વસ્તુ સુધી એ પહોંચી ન શક્યો. ઝાંઝવાનાં જળની જેમ એ એને શોધતો જ રહ્યો અને આખર સુધી એનો પત્તો ન લાગ્યો. ભોળાં નિર્દોષ બાળકની જેમ હાથ પસારીને એણે અગ્નિપુલે જ કંઈક ઉપાડી લીધું; ને એણે માન્યું કે એને એ રહસ્યનો ભેદ હાથ લાગી ગયો છે, એ ઈશ્વર વસ્તુ એને સાંપડી ગઈ છે; પણ જેને એ રત્ન સમજી બેઠો હતો એ હકીકતમાં તો એક અદના-મામુલી કાચનો ટુકડો હતો. જીવન આખું અકબર એમજ માનતો રહ્યો કે એને ઈશ્વરીય રત્ન મળી ગયું છે અને એજ વિચારે એ આનન્દિત રહેતો હતો.

જીવન આખુંયે ભારતીય તથા મુસ્લિમ સભ્યતાના સંમિશ્રણનું સ્વપ્ન જોતો રહ્યો. એ એક સુખદ સ્વપ્ન હતું. એથી જ જ્યારે એનાં એ માનવ-જીવન-સ્વપ્નનો અંત આવ્યો ત્યારે સભ્યતાનાં એ

સ્વપ્નમય વિજયનો પણ અંત આવ્યો અને એ સંમિશ્રણ માત્ર એક સ્વપ્ન-વાર્તા, ડોશીમાની વાર્તા બની ગયું. છુલ્લું દરવાજો એ સુખદ સ્વપ્નનું એક સંભારણું છે; અને એ કારણે એને વિજય-દ્વાર ન કહેતાં “સ્વપ્ન-સ્મારક” કહેવું વધુ યોગ્ય કહેવાશે.

એ દરવાજામાં યહને, એ સ્વપ્નને યાદ કરતાં કરતાં આપણે એક આગણ્યામાં આવી પહોંચીએ છીએ; સામે જ નજરે પડે છે એક સુંદર શ્વેત કબર. આ તે સાધુની સમાધિ છે, જેણે પોતાનું સચિત પુણ્ય આપી મોગલકુળને આરંભમાંથી જ નિર્મૂળ થતું બચાવ્યું હતું. એની સુંદરતા માટે કબ્રાની દૃષ્ટિએ એ એક અનુપમ અને અદ્વિતીય કૃતિ છે. સમસ્ત ઉત્તર ભારતનાં વિષ વિષ ધર્માનુયાયી હિન્દુ-મુસલમાન વગેરે પ્રતિ વર્ષ આ કબરનાં આકર્ષણે અહીં ખેંચાઈ આવે છે. તેઓ આમ વિચારે છે કે જે માણસે જીવતો જીવત અકબરને પણ બીજા આપી, એનો આત્મા સ્વર્ગમાં બેઠો બેઠો એમની નાનકડી ઇચ્છા પણ શું પૂરી નહિ પાડે ?

* * * *

અને બરાબર એની સામેજ છે એ મસજિદ, જે જો કે પૂરેપૂરી મુસ્લિમ દબની છે અને સુંદરતા માટે પણ ખાસ બહુ પ્રખ્યાત નથી, છતાં એ એક એવી વિશેષતા માટે એ વિખ્યાત છે જે બીજો ક્યાંય નથી. એ મસજિદે એક ભારતીય મુસલમાન સમ્રાટને ઇષ્ટેશકના રયાને જીજ્ઞાસીને પ્રાર્થના કરતો જોયો હતો. ભારતીય મુસ્લિમ સામ્રાજ્યનાં ઇતિહાસમાં એ એક અજોડ ઘટના હતી, અને એ ઘટના આ મસજિદમાંજ જાની હતી.

અકબરને વિચાર આવ્યો કે ઇસ્લામ ધર્મની અસહિષ્ણુતા જૂસી નાંખું, એની કટોરતાને ભારતીય મદિષ્ણુતાની સદાયથી ઓછી કરી નાંખું. આ માટે હું એ આદિ ખલિફાઓની જેમ ધર્માધિકારીનાં ઉચ્ચારને ઝીંબો વધી સાચા માનવ-ધર્મનો પ્રચાર ન કરું ? એનાં

આ વિચારને એના મિત્રો અણુલ દ્રઝલ અને ફેશ્નએ આવકાર્યો અને એ દિવસે-ત્યારે પૂરેપૂરી તૈયારીઓ થઇ ગઇ ત્યારે પૂરા ઉત્સાહસહ એ ઉચ્ચાસને ચડી અકબર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા:-

“એ જગત-પિતાએ મને સામ્રાજ્ય આપ્યું છે. એણે મને શુદ્ધિશાળી, વીર અને સામર્થ્યવાન બનાવ્યો છે, એણે મને દયા અને ધર્મનો પંથ સૂઝાડ્યો છે. મારા હૃદયમાં સત્ય માટે પ્રેમનો સાગર દિલોળા લઇ રહ્યો છે. કાંઈ પણ માનવ-શુભ એ પરમ પિતાનાં સ્વરૂપ, શુષ્ક આદિત્ય પૂરેપૂરું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. અફલાહો અકબર ! ઇશ્વર મહાન છે.”

પરંતુ.....આહ ! પોતાની સન્મુખ, પોતાનાં ચરણોમાં હજારો પુરુષોને એકી સાથે એ પરમપિતાની ઉપાસનામાં રત, નત મસ્તક થતાં જોઈને અકબર સ્તબ્ધ બની ગયો. પોતાનાં એ નવા પક્ષની મહત્તા અનુભવી એ અવાકજ થઇ ગયો. એનું ગળું ભરાઇ આવ્યું. આંખો હમ્મ હમ્મ હમ્મકાઇ ઊઠી. આવેશને અંગે વજ્રમાં મોં છુપાઇ એ નીચે ઉતરી ગયો. એનાં અધૂરા સંદેશને કાણએ પૂરો કર્યો. અકબરે એક સ્વપ્ન જોયું હતું, જેમાં એ પોતે એક મહાત્મા-નવીન ધર્મપ્રચારકની જેમ જીવો રહી ઉપદેશ આપતો હતો અને એની સમસ્ત પ્રજા સ્તબ્ધ જિભી એક ચિત્તે એનો સંદેશ ગ્રીક્ષતી હતી. પરંતુ શૂન્યની વાસ્તવિકતા સાથે અચાનકને એનું એ સ્વપ્ન ભાંગી પડ્યું. એને પહેલી જ વાર જાન થયું કે એ સ્વપ્ન-પ્રદેશ પાર્થિવ જગતથી દૂરનું એક એવું સ્થળ છે, જ્યાં માનવી પોતાની ઈચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓ સાથે સ્વચ્છંદતા-પૂર્વક ખેલી રહે છે, છતાં એ ઈચ્છાઓને આ પાર્થિવ જગતમાં જરાયે સ્થાન નથી.

પાર્થિવ સંસારને સ્વપ્ન-સંસારમાં પરિણામવેળા ઝાંઝાળા જળીતું પાન કરવા જેવી દુરાશા અમાન છે. જે એને સાધવા પ્રયત્ન

કરે છે તે આ સંસારમાં ઉન્નત તથા ચક્ર-પાગલ દેવોય છે આ પાચિંવ સંસારમાં આવીને એ સ્વપ્નલોક સાંસારિક જીવનના બીજા આપડાઓ સહી ન શકતાં ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે. અને માનવીનું નાનું એવું હૃદય એ લગ્નાવશેષો ઉપર રહે છે, અને એજ દુઃખથી ભાંગીને ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે. સંજવ છે કે માનવી પોતાને માટે એક નવું સ્વપ્ન-જગત સરજી શકે, પરંતુ નવું હૃદય એને ક્યાંથી મળશે જેને પ્રાપ્ત કરીને એ પોતાના લગ્ન હૃદયને ખૂલી શકે, જૂનાં ધા ને રૂઝાવી શકે, અને પછી એ નવા સ્વપ્નલોકમાં સુખેથી વિચરી શકે. ખંડિત હૃદયને સમેટી, પોતાનાં લગ્ન સ્વપ્નસંસારની સ્મૃતિઓનો ખેતને વહેતાં નવીન સ્વપ્નલોકમાં વિહરવું એ એક અસંભવિત વાત છે.

* * * *

અને આ છે એ અકબરનો દિવાને-ખાસ બહારથી તો જે માણતું એક સાધારણ મકાન જ લાગે છે. પરંતુ હાકતમાં એ ભારતીય કળાનો એક અદ્ભૂત નમૂનો છે. એક જ સ્તંભ ઉપર એ આખો ઉપરો માળ ભર્યો છે. એ ઈમારતને બધી કરવામાં ભારતીય કારીગરોએ મધ્ય-શુદ્ધિ-કૌશલ્ય દાખવ્યું હશે. અકબરના વખતમાં આ મકાન શા ઉપયોગમાં આવતું હશે ? એ વિષે ઇતિહાસકારોમાં મતભેદ ■ કે અહીં ધાર્મિક વાદવિવાદ થયો હતો કે નહિ. કેટલાક કહે છે કે આ મકાન સ્તંભ ઉપર બેસીને અકબર વિભિન્ન ધર્માનુયાયીઓને સંબોધતો હતો, અને વિષ વિષ ધર્માનુયાયીઓ નીચે ચારે ખાનુએ બેઠા બેઠા એક પછી એક પોત-પોતાના ધર્મનું રહસ્ય સમગવતા હતા.

અકબરનું મગજ વિશ્વ-બંધુત્વ તથા માનવ-ભાતૃત્વના વિચારોનો ખાળનો હતું. વિષ વિષ ધર્મોના બીજા સંગ્રામ બેઠું એનાં એ વિચારોને બંધકર મણી લાગતો સખત આઘાત પહોંચતો. સર્વ ધર્મોનાં ચોડાંક એવા મુજબતે બેઠાં કરી એ એક એવા મત પ્રસારવા ઇચ્છતો હતો,

જેમાં ક્રોધ પણ જાતની વિષમતા કે ધાર્મિક સંકીર્ણતા ન હોય. એ જ ઉદ્દેશની પ્રતિ-માટે એ વિવિધ ધર્માવલમ્બીઓનાં વિચારો સંમિશ્રિતો હોય. એ મહાન સ્તંભ ઉપર બેઠેલો અકબર આખરે એક પૂર્ણ સત્યને પામ્યો અને તે એ મહાન સ્તંભની જેમજ “ધર્મ એક જ છે” તે આ એક સત્ય ઉપરજ એણે દીન-એ-હલાલીનું મહાન ભવન સર્જવું. જેમ એ સ્તંભ ઉપર વધતો જાય છે તેમ તેમ એનો પરિધા વધતો જાય છે. અને એકદમ ઉપર પહોંચતા એ એક એવા સ્થાનમાં ફેરવાઈ જાય છે કે જ્યાં સર્વ ધર્મોનાં અનુયાયીઓ સમાન સપાટી ઉપર સરખી સ્થિતિમાં બાઈ-લાઈની જેમ રહી શકે મળી શકે. એ મહાન ધર્મ દીન-એ-હલાલીમાં-જઈ પહોંચવા માટે અકબરે ચાર મુખ્ય માર્ગ બનાવેલા, જે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્ત અને હસાઈઓને વિશ્વ-ખંડુતવની એ વિશદ પરિધિમાં સીધા લઈ જઈ શકે.

આ દીવાને-ખાસ એક દૃષ્ટિએ અકબરનાં એ દીન-એ-હલાલીનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ એ એક સાધારણ મકાન જણાય છે, પરંતુ ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ તો એ પોતાની જાતનું એક અનોખું જ ભવન છે. એ બવનમાં જ દીન-એ-હલાલીનો પ્રારંભ થયો હતો; અને એ ભવનની જેમ જ જગ-બાંધવતાની-વિશ્વ-ખંડુતવની મહાન બાવના તરફ જગત વિરમ્ય દૃષ્ટિએ જુએ છે, છતાંયે એક અઅવદારિક આદર્શ માની એને પ્રાપ્ત કરવાનો-પ્રયત્ન એ નથી કરતું. દીન-એ-હલાલીની જેમજ આ ભવન પણ એક પરિત્યક્ત, ઉપેક્ષીત છતાં એક સંપૂર્ણ આદર્શ છે.

સીકરીનાં ખંડેરો વિશ્વ-ખંડુતવ તથા માનવ જાતૃત્વનાં એ તાબા જ જન્મેલા આદર્શ ચિંતુની સ્મરણ-શ્રુતિ છે. મધ્યયુગીન ભારતે એને મળું દાખીને શુભજાતી મારી નાખ્યું અને ત્યાંજ દેશનાં દીધું. પોતાનાં પ્રિય બાળકના મૃત્યુ ઉપર માતા જગત-શાન્તિ દાદાકાર કરે છે, અને રાત્રે જ્યારે દુનિયા આખી શાન્તિપૂર્વક મુઠ

જાય છે, ને દૂર-સુદૂર આકાશમાંથી તારકગણો આ દુઃખી જગતને નિહાળે છે તથા એની આ દશા ઉપર મૂકે રૂદન કરે છે, ત્યારે આજે પણ એ ખંડેરામાં એ દુખિયારી માતાના સિસકાર સંભળાય છે. ઈમારતી માતા જગત-શાન્તિ નિસાસા નાંખતી પડી રહે છે. પ્રિય સંતાનની કબર ઉપર થોડા આંસુ પાડીને રહી જાય છે. પરંતુ..... દુનિયા તો પોતાનામાંજ મસ્ત રહે છે. કાણુ સહાનુભૂતિ દર્શાવે એ દુઃખિયારી માતાના દુઃખ માટે ? એ નિર્દોષ ગભરૂ બાળકનાં અકાળ અવસાન માટે શોક પ્રદર્શિત કરવાની તકલીફ કાણુ લે ? કશુ...કશુ, દુનિયાએ તો એને રાજ્યશ્રીની ઉન્નત લાલીમાં, એને માટે બક્ષિદાન આપવામાં આવેલા પુરોના ઉનાં-ખદખદતા રશ્મિરમાં હુબાહી દીધી છે.

* * * *

દિવાને ખાસની પાસેજ એ ચોરસ ચબૂતરો છે, જ્યાં બાદશાહ પોતાની બેગમો તથા ખાસ મિત્રો સાથે જીવંત સોમઠીઓથી ચોપાટ રમતો. પ્રત્યેક સોમઠીને સ્થાને એક એક ચુંદર નવમુવતી દાસી ઉભી રહેતી. પૂષ્પિમાની રાત્રે જ્યારે દુનિયા આખીએ ઉપર રીતજ આંદની પ્રસરી રહેતી હશે, ત્યારે ત્યાં બેસીને આવી-જીવંત સોમઠીએ દારૂ રમાતી રમત કેટલી માદક બનતી હશે ? રાજમદની મસ્તી, મદિરાની માદકતા ને વધુમાં આ દમ્ય...ઓદ કલ્પના પણ નથી આવી શકતી એ રમતના આનંદની અને સ્વર્ગના માદક મસ્તીભર્યા વાતાવરણની, અકબરના મદમાતા મગજની એ એક-અનેરી શોધ હતી. આજ સુધીમાં જેટલું વામિયું, સાંભળ્યું, જાણ્યું છે તે પરથી કહી શકાય કે જગત સમસ્તના ઇતિહાસમાં એક અકબર સિવાય અન્ય કોઈ પણ આમ જીવંત સોમઠીથી ચોપાટ રમ્યું નથી.

એમ તો પ્રત્યેક શાસક એની પ્રજાનાં જીવન, એની સ્વાધીનતા અને એનાં સમસ્ત કાર્યો સાથે રમત રમ્યા જ કરે છે, કોઈ એકદો શાસક જ એવો હશે કે જે એની આસાઓ પાળવા જતાં શાસિતો

ઉપર કેવા વીતક વીતે છે એ જાણ્યો હશે. જે શાસકોએ જીવનમાં કદીયે, ક્યારેયે આપાપાલન જેવી વસ્તુ જાણી જ નથી, શૈવવધી જ જેઓ માનવ-જીવન સાથે રમત રમતા આવ્યા છે; એમને માનવજીવન માત્ર આમોદ-અમોદની જ વસ્તુ છે. તેઓ અન્ય માનવીઓનાં જીવન સાથે ધરાઈ ધરાઈને ખેંચે છે, પણ એ ખિચારાઓને એની ખબર જ નથી હોતી કે એમની રમત શાસિતો માટે કેટલી બધું જરૂર હોય છે.

પરંતુ અકબરની આ રમત એટલીજ અદિ'સક હતી, જેટલી સ્વપ્નમાંની લડાઈઓ હોય છે. જગત માટે તો એ એક સ્વપ્ન જ હતું થોડાક જ વર્ષો સુધી, અને એમાં પણ ગણી ગાંઠ વાર જ દુનિયાએ એ દૃષ્ય દીઠું હતું. એ રમત અતીતની એક સ્મૃતિ-સંભારણું બની ગઈ. અકબરનાં સ્વપ્નલોકનું એ એક અનુપમ દૃષ્ય હતું. સ્વપ્નસૃષ્ટિની રંગભૂમિ પર બાજવાતા નાટકનું એ એક વિચિત્ર વસ્તુ હતું. અકબરના રંગરાગના અનેક અંગીમાર્ગ એ એક અંગેડ મનોરંજક અંગ હતું.

* * * *

અને આ સ્વપ્નલોકમાં એક સ્થળ એ પણ છે, જ્યાં અકબર પોતાની બધીયે શ્રેષ્ઠતા, અને બધાંયે ડહાપણને બૂલીને થોડીવાર માટે આંખમીંચામણું રમતો. “એન ઘેન દાઈનો થોડો”ની રમત રમવા લાગતો. એનાં વક્ષ-સ્થળમાં એક નાતું એવું હૃદય ધબકતું હતું. પોતાનાં મહાન ઉચ્ચપદની મહત્તાનો બાર નિરંતર વહેતાં વહેતાં કેટલીયે-વાર એ ચિંથીલતા અનુભવતો. આઠે પહોર સમ્રાટ રહીને, માનવ-જીવનથી દૂર ગૌરવ અને ઉચ્ચપદના વેરાન મરુ પ્રદેશમાં પડ્યો એ તરફડતો હતો. એ કૃત્રિમ બાંધેલો એવું હૃદય જકડાયેલું ફરકડતું હતું.

ત્યારે એનાં એ નાનાં એવાં હૃદયમાં વિદ્રોહ-અગ્નિ સળગી હતો ત્યારે થોડીવાર માટે પોતાનાં પદની મહત્તા અને ગૌરવને બાજુએ મૂકીને એ સમ્રાટ અકબર પણ બાળકોનાં એ મુખ-બરપૂર

એક સ્વપ્નની શેષ સ્મૃતિઓ

નિર્દોષ, નિર્મેળ જગતમાં નીકળી પડતો, ત્યાં માનવી માત્ર, એ રાત્ર હોય या રંક એક સમાન છે. સહુ સાથેજ નાચે દૂદે છે. ખાળકો સાથે રમીને અકબર માનવજીવનની કઠોર વાસ્તવિકતા સામે આખ-મિંચામણાં કરતો એને સ્વપ્નલોકમાં ચે રમત સૂઝી. આમ ખાળકો સાથે એમની અનોખી દુનિયામાં વિચરીને અકબર એ જીવન રસ પીતો; જેના વિના સામ્રાજ્યનાં જળખર ભારે દબાઈને એ ક્યારનોયે આ દુનિયામાંથી વિદાય થઈ ગયો હોત.

x

x

x

x

સ્વપ્નસંસારતું ખરું સ્વપ્નાગાર-એ ખ્યાખગાહ. એક અનોખું સ્થળ છે. સ્વપ્નલોકમાં રહેતા હોવા છતાંયે અકબરની એ સ્વપ્નો જોવાની એકવારની પડી ગયેલી ભત ન છૂટી. કલ્પનાલોકમાં વિહરવા તથા સ્વપ્નો જોવાની પડેલી દેવ કાઈની ચે કદી ટળી છે. ખરી ? આ તો એ મદિરા છે જેનો ખ્યાલો એકવાર હોઈને સ્પર્શ્યા પછી કદીયે અજોગો નથી થઈ શકતો, કદીયે ખાલી નથી રહેતો. સ્વપ્નલોકમાં પડ્યો પડ્યો અકબર વાસ્તવજીવનતું સ્વપ્ન નિહાળતો હતો. આ લોકમાં એ મરત પડ્યો હતો, છતાં એ સત્રાટ હતો. વાસ્તવજીવનને એ કેમ બૂલી શકે ભલા ? પાર્થિવ જગતનાં આ કામકાજમાં એને સતત મંડ્યાજ રહેવું પડતું. ઐશ્વર્ય અને વિલાસિતાના મહાસાગરમાં ગરક રહ્યા છતાંયે એને એક વિશાળ સામ્રાજ્ય ઉપર શાસન કરવું પડતું. સામ્રાજ્ય ઉપર શાસન કરવું અને વિસ્મૃતિ-મદિરાતું પાન કરી ઐશ્વર્યસાગરમાં ડૂબકીજો મારવી એ એ પરસ્પર વિરોધી વાત છે. તેથી જ્યારે એણે ગ્રેમ-મહોદધિમાં ડૂબકી મારી થોડા સમય માટે વિસ્મૃતિલોકમાં ફરી આવવા ઈચ્છ્યું, ત્યારે એણે સાંસારિક વાતોને અને સામ્રાજ્ય સંચાલનનાં કાર્યને પણ એક સ્વપ્ન જ માનેલું. સ્વપ્નલોકનાં સ્વપ્નાગારમાં પડ્યો પડ્યો એ સામ્રાજ્ય સંચાલનતું સ્વપ્ન જોવા કરતો હતો. રાજકાજ સંભાળતાં સંભાળતાં

પણ સુખ-ભોજનો મદ ઉતરી ન જાય એ માટે એણે આ સ્વપ્નાગાર સંભાર્યો હતો.

* * * *

સીકરીનું સીકર સૂકાઈ ગયું, અને એની સાથેસાથ મુરિદમ સામ્રાજ્યનું એ વિશાળ વૃક્ષ પણ અંદરેઅંદરથી ખોખરું થવા લાગ્યું. કૌરવો પીડીતોનાં ઉનાં ઉનાં ખદખદતાં આંસુથી સિંચાઈને એ વિશાળ વૃક્ષનાં મૂળોમાં લીલા પડી ગયા હતા. એથી જ્યારે અરાજકતા, વિદ્રોહ તથા આક્રમણની ભીષણ આંધીઓ ઉપડવા લાગી, યુધ્ધની ચમક ચમક થતી ચપગા ચમકી, ને પરાજયરૂપી વજ્રપાત થવા લાગ્યા ત્યારે તો આ સામ્રાજ્ય રૂપી વૃક્ષ ઉખડીને તૂટી પડ્યું, ટુકડે ટુકડા થઈને વેર-વિખેર થઈ ગયું. અને એનાં અવશેષ, વિલાસ અને ઐશ્વર્યનું એ ભગ્ન ઇશ્વર, અસહાયોનાં નિશ્વાસો તથા રાહીશોનાં ભીષણ ફૂંકાઓથી ખળીને ખાખ થઈ ગયું. ત્યાં એક સુંદર વૃક્ષ ઉભું હતું. જે ચીજ દુનિયામાં એક અનુપમ વસ્તુ હતી, ત્યાં થોડીજ શતાબ્દિઓ પછી રહી ગયા માત્ર ઊંડા ઊંડા ખાડ, એ વૃક્ષનો થોડોક ખલ્લો જલ્લો અહીં-તહીં વિખરાયેલો ભાગ, તથા એ વિશાળ વૃક્ષની એક મુઠ્ઠીભર ભરમ. સીકરીનાં ખડેરાએ જ ભરમની ભખૂંત ચોળતાં જોઈ છે.

* * *

ખડું એ સ્વપ્ન જ હતું.....જેતજેતામાં એ વિલીન થઈ ગયું જે આખિતુંજ તો એ ખડું કળા-કૌશલ્ય હતું. પ્રથમ તો એકાએક ઝોંકા આવ્યો. અકબર ઉંચમથી ચોંકીને જાગી ઉઠ્યો. સ્વપ્નઝોંકને છોડી એ આ પાર્શ્વ સૃષ્ટિમાં પાછો ફર્યો. સ્વપ્ન લાંબી પડ્યું. અને સાથે સાથે સ્વપ્નઝોંકપણ વેરાન ખલ્લો.....અને ત્યારે રહી ગયા માત્ર એનાં રોપ સંભારણું. પણ જે આખો... ..અકબરની જ એ આખો એવી હતી, જેણે આ આખુએ સ્વપ્ન જોયું હતું. જેમની સમક્ષ આ આખું એ નાટક સ્વપ્ન-નાટક ભડે ને ટૂંક સમય માટે જ એક

મુંદર મનોહર નાટક ભજવાયું હતું,..... જેમાં અકબર પોતે જ એક પાત્ર હતો, સ્વપ્નલોકની રંગભૂમિ પર પોતાનો અભિનય એ પૂરી સાતથી કરતો હતો. એ એ આખો દળતાંગ-મિચતા જ એ સ્વપ્નના રસાન્સલા સ્મરણો પણ લુપ્ત થઈ ગયા. એક સમયે જે સત્ય ધટના હતી, પછી જે માત્ર સ્વપ્ન જ રહ્યું હતું; આજે એનું કંઈયે શેષ અવશેષ રહ્યું નથી. જે કંઈ પણ બચ્યું હોય તો તે માત્ર એ સૂક્ષ્મ ભગ્ન રંગભૂમિ ન્યાં એ દિવ્ય સ્વપ્ન આશ્રય હતું ન્યાં જીવનનું અદ્ભુત રૂપક ખેલાયું હતું, ન્યાં ટૂંક સમય માટે દુનિયા આખીને ભૂલીને અકબર એશ્વર્ય-સાગરમાં કુબકીઓ મારવા દૂદી પડ્યો હતો. ન્યાં અકબરના મહમાતા યૌવનની અક્ષય કામનાઓ અને ઉદ્દીપ્ત વાસનાઓએ નમ્મ નૃત્ય કયું હતું; અને ન્યાંએ મહાન ભારત-વિજયી સમ્રાટ પોતાની મહત્તાને વિસરી જઈ, પોતાના ગૌરવને અમરાધએ અડતીને એક સામાન્ય માનવી બની જતો હતો. રમત ગમત કરતો. શિશુની જેમ નાચતો, કુદતો, જીવન સાથે આંખ મિ'માંમથ કરતો અને અમરત્વનાં સોણાં જોતો હતો. સીકરી જ એ રથજી છે, જેને જોતાં મનમાં લાગે છે કે માનવી ભલે ગમે તેટલોયે મહાન હોય પરંતુ એની જાતીમાં નાનાં એવા એક બાળક જેવું કામળ સાગથીવંતું હૃદય ધમકે છે. એ દિલમાં પણ અનેકવાર વાસનાઓ અને આકાંક્ષાઓનાં બીયણ સંત્રાઓ ખેલાય છે. એવા પુરુષોને પણ માનવ સદ્ગુણ, દૈવ, સાંસારિક કામનાઓ અને પાર્થિવ વાસનાઓ સતાવે છે.

x

x

x

x

એ સ્વપ્ન જ હતું. વધતી જતા વૈજયંતી સાથે કમળની જેમ આ નગરી વધી હતી. પરંતુ એનો એ વૈભવ લુપ્ત થઈ ગયો. અકબર પાછો વળ્યો ભૂતકાળ તરફ. છતાં આજ પણ એ સૂકાપેલાં પંકજોનાં અવશેષ કાદવ-કીચડમાં ખૂંતેલાં ત્યાંજ પડ્યા છે. પંકજણું પૃથ્વીનું હૃદય પણ પંકજોનું આ પતન જોઈને ભગ્ન થઈ ગયું. આંધુનાં પૂર ઉમટી પડ્યાં, પણ એ આંધુ યે ઘુરત જ ચૂકાઈ ગયા;

એ જીવનથી સમર સરોવરનું તળીયું સુકાઈને ટુકડે ટુકડા થઈ ગયું છે.

વૈભવ-વિદોષી સીકરીનાં એ સુંદર આશ્ચર્યજનક ખંડેરો માનવની વિલાસ-વાસના અને વૈભવ-લિપ્તિને જોઈને આજે પણ ખીખતસ અટ્ટહાસ કરે છે. પોતાની દયા જોઈને એને યાદ આવે છે એ કરોડો માનવી જેમના હૃદય અને જેમની ભાવનાએને, શાસ્ત્રો, શ્રીમંતો તથા વિલાસીઓની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે નિર્દયતાપૂર્વક કચડી નાંખવામાં આવી હતી. આજે પણ એ જાન્ય ખંડેરોમાં એ પીડિતોનું રુદન સંભળાય છે. પોતાનાં મૌરવપૂર્ણ જૂતકાળને યાદ કરતાં એ નિર્જીવ પાષાણ પણ રડી જાડે છે. પોતાનાં એ બાળ-વૈધવ્યને યાદ કરી એ પરિત્યક્તા નગરી નિશ્વાસ મૂકે છે. વિલાસ-વાસના, અતૃપ્ત કામના તથા રાજ-મહનાં વિવંધી ભરેલા એ નિશ્વાસ એટલા વિપાકન છે કે એને સહવા મુશ્કેલ છે. એ આહ-હામની ગરમી તથા વિવંધી મોગલ સામ્રાજ્ય ભસ્મીભૂત થઈ ગયું. પોતાની દુઃશ પર હોસા આંસુઓનાં એ તપ્ત પ્રવાહમાં રણા-સણા બઆવશેષો પણ તણાઈ ગયા.

+

+

+

જરા એક નજર તો કરો આ મૃત શરીર ઉપર. અકબરનાં એ જાન્ય સ્વપ્ન-સંસારની એ સુમસામ રંગભૂમિ ઉપર, અકબરનાં સ્વપ્નલોકનાં એ ખંડિત અવશેષો ઉપર ઐશ્વર્ય-વિલાસની અકબરની એ સૃષ્ટિને વેશન થયે આજે શતાબ્દો વીની ગઈ, છતાં એની ઐશ્વર્ય-ઈચ્છા, વિલાસ-વાસના, વૈભવ-લિપ્તિ અને કામના-કુંજનો એ મકબરો આજ પણ ખડો છે. સીકરીનાં એ જાન્ય ખંડેરો માનવ-ઈચ્છાઓ, માનવ-મુખ-વાસનાઓ તથા અભિમાન-આકાંક્ષાઓની રમણભૂમિ છે. માનવીય અતૃપ્ત વાસનાઓનું એ કરુણ દ્રશ્ય જોઈને આજે એ પાષાણ પણ કુલ્લ ખની જાડે છે; પોતાનાં

અકાળ પતન પર ખંડિત હૃદયની આહ આજે પણ એ ભગ્ન પ્રસાદોમાંથી સ્નહ.....સ્નહ..... કરતી બહાર નીકળે છે.

અકબરે સ્વપ્નલોક સર્જ્યો, પણ પાર્થિવ જીવનની કઠોર થપાટા ખાઈ ખાઈને એ પડી ભાંગ્યો. પોતાનાં સર્જનની કુદૃશા, તથા પોતાની આશાઓ અને કામનાઓને નિષ્કુર સંસાર દ્વારા કચકાતી જોઈને એ રડી પડ્યો. એનું સજીવ કામળ હૃદય ફાટીને ટુકડે ટુકડા થઈ ગયું. એ ટુકડા આખાયે ભગ્ન સ્વપ્નલોકમાં વિખરાયા, નિજીવ થઈ પથરાઈ ગયા. સીકરીનાં લાલ લાલ ખંડેશ અકબરનાં એ વિશાળ હૃદયનાં રૂધિરથી રંગાયેલા ટુકડા છે. ટુકડે ટુકડા થઈને એ હૃદય નિજીવ બની ગયું. નિરંતર સંસારના થા સહેતાં સહેતાં એ પણ પાપાણુ જેવું કઠોર બની ગયું. જે હૃદયે પોતાનું ધૌવન જોયું, નેશવપૂણું દિવસો જોયાં, ઐશ્વર્યમાં જે આજોટવું હતું, રનેહ-સાગરમાં જે નહાવું હતું, રાજ્યશ્રીની ગોદમાં જેણે વરસો સુધી આરામ લીધો, મદ્યથી પાગલ થઈ જે વરસો સુધી સ્વપ્ન-સંસારનાં એ સુંદર લોકમાં વિહયું, એજ હૃદય ભગ્ન, જીવું-શીવું નિષ્પ્રાણ બનીને શતાબ્દિઓથી જીવું છે, શિયાળા, ઉનાળાને, ચોમાસાં અને દિવસો માર ખાવું જીવું છે, ને છતયિ ચૂપ છે.

x x x x

શતાબ્દિઓ વીતી ગઈ અને આજ પણ સીકરીનાં એ સુંદર રંગીલાં ખંડેશ જોઈએ છે. એ નવજાત શિશુ નગરીએ માત્ર પંદર જ વર્ષ શૃંગાર કર્યો, અને પછી એનાં શ્રેણીએ એને તજ દીધી એણે એને એવી તો વિસારે પાડી દીધી કે કદી બૂઝ મૂઝમાં પણ પાછા વળીને મોં સરખું થે ન બતાવ્યું. ઐશ્વર્ય અને વિહારમાં જે જન્મી હતી, અનંતધૌવનના રાજ્યશ્રીએ જેને પાળી પોષી હતી, એક મદમાતા પુત્રાન સમ્રાટે જેને શણગારવામાં પોતાનું સર્વસ્વ લુટાવી દીધું હતું, અને જેની અનુપમા સુંદરતા અક મદાન સામ્રાજ્ય માટે અભિમાનનો વિષય હતી, એનાથી પોતાના શ્રેણી દ્વારા થયે પોતાનો આવો તિરસ્કાર

આતુ' ધીર અપમાન ન સહેવાયુ' અકબરનાં જીવતો જીવત એણે
 વૈભવ ત્યજીને વિધવા વેશ ધારણ કરી લીધો હતો કંકજુ ફગાવીને
 એણે કઠારીને હૃદયે ચાંપી. અને અકબરનું અવધાન થતાં બધુંજ
 જાણે લુટાઈ ગયું. હૃદય વિદિષું' યષ્ઠ' ગયું. શોકને અંગે ફાટી
 પડ્યું, અંગ ક્ષત-વિક્ષત યષ્ઠ ગયું. આખો નિઃશ્વેતન યષ્ઠ ગયો અને
 આત્મા અતંતમાં ઊડી ગયો. ભારતવિજેતા, મોગલ સામ્રાજ્યના
 નિર્માતા, મહાન અકબરની પ્યારી નગરીનું એ નિજીવ શરીર
 શતાબ્દિઓથી પડ્યું પડ્યું ધૂળ ધૂળ યષ્ઠ રહ્યું છે !

*

*

*

*

સર...સર...કરતી હવા એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ચાલી
 જાય છે, અને આજે પણ એ નિજીવ સુમન્ય નગરીમાં ડરતાં
 ડરતાં દબાયેલા શુસપ્ત સ્વાદે ઠાઈ જાણે પૂછે છે કે “શું હજીયે
 એ મારી પાસે આવવા આતુર છે ?” વરસો, શતાબ્દિઓથી એ એની
 વાટ જોઈ રહી છે. અને હવે...ખાકી રહ્યું છે માત્ર એનું અસ્થિ-
 પિંજર. એ પથરાયેલી ચાંદનીમાં તારકગણો દમ્ભમતા હસતા એની
 સામે ઈશારા કરે છે.....“શું સુદરતાની દોટ આ અસ્થિપિંજર
 સુધી જ છે ?” અને વરસો વરસ વાદળો ન્યારે એ ખડેરા ઉપર
 યષ્ઠને પસાર થાય છે ત્યારે એ પણ પૂછી બેસે છે કે “કેમ કંઈ
 સંદેશો મોકલવો છે ?” અને ત્યારે એ ખડેરામાંથી જાંડા નિસાસા
 સંભળાય છે ને ઉત્તર મળે છે—“હવે કયા દિશે એનું સ્વાગત કરે ?”
 અને બીજી જ પળે આતુરતા વાર્યા ધ્રુજતા સાદે એક પ્રશ્ન પણ
 પૂછાય ॥ કે—“શું હજીયે કું એમને યાદ છું ?”

પરંતુ..... વિસ્મૃતિનો એ કાળો પડદો !...જોનારનાં પ્રશ્નનાં
 ઉત્તરમાં ‘ગાઇડ’ એની બાંગી તૂટી અંગ્રેજીમાં સમજાવે ॥ કે “આ
 નગરીને હિન્દુસ્તાનનાં બાદશાહ શાહંશાહ અકબરે લગભગ સાડા
 ત્રણસો વર્ષ પહેલાં બંધાવી હતી.”

અવશેષ

મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબરનું એ 'પ્યાર' નમર આપ્રા આજે મૃતપ્રાય બની રહ્યું છે. એનાં ઉપડ-ખાખડ ધૂળીયા રસ્તાઓ અને સાંકડી શેરીઓ જોતાં એ સાદું દેખાય છે કે ક્યારેક આ નગર બારતનાં એ વિશાળ, સમૃદ્ધિપૂર્ણ સામાજ્યની રાજધાની બની રહ્યું હતું; છતાં જેમ જેમ એનું તત્કાલીન નામ 'અકબરપ્પાહ' વિસરાતું ગયું તેમ તેમ એની એ સમૃદ્ધિ પણ વિશાલી ગઈ. આ નગરીનાં દૃશ્ય ક્ષીણ હૃદય "જુમા મસજિદ"માં હજીયે જીવનનાં કંઈક ચિન્હો નજરે પડે છે, પરંતુ એનું બહુ-ખરું શ્રેય મુસ્લિમ કાળનાં એ મૃતાન્ક-ઓને છે, જેને પોતાનાં અંતર્યામાં સમેટી લીધાં છતાંયે વિકરાળ મૃત્યુ માનવ-સમાજનાં સ્મૃતિસંસારમાંથી સદા સર્વદા માટે નિર્વાસિત કરી નથી શક્યું; કાળનાં કૂર હાથે એમનું નશ્વર શરીર બહે નાશ પામ્યું, બહુયે બહે લોપ પામ્યું, પરંતુ સ્મૃતિલોકમાં આજે પણ એમનું પૂર્ણ સ્વરૂપ વિદ્યમાન છે.

મોગલ સામાજ્ય બાગી પડ્યું છતાંયે એ દિવસોનાં સંભારણું આગ્રાના વાયુમંડળમાં હજીયે રમી રહ્યા છે. ધરતીથી માઈલો જાગી હવામાં આજે પણ એશ્વર્યવિલાસની માદક સુગંધ, લગ્ન પ્રેમ યા મૃત આદર્શો ઉપર વહાવેલ અસ્તિઓની વરાળ તથા નિશ્વાસો અને આહુતી તમ વાયુ પથરાયેલો પડ્યો છે. લગ્ન માનવ પ્રેમની એ સમાધિ, મોગલ

સામ્રાજ્યની ધવાયેલ કુશાનીનું એ સમારક તાજ આજે પણ પોતાનાં આંસુઓ અને આહોથી આઘાતા વાતાવરણને આજે પણ વરાગમય કરી રહ્યો છે. આજે પણ એ ચિરવિરહી ગ્રેમીનાં આંસુઓનું ઝરણ યમુનામાં જઈને અદૃશ્ય રીતે એમાં જળી જાય છે. તાજમાં દફનાવેલા મોગલ સમ્રાટનાં તરફગટ કરતાં યુવાન દેયાના ધબકારાથી યમુનાના વહા: સ્થળ ઉપર નાનાં-મોટાં તરંગો ઊઠે છે. અને દૂર દૂર સુધી એના નિશ્વાસોનો મરમર ધ્વનિ આજે પણ સંભળાય છે. કઠોર બાળ્યની સન્મુખ સુકોમળ માનવહૃદયની વિવશતા જોઈને યમુના પણ હનાશ થઈ જાડે છે. તાજ પાસે પહોંચતા પહોંચતા એ વાંકી વળી જાય છે, એ સમાધીને સ્પર્શીને એનું હૃદય દ્રવીભૂત થઈ જાય છે. આંસુનાં પૂર ઉમટી પડે છે, ને એ સીધી વહી જાય છે.

આઘાતો એ ઉન્નત કિંદો પોતાનાં વીતી ગયેલાં જીવન માટે અભિમાન કરી કરીને રહી જાય છે. પ્રભાતે બાળ-રવિનાં આશાથી કિરણો જ્યારે એ રક્તવર્ષા કિંદા પર પડે છે, ત્યારે એ જાણે ચોંકી જાડે છે. એ સુવર્ણ-પ્રભાતે એ વિસરી જાય છે કે હવે એનાં એ ગૌરવપૂર્ણ દિવસો આયમી ગયા છે, એ એકવાર ફરીને પૂરેપૂરો પ્રકાશવંત બની રહે છે. પણ થોડા જ સમયમાં એનું એ સુખ-સ્વપ્ન જાગી પડે છે, એની એ જ્યોત અને એનો એ સુખદ ઉત્સાહ ઉદાસીનતા અને નિરાશાભર્યા સૂમસામ વાતાવરણમાં પરિણમે છે. આશા-ભંરપૂર આનંદે અમકતા એ સુંદર રતુખંડામાં પર પતનની સ્મૃતિની કાળી છાયા પ્રસરવા મડિ છે. અને દિવસ આખાનાં ઉત્થાન પછી સંખ્યા ટાણે પોતાનાં પતન પર સુખ્ય મરીચિમાલી જ્યારે પ્રતીચીનાં પાદપુજમાં પોતાનું મોં છૂપાવવા દોડે છે, અને વિદાય થતાં પહેલાં આંસુભર્યા નેત્રે જ્યારે તે એ અમર કર્ણકથા ઉપર એક નિરાશામય નજર નાખે છે, ત્યારે તો એ જૂનો કિંદો રહી પડે છે, ને પોતાનાં લાલ લાલ મોં પર જ્યાં

આજે પે એનાં ગત સાંધ્યમય ચૈતનની ઝલક ઝગરે છે ત્યાં અધારનો કાળો પાવવ ઝોલી લે છે.

ને એનાં વર્તમાનકાળ પર આત્મવિસ્મૃતિનો પડદો પડતાજ એનાં અતરયક્ષુ ઉપડી જાય છે. જૂનાં સંભારણાં ફરી તાજાં થાય છે; અને જૂની રંગબૂમિ પર ફરીને એ ગતજીવનનું નાટક દેખા દે છે. સુંદર સુમ્મન છુજને એકવાર ફરીને એ દિવસો યાદ આવે છે; ન્યારે દુઃખ અને ઠરણાભર્યા એ વાતાવરણમાં મરણ પધારીએ પડ્યો પડ્યો કેદી શાહજહાં તાજને જોતો છેલ્લા શ્વાસો લગ્ન રહ્યો હતો; જહાનખ્વારા નિરાશાભર્યા નિરસંગ ઠરણજીવનનાં બીપથ અધારને પોતાની સામે આવતો જોઈ રહી રહી હતી, ન્યારે એનાં એક માત્ર સાથી સ્વેત પત્યરોના પાયાથ-ફદયો પણ પિગળા પડ્યા હતા અને ન્યારે એ રતન ખચિત છુજ પથ રડવા માંડ્યો હતો, એનાં આંસુ સરી સરીને ઝાકળ બિન્દુશા અહીં તહીં વિખેરાઈ રહ્યા હતા.

અને એ મોતી મસજદ, લાલ લાલ કિસ્સાનું એ ઉજવળ મોતી.....આજે એ પણ જોખનું થઇ ગયું છે. એનું ઉપનું આવરણ એનો ઠાક-માઠ આજે પણ એવો જ છે, છતાં એનું એ તેજ હવે નથી રહ્યું. એનો એ ચન્ન અન્તર્ભાગ ધૂળથી રજોદાર્ઢ રહ્યો છે, અને આજે એકાદ વ્યક્તિ સિવાય એ મસજદમાં પરમ-પિતાનું નામ લેનારું પણ બીજું કાંઈ દેખાતું નથી. નિત્ય નિત્ય સુધેં હજે જ ને આથમે છે. દિવસ આખાનાં તાપ પછી સખ્યા નમે છે. કંપતો ધ્રુજતો વાયુ વહે છે; પરંતુ આ સ્વેત પત્યરો સમસામ એકલાજ જિલા જિભાં પોતાનાં દિવસો ગણ્યા કરે છે. એ નિજનું રચજે એકાદ વ્યક્તિને જોતાં એવું લાગે છે કે એ દિવસોમાં અદિ આવનાર માનવીએમાંથી કોઈનો આદ્રમા પોતાની જૂની સ્મૃતિએનાં અમનમાં પડી જોઆઈને ફરી અહીં આલ્યો આલ્યો છે. પ્રાયના વેળા

મુખજનનો* સાદ સાંભળી એમજ થાય છે કે સત્ક્રિયા પહેલાં અહીં ગુંજતો ગુંજરવ, અહિં થતી દોડધામ અને ડોલાદલનો પડધો આજે પણ એ સુંદર પરિવર્તન મસજીદમાં પડી રહ્યો છે.

એ લાલ લાલ કિલ્લામાં મોતી મસજીદ, ખાસમદત વગેરે શ્વેત ભવ્ય ભવનોને જોઈને એમ જ લાગે છે કે પોતાનાં પ્રેમીનાં, પોતાનાં રક્ષણદારનાં શ્રુત્યુથી ઉદાસીન થઈને આ કિલ્લો વૈરાગી બની ગયેલ પોતાનાં ગુલામી વદન પર એણે ભરૂત ચોળી લીધી. એ મહાન કિલ્લાનો આ વૈરાગ્ય, એ છવતા-જગતા સ્થળની આ નીરવ નિર્જનતા, એ શ્વેત-વિલાસથી ભરપૂર ઝરણુમાં આ ઉદાસીનતા, અને એ રંગ-એ-રંગી ચિત્રિત તથા રણુગાર્યા-સગળ્યા મહેલોનું આ નમ્ર સ્વરૂપ.....સાધાગણુ દશકો સુદર્ના હૃદયને હચમચારી દે છે, તો પછી શા માટે એ કિલ્લો સંન્યસ્ત ન રહીકારે! સંન્યાસ, સંન્યાસ... એથી જ તો ચિરસદયરી યમુનાને પણ એણે લાત મારીને દૂર દાકી કાઢી, ઠોકર લગાવી પોતાનાથી અજાગી કરી મૂકી, અને પોતાનાં બધાં બાળ્યદાર બંધ કરી દીધા. હવે તો ગણીગાંડી વાર જ એનાં નેત્રો ઉઘડે છે અને સંસારને પણ એ પણ નિહાળી પુનઃ સમાધિરથ બની જાય ■ એ કિલ્લો, એ દુઃખી દિલને સનારવું, એ નિર્જન સ્થળને ફરી માનવીની યાદ આપવી.....ભાર્ગ! જરા જાળવીને જજો ત્યાં; ત્યાંનાં એ ક્ષુધિત પાપાણુ, એ ખ્યાસી ધરતી.....કોણ જાણે કેટલાયે આત્માઓને ગળી જઈને, ન જાણે કેટલાયના ધૈવનને કચડીને, અને ન જાણે કેટલાયના હૃદયને છિન્ન-વિન્ન કરીને, એનાં છવનરસનું પાન કરીને પણ એ તૃપ્ત ન થઈ; આજે પણ એ તમારા આંસુઓનું પાન કરવા, થોડીક પગા માટે જ બલેને ન હોય, તમારી મુખદ પગોનો પણ નાચ કરવા કટિબંધ છે.

એ કિલ્લાનો એ લાલ લાલ જહાંગીરી મહેલ-સુરા, સુ ફરી અને

* મુખજનન—મસજીદમાં નમાજ સમયે બાંધ પોકારનાર.

સંગીતનાં એ અનન્ય હિપાસકની એ વિજ્ઞાસભૂમિ આજે પણ એ યૌવનની લાક્ષીથી રંગાયેલી છે. નિત્ય અધારી રાત્રે જ્યારે ભૂતકાળનો પડદો હિચકાઈ જાય છે, ત્યારે ફરીને એ દિવસનું નાટક બજવાનું નજરે મટે છે, જ્યારે અનેકાની વાસનાઓ અનુષ્ઠ રહી જતી હતી દેહભાયની છવન-પળે નિરાશાના અધારા વાતાવરણમાં જ પીતી જતી હતી, અને જ્યારે પ્રેમની એ રેતાળ શાન્તિ-પારિ-વિહોણી ઉજ્જડ વેરાન-ભૂમિ ઉપર પડ્યા પડ્યા ઘણાં એની ગરમીથી તરફડતા હતા.

એ સૂમસામ પરિત્યક્ત મહેલમાં રાત્રિ વેળાએ સંભળાય છે હિસ્તાસપૂર્ણ હાસ્ય અને વિષાદમય કરુણ કંઠનનાં પડ્યા એ અસાંત આત્માઓ આજે પણ એ બૈભવવિહીન ખંડેરામાં બમે છે અને રાત આખી રડી રડીને પોતાનાં અપાર્થિવ આંસુઓથી એ પત્થરોને લદખદ કરી મૂકે છે. પરંતુ જ્યારે પૂર્વમાં ધીરે ધીરે અમથુની લાક્ષી દેખાય છે, ને આરમાન ઉપર સ્વચ્છ નીસો પડે છે પડ્યા લાગે છે ત્યારે આ મહેલોમાં ફરીથી એની એ જ નીરવતા પ્રસરી જાય છે, અને નિસ્તબ્ધતાનું એકછતું સાત્રાન્ય સ્થપાઈ જાય છે. એ મૃતકમાઓની જો કંઈ ચે રમૂતિ શેષ રહી જતી હોય તો તે એમનાં વિખેરાયેલાં અંત્રકણ. પરંતુ કૂર ઢાળ એને પણ સફવી નાંખવા મળે છે. અહીંની શાંતિ જો કદીયે કપારેષ પણ પૂટતી હોય તો તે માત્ર અહીં આવનાર દસકોનાં પદધ્વનિથી, તથા 'ગાઇડો'ની ભાંગી પૂટી અંગ્રેજી શબ્દાવલીથી. રાત અને દિવસમાં ફેરડું અંતર હોય છે ? વિસ્મૃતિના પડદાની આબુજાબુ.....એકજ પડદાનું અંતર, વાસ્તવિકતા અને સ્વપ્ન, ભૂતકાળ અને વર્તમાન... ચોડીજ પળોની વાર અને હજારો વર્ષો જેટલો ફેર.....કંઈજ સમજાતું નથી કે આ શું છે ?

હવે તો એ મૃતપાય કિસ્તાનાં માત્ર કંગાલ-અવરોધ જ શેષ

રથા છે; એનું હૃદય પણ બહાર નીકળી પડ્યું હોય એમ લાગે છે. નક્ષત્ર-ખચિત આકાશનાં ચંદ્રવા નીચે પડ્યું છે. એ કાળા પાપાણું ખંડિત સિંહાસન, જેના પર ક્યારેક મુદ્દાવમ મખમલનું અંબરણ મથકું હશે. અને જે પત્થર સુદ્ધનિ સુશોભિત કરવા માટે, —જેને મુસજિજન બનાવવા કાળે અનેકાનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા, આજે એની જ આ હાલ છે. એ પત્થર છે છતાં એમનામાં યે લાગુકતા હતી: એ કાળા છે તોયે એમાં પણ પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વચ્છ ઝરણ વહેતું હતું. પોતાનાં સજ્જતાં વંશજોનું પૂણું પતન તથા એને સ્થાને નાના વામણા નગળ્યા શાસકોને માથું ઉચકતા જોઈને ત્યારે આ કિશ્કાએ વૈરાગ્ય લઈ લીધી, પોતાનાં યૌવનપૂણું રૂધિરવંતા ગાત્રો ઉપર ભગવાં પહેરી લીધા, ભભૂત એળા લીધી, ત્યારે તો એનું એ નાનું હૃદય પણ કુબ્ધ થઈ ઉઠી ગઈ હતું. એ પાપાણું હૃદય પણ આખરે વિદીણું થઈ ગયું, અને એમાંથી પણ રૂધિરનાં બે બિન્દુ ટપકી પડ્યા. મોગલોનું પતન જોઈ પત્થરો પાપાણો સુદ્ધનું દિલ ભાંગી પડ્યું. એમણે પણ લેહીનાં આંસુ વહાવ્યા.....પરંતુ એ મોગલ, એ મહાન સમ્રાટોનાં એ વાહિયાત વંશજો ઐશ્વર્ય-વિલાસમાં પડ્યા પડ્યા સુખ નિદ્રા લઈ રથા હતા,.....એમની એ ઉધ જ ચિર નિદ્રામાં પરિણમી.

અને એ શીશમદાલ, માનવ-સુવર્ણ-હૃદયના દુઃકડાઓથી સુશોભિત એ સ્થળ કેટલું સુંદર દીપ્તિમાન, ભીપણ અને સાથેજ કેટલું રહસ્યમય પણ છે! યૌવન ઐશ્વર્ય અને રાજ-મદથી ઉન્મત સમ્રાટોને-પોતાની ગમ્મત માટે-પોતાનાં વિનોદ માટે માનવ-હૃદયથી વધુ આકર્ષક વસ્તુ ન મળી. દિલ ખહેલાવવા-પોતાના મનોરંજન માટે એમણે અનેકાનાં હૃદયનાં ચૂરેચૂર કરી નાખ્યા. બેળાં-નિખાલસ હૃદયોનાં એ રહસ્યક દુઃકડાઓથી એમણે પોતાનાં વિલાસ-ભરનો રાણગાર્યા. એકવાર તો એ ઝગમગી ઊઠ્યા. ખંડિત થયા છતાંયે હૃદય પોતાનું સૌન્દર્ય તપી ગુમાવતું, એથી ઉલટું એ લોહીવાળ દુઃકડાઓ વધુ ને વધુ તેજોમય . . . છે. પરંતુ સામ્રાજ્યની ધુવાનીની રનુબડી જ્યોત જ્યારે એલવાઈ

ગઈ, ચમકતા રૂધિરની લાલી પણ ન્યારે કાલિગામાં પરિણમવા લાગી, ત્યારે તો માનવ-જીવન ઉપર અધાર-પટ પાડનારું એ કરાળ મૃત્યુનું કાંઈ ધોર અધાર થેયું ભગંકર આવરણ એ રથને આવી પડ્યું, ને એ શીશમહાલમાં સર્વત્ર અધકાર જ વ્યાપી ગયો.

માનવહૃદય એક ભયંકર સમસ્યા છે. ખીજને માટે એ એક બધે યત્ન-અંગ છે, એનું રહસ્ય, એના ભાવોને ઓળખવા એ એક અશક્ય વાત છે, અને એ હૃદયોની એ છૂપી ઊંડી તરડોનો અધકાર.....એક હૃદયનાં અધકારને પણ દૂર કરવો આકરું કામ છે અને તેમણે ખાસ કરીને એ તરડોને પ્રકાશપૂર્ણ કરવી...ત્યારે અહીં તો અનેક માનવ-હૃદય દતા, સેંકડો-દળારો—અને એ હૃદયોનાં ટુકડા-ધિજેસા લોહીથી ખરડાયેલા એ ટુકડાઓ...એમણે પોતાની તરડોમાં સંચિત કરેલો અધકાર શીશમહલ ઉપર ઢલવી દીધો. મોગસોએ શીશમહલ ખડો કર્યો, અને વિચાર્યું કે પ્રત્યેક માનવ-હૃદયમાં એનું જ પ્રતિબિંબ્ય દેખા દેશે...પરંતુ આ કાલીમા અને માનવહૃદયની એ અણઉકેલ સમસ્યાઓ.....મોગસોએ ઉજાગતી જીવાનીમાં, પ્રેમના પ્રવાહમાં એક ચમકે દીકી, અને એથીજ એ સંતુષ્ટ થઈ ગયા.

જેવા આવનારને એ બધું પૂરેપૂરું ખતાવવા તથા એ અધકાર-ને પણાર માટે દૂર કરવા ગંધક બાળીને આજે પણ પ્રકાશ કરવામાં આવે છે. મોગસોની જેમ ત્યાં આવનાર દર્શકો પણ એ કાચના ટુકડાઓમાં એકવાર પોતાનું પ્રતિબિંબ્ય નિહાળીને માને છે કે એમણે સંપૂર્ણ દૃશ્ય જોઈ લીધું. પરંતુ એ અધકારને કાણ વિદારી શકે તેમ છે? માનવ હૃદયને તળાયે કોઈ પહોંચી શક્યું છે? કાણ જાણે છે એ નાનાં નાનાં હૃદયોનું રહસ્ય? એ ભાગ્યા દેવાઓની પૂરેપૂરી વ્યથાને એની વેદનાને કાણ સમજી શક્યું છે?.....આ અધકાર તો સતત વધતો જ જાય છે.

મુંદરતામાં તાજનો પ્રતિસ્પર્ધી ઐતમાદુદાસનો મકબરો બાગની અંચળતાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. શેરીએ શેરીએ : બીજા ભાગતા ભટકતા બિખારીનો એ મકબરો, જૂએ મરતા અને બાગ્યના દંડથી પીડિત રંકની કબર આવી યશે એ દેણ જાણતું હતું ? આ શ્વેત સમાધિ વિધિની કંઠાર ચરખડે ખાનાર વ્યક્તિના સુખાન્ત જીવનની એક કથા છે. શ્વેત પત્થરનાં આ મકબરો સ્વરૂપે સૌશાએ અહીં આકાર લીધો છે. યૌવન મદથી ઉન્મત્ત થયેલાં સામ્રાજ્યમાં નૂજહાની ઉત્થાનની સાથેજ વાસનાઓની ભાવી અધીના આગમનના એવાજ મૂચવતી અને એ અધીમાં પણ સામ્રાજ્યના પથને અજવાળતી એ જ્યૌતિ મોગલ સ્થાપત્ય કલાની એક અદ્ભૂત વસ્તુ છે.

અને એ મૃતપ્રાય નગરીથી લગભગ પાંચેક માઈલ દૂર પડ્યું છે એ હાડકાવિહોળું પિંજર. પોતાની પ્રિયતમા નગરીની ભાવિમાં થનાર દુર્દશાની આ યંકાએ અભિજૂત યર્ષને જ અકબરે પોતાનું અંતિમ નિવાસ સ્થાન એ નગરીથી ગાઉઓ દૂર બધાવવાનું નક્કી કર્યું હતું અકબરનું સુકોમળ હૃદય માદીમાં મગી ગયા છતાં પોતાનાં સર્જનની દુર્દશા જોઈ શકે એમ નહોતું, ને જોવા ઇચ્છતું નહોતું. એ યાત, વાતાવરણ પૂર્ણ મુરખ ઉદ્ધાનમાં આવેલી એ મુંદર સમાધિ આ મકબરની એકની એક જ છે. અકબરનાં વ્યક્તિત્વ જેવી જ એની આ સમાધિ દૂરથી જોતાં એક સામાન્ય કબર જેવી કબર જ લાગે છે. પરંતુ જેમ જેમ એની નિકટ લઈએ છીએ, એ સમાધિ બવનમા પદાર્થ કરીએ છીએ તેમ તેમ એની મહતા વિચાળતાનો ને વિશેષતાનો વધુને વધુ ખ્યાલ આવે છે. એ મહાન અધ્યવદારિક ધર્મ “દીન-એ-મલાહી”ના આ એક માત્ર સમારંજનું નિર્માણ કરવામાં અકબરે અનેકાનેક વસ્તુ કલાઓનાં આદર્શોનું અજબ સંમિશ્રણ કર્યું હતું.

ધ્રુવ તરફ ઓચિકું કરીને અકબર પોતાની કબરમાં શૂનો હતો.

એક દ્રુવને અંગેજ એણે પોતાનાં સમગ્ર જીવનની તથા બધીયે નીતિની સ્થાપના કરી હતી, અને એનાં એ મહાન આદર્શ, વિશ્વ બંધુત્વનાં એ ઝળુકતા દ્રુવે. મૃત અકબરને પણ પોતાની તરફ ખેંચ્યો હતો. અકબરનું એ નાનું એવું શબ્દ એ વિશાળ સામાધિમાં પણ સંભાષ ન શક્યું, ત્યાં એ શાંતિથી રહી ન શક્યું. વિશ્વપ્રેમ અને માનવ-જાતૃત્વનાં પ્રચારક અકબરનાં અંતિમ અવશેષો, એ મુઠ્ઠીભર હાડકાં પણ વિશ્વમાં મળી જવા ઇચ્છતા હતા. વિશાળ હૃદયી અકબર મૃત્યુ પછી પણ કઠોર પત્યશેની એ વિશાળ, છતાં આત્માની દ્રષ્ટિએ અત્યંત સંકુચિત પરિધિમાં રહી ન શક્યો. પોતાનાં અપ્રાપ્ત આદર્શોની જ આમમાં સજગીને એનાં અસ્થિ પણ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા. અને એ ભસ્મ વાતાવરણમાં વ્યાપ્ત થઈને વિશ્વનાં ખૂણે ખૂણામાં સંભાષ મઠ. અકબરના અસ્થિ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા, છતાં પોતાનાં આદર્શોને પ્રાપ્ત ન કરી શક્યાને દારણે એ મહાન સત્રાટની એ પ્રદીપ્ત હૃદય-જ્વાળા આજે પણ યુગ્મધ નથી એ માદીના કોડિયારૂપી હૃદયમાં અગાધ માનવ-રેત્તે ભર્યો છે. સદિગ્ધઓ અને શુભ-જાવનાઓની શુદ્ધ શ્વેત વાદ એમાં ઊભી છે, અને એ ધીમે ધીમે બળી રહી છે. એ દમદમતી જ્યોત આજે પણ અકબરની સમાધિ પર જ્વળી રહી છે, ધાર્મિક સંકેતોના અધારથી પૂર્ણ વિશ્વ જેવા જ ગોળ અને વિશાળ મુખ્યજમાં એ તે મહાન આદર્શ તરફ સંધારત કરે છે, જેને પ્રાપ્ત કરવા શતાબ્દો પહેલાં અકબર મથ્યો હતો; અને જેને ભારતીય રાષ્ટ્ર આજ પણ પ્રાપ્ત નથી કરી શક્યું.

માનવ જીવન એક સમસ્યા છે. અને એથીયે વધુ અણપ્રાપ્તિ વસ્તુ છે-વિધિનું વિધાન. માનવી જીવન સાથે ખેલે છે. જીવન જ એને માટે મનોરંજનની એક માત્ર વસ્તુ છે, અને એજ જીવન આ મોઝમાં પ્રસરીને વિશ્વ-વ્યાપી થઈ જાય છે. એ વિખેરાયેલા જીવનને નેહને દુનિયા દસી પડે છે ના ઠોકર લગાવે છે, પરંતુ જીંદગી પૂરી

ચતાં માનવી ત્યારે એને સડેલી લઇને આ લોકમાંથી વિદાય લે છે, ત્યારે જગત એ ગત આત્માનાં સંસર્ગમાં આવેલી વસ્તુઓ પર પ્રદાર કરીને યા એને ચૂમીને માની લે છે કે તે એ અદ્ભુત ચપેલા આત્મા પ્રત્યેનો પોતાનો મનોભાવ પ્રગટ કરી રહ્યું છે. એ મૃત વ્યક્તિનાં પાપ યા પુણ્યનો બાર વહે છે. એનાં જીવન સાથે સંકળાયેલ ઇંટ અને પત્થર, એની સ્મૃતિઓનાં અવશેષ કોનાં કામાં ને કોને આ દંડ.....પણ એજ આ દુનિયાનો નિયમ છે. વિધિનું વિધાન છે.

વેરાયેલાં પડ્યા છે મોગલ સમ્રાટોનાં જીવનનાં મનાવશેષો. એ મૃતપ્રાય નગરીમાં જેમણે આ નગરીને સર્જાવી હતી એમનો અંત આવી ગયો છે. આજે એમનું નામ નિશાન પણ ક્યાંય નથી રહ્યું, બધુંયે નાશ પામ્યું છે. એ ગૌરવ, એ ઐશ્વર્ય, એ સમૃદ્ધિ, એ સત્તા-સામર્થ્ય-બધુંયે વિલીન થઇ ગયું. મોગલ સામ્રાજ્યનાં એ મહાન મોગલ સમ્રાટોની સ્મૃતિઓનાં, એ સ્મૃતિઓનાં એ રક્ષા સલા અવશેષો, અઢી-તઢી વેરાયેલા વૈભવવિહોણાં એ ખડેરા, એ સમ્રાટોનાં વિલાસ-સ્થળો ઐશ્વર્યનાં આગારો, એમનાં મનોભાવોનાં એ સમારક... ..એ બધુંયે સતાબિંદુઓથી ધૂળમાં રન્નેટાર્થ રહ્યું છે, પાણી-પત્થર, ઘરદી-ગરમીનો ત્રાસ સહેતાં એ ખડા છે એને બધા વચ્ચે, એને બધાવનોરાઓ માટે વિલાસ અને સુખની સામગ્રી એકત્ર કરવામાં, જે જે પાપ, તથા હજારો દરિદ્રિઓ તથા પીડિતોનાં હૃદયને કચડીને જે જે અત્યાચારો-અનાચારો આ લગનાવશેષો કરી રહ્યા છે, ક્યારે પૂર્ણ થશે પ્રાપ્તિત એ કોણ જાણે છે કે ક'ઈકેય કહી શકે.

ત્રણ કેબર

અંતતર્યોવના રાજ્યશ્રીએ પાળેલ પોષેલ મોગલ સામ્રાજ્યનું જોખન ફૂટી નીકળ્યું; આળસ મરડીને એણે પગ પહેળા કર્યા. સામ્રાજ્યનાં અંગેઅંગમાં નવ-રફતિનું રૂધિર ચળગતી ઊઠ્યું હતું. એની જાતી ફૂસાઇ ગઇ નસેનસમાં ધ્રુજારી ઊઠી. ભારતીય સામ્રાજ્યનાં મોં પર નવ જોખનની લાલી-મુલાખી પથરાવા લાગી. એનાં એ ઉજ્જવળ મસ્ત કપોલ પર યુલાખી મહેલોની રતુબડી રેખાઓ ઘેડી તરીકે દેખા દેવા લાગી. રાજધાનીરૂપી હૃદયના ધ્વજકારાં શરૂ થયા, ને એના ઊજરાતા યૌવન સાથે એ નાનું એવું હૃદય પણ વિકસવા લાગ્યું.

મસ્તાનુ હતું એ જોખન. ધન-ધાન્ય ભર્યા સામ્રાજ્યે આખો ઉઘાડી તો દીડું નવજીવનનું એ સોનેરી પ્રભાત. સૌમાન્યનાં ખાસરવિનાં લાલ-લાલ કિરણોએ પૂર્વાકાશને રતુબડું કરી મૂક્યું, ધુમાડો-ધન-ધટાનાં ઘોડાકે અવશેષો ન્યાં ત્યાં વેરાયેલા થોડાક દુકાઓ પણ હવે વિલીન થવા મથી રહ્યા હતા. અને એ જોખનમાં નવપુવાન સામ્રાજ્યને અકબરે પાછું રાજ-મદની એ લાલ-કસુખલ મદિરા. એની મદમાતી સૌરભ માત્રે જ અનુભવવિહોણો પુવાન મસ્ત રહી ગયો, અને એ પીને તો એ જોલાન જ રહી ગયો. ગત્તબત્તની જોલાની હવાઇ ગઇ. યૌવનની મસ્તી, તેમાં વળી રાજ-મદનો એ ખાસો.....જોડ ! મજબૂત હતો એ નરો, સામ્રાજ્ય તો ઉંમર મઠં યુવું, મસ્ત બનીને એ નશામાં ઝૂમવા લાગ્યું.

અને એ મસ્ત દિવસોમાં અકબરે પુત્રનું મોં ઢીકું. જોખન-મસ્તીએ ઝૂમતો, રાજ-મદનાં પાનથી ઉન્મત્ત સતત સ્વપ્નલોકમાં રાયતો-વિચરતો અકબર જ તો સલીમનો પિતા હતો. એ સોનેરી દિવસોમાં માદક સૌરભથી પૂર્ણ એ મસ્ત વાતાવરણમાં રાત્રીએ પોતાના લાડીલા સલીમને પાળ્યો, પોળ્યો. આશાઓ આકાશનાં અંદરવા નીચે સલીમનું સૈરાવ વીસ્યું. ઐશ્વર્યનાં એ વિષાક્ત પદ્ય સોનેરી ચમકતા વાતાવરણમાં એનું લાલનપાલન થયું.

વરસો પછી સામ્રાજ્ય-વાટિકાનું એ અનુપમ સુંદર પુષ્પ વસંતના વાયરોનો સ્પર્શાનુભવ કરતું ન્યારે ખીલવા લાગ્યું ત્યારે પોતાનાં યૌવન ઉપર ગર્વ કરતા સામ્રાજ્યે એનું સ્વાગત કર્યું. અનંતયૌવનાએ એને ચૂમીને વારણાં લીધાં. યુવાન સામ્રાજ્યના લાડીલા શાહજહાન યૌવન હતું. ઐશ્વર્ય અને વિદ્યાસીતાની મહામતી સૌરએ સલીમને અશક્ત કરી મૂક્યો. સુખસ્વપ્નનાં ઝાંઝવાના જળ તરફ એ અભરથે ખેંચાઈ ચાલ્યો, સુખ-સરિતામાં એ તથાતો ચાલ્યો.

* * *

પરંતુ ખીલતા પુષ્પની એ લગની, યનમનતા યૌવનનું એ દહીં.....શાહજહાન વળ ખાઈ ખાઈને રહી જતો હતો. એ ખામ્ત હૃદય પ્રેમવારિની શોષમાં નીકળ્યું. સુખ-સ્વપ્નલોકમાં એણે કેટલાયે દસ્યો જોયાં હતાં; પરંતુ એણે તો યનમનતા જોખનની આ ચિત્રગારીને વધુ ને વધુ મજબૂત કરી. છવન પ્રભાતમાં આકાશથી સ્વર્ગીય પ્રેમ-કણોને ઝીલવા કાળે એ પુષ્પ ખીલી ઊઠ્યું, એની પાંખડીએ જુદી જુદી યજ્ઞ ગધ. પોતાના દિલને દહેજીમાં લઇ સલીમ પ્રેમ-ભોકમાં મોદા કરવા નીકળ્યો.

તરસ્યાને પાણી પાનાઈ મળી જ ગયું. સલીમનાં હૃદય-રૂપી ખાલામાં પ્રેમ-સલિલનાં જે પિન્ડ ટપટપ જ પડ્યાં એ બ્યાકુલ હૃદયને એક આશરો મળ્યો. ચાર આંખોનું મિલન.....જે સુખ

છતાં જિભરાતાં ઝરણુ ઉઘડી જઈયાં. એ ભર્ષા બોળાં હૃદય પરસ્પરને
તેડી પડ્યા, અગ્નજ્વતા ખંધાર્ધ ગયા એક જ ઝરણુમાંથી પાણી પીતાં
એ તપાવરોને ખાનુખાનુમાં બેઠેલા.....ઉપાનાં એ અધઉધડ્યાં
પોપચાંએ, સંધ્યાની એ રતુ'બડી ગોધૂલીએ તથા શરદની એ શુભ્ર
ચંદ્રનીએ જોગાં, નિહાળ્યાં, નિરંખ્યાં. પરંતુ.....આહ ! એ સુખ
એમનાંથી ન સહેવાયું, અનારકલીને ખિલતી જોઈ ચંદ્ર સળગી
જાયો, એ ઈર્ષ્યાની આગમાં દિવસે દિવસે એ ક્ષીણ થવા લાગ્યો, ઉપાએ
અનારકલીનાં મસ્તીભર્ષા, આળસમાં અધખુલાં પોપચાં જોયાં, અને
કોષથી એની આંખો લાલચોળ ચર્ચાડી. ગોધૂલીએ આ અપૂર્વ સુખદ
મિલન જોયું અને પોતાનાં પોતાનાં ઘડી એ ઘડીનાં અસ્થાયી મિલનને
યાદ કરી એણે મોં ઉપર નિરાશાનો કાળો પાલવ ખેંચી લીધો.

સામ્રાજ્યનો સાહજાદો.....અને અનારકલી પર મુગ્ધ બને.
.....સામ્રાજ્ય, કઠોર હૃદયી સામ્રાજ્યને એ ન ગમ્યું, ન કમ્યું. એ
સુખદ પળતી રાહ જોવી, એ આતુર આંખો, એમની એ ખ્યાસી
નજર, થોડીક અધૂરી વાતો, ધડકતાં દિલ, એ સુખન, પુનર્મિલનનાં
એ વાપદા, નિરહવેદનાનાં એ નિસાસા.....આહ ! એ સર્વનો અંત
આવ્યો; બક્ષીબોળી એ બાલિકાનું બલિદાન લેવાયું. પ્રેમ-મદિરાનો
એ હલકતો જામ ધરતી પર ઢોળી દેવાયો; એ મદિરા પૃથ્વી-તળમાં
સમાર્ધ મર્ધ અને એ ખાસો, એ જામ.....કૂર કાળે એનાં ચૂરેચૂરા
કરી નાખ્યા. પ્રેમની વેદી ઉપર એ સુંદર ખીલતી કળીને કચડી
નાંખવામાં આવી. હલ્તુ તો એ પૂરી ખિલી પણ નહોતી. એની એ
વેદના શમી પણ નહોતી, ત્યાં તો એ ભૂતકાળની વસ્તુ બની ગઈ.
કેટલી નિષ્કુરતા.....કઠોર, નિશ્ચંપ સામ્રાજ્યને માટે કૂલ શા
સુકોમળ ધખકતા હૃદયને કચડી નાંખવું, વારાગના રાજ્યપ્રીને આક-
ષંવા માટે સાચી પ્રેમિકાનું બલિદાન દેવું,.....પણ એજ તો આ
દુનિયાની રીત છે.

અને અનારકલીએ સદૃષ' આત્મસમર્પણ કયું. પ્રેમામિત્રી એ લખકારા કરતી ઉદ્દીપ્ત જ્વોતમાં જલ્દીને એ સુંદર માદા પતંગિયાએ પોતાના અસ્તિત્વનો જ લોપ કર્યો. પ્રેમવેદી પર પોતાની દુષાતીને ખૂરરી નાખી એણે પોતાના પ્રેમીને ખચાવી લીધા. એણે જીવંતજીવન સમાધિ લઈ લીધી; પોતાનાં ધન્યકતા હૃદય સાથે જીવનની વ્યાસાઓ અને આકાંક્ષાઓને નિરાશાના કાળા પાલવમાં સમેટીને એ જગતમાના ધરિત્રીમાં સમાઈ મઈ. એનાં જલકાતા જોખનનાં એ અવશેષ, એ ખીલતી કળાનો એ દમામ, આવતી વસંતનો એ સુખદ સમીર, સુમધુર સંગતની એ પ્રથમ તાન...એ બધું અકાળે જ વિલાસને ચિરંતન પ્રકૃતિમાં ધીરેધીરે પ્રસ્ફુટિત થયું.

જહાંગીરનાં યુવાન કામળ દેખાને સખત આધાત થયો. એનાં નાનાં એવાં દિલમાં જાંઝા ધા થયો. પરંતુ માત્ર વ્યાકુળ બનીને એ રહી ગયો, એ નિરુપાય હતો. એનો રોષ પાણી પાણી થઈને વહી ગયો. એનાં ભાવોનો એ પ્રવાહ અતૃપ્ત પ્રેમામિત્રી આંચ સહી ન શક્યો ને સુકાઈ ગયો. એ આંસુ સર્પાં. થોડીક આદ નીકળી, ને પ્રેમ-પ્રભાતનું એ સોનેરી આકાશ ઊત્ત-ભિત્ત ધર્મ ગયું. એ સુખ-પૂર્ણ દિવસોની એ સોનેરી પ્રેમ સ્વપ્નની થોડીક વેદના ભરી રમૂતિઓ જ માત્ર હવે શેષ રહી છે.

*

*

*

અને ખીલતા પ્રેમ-પુષ્પની એ સમાધિ, બલિદાનની એ કબરત્યાં ત્યારે કંઈ થે ન હતું. વરસો પછી સલીમ જ્યારે સિંદા-સનાઈ થયો ત્યારે એને એ મૃત પ્રેમ ફરી જાગત ધર્મ જાહેરો. એનાં હૃદય-સંસારમાં ફરી જે તોફાન જગ્યું એની આંધીમાં એનાં સજગી ગયેલા ભાવોની ભરમ અહીં-તહીં જીડવા વિખેરાવા લાગી. પોતાનાં હૃદયનાં પ્રથમ પ્રણી, પોતાનાં સુંદર સોનેરી જીવન-પ્રભાતની રમૂતિનું સાકાર સ્વરૂપ, એનું રમારક જોવા એ આતુર થઈ

હાથે, આઠલા વરસો પછી પણ જ્યાં એ મૃત પ્રેમિકા માટે સ્થાન હતું, જ્યાં ત્યારે એની સ્મૃતિ હાજર હતી; જ્યાં ત્યારે પણ અનંતમાં વિલીન થઈ જનાર એ મૃત પ્રિયતમા માટે પ્રેમાગ્નિ વધકતો હતો— પોતાનાં એ જ હૃદયને અનુરૂપ એણે એ સુંદર કંપર—સુંદર સમાધિ બનાવી. અનારકલીની સ્મૃતિ વરસો સુધી વિસ્મૃતિના કોળા અડઢા પાછળ છુપાઈ જહાંગીરનાં હૃદયમાં રહી હતી. હવે તો જહાંગીરે અનારકલીનાં અવશેષોને પણ પ્રેમ સ્મૃતિના આઠ આલિંગનમાં બાંધી લીધા, સમાધિ રૂપી સમારકનાં કંઠેર આલિંગનમાં એણે જકડી લીધા.

અનારકલીને જ્યાં પહેલીવાર દેખાવવામાં આવી હતી ત્યાં આશા-અવળા ફરતા ફરતા મહામુસીબતે પહોંચાપ છે, પરંતુ જેવા ત્યાં પહોંચીએ કે તુરત આપણને ખબર પડે છે કે તે ત્યાં નથી, જ્યાં એતું એકજનું રાજ્ય હતું, જે હૃદય પર એક વખત માત્ર એનોજ અધિકાર હતો, ત્યાં તે પર હવે બીજાએતું આધિપત્ય જમતું નેર્ષને કંપરમાં પણ અનારકલી ધ્રુજી ઊઠી. અને ભાવાવેશમાં આવીને એતું એ હાડપીંજર પણ ત્યાંથી જીતું થઈને આલી નીકળ્યું માનવ-હૃદયની વિસરી જવાની ટેવતું આથી વધુ જવશંત હિંદુસ્તાન બીજે ક્યાં મળશે?

સંસાર માટે માનવજીવન એક ખેલ છે. મનોરંજનની એક અદ્ભુત સામગ્રી છે. માનવ હૃદય એક કુતૂહલોત્પાદક ચીજ છે. એને તરફકતું નેછતે દુનિયા હસે છે. એનાં દરદને નેર્ષને એને આનંદ આવે છે, અને તેમ છતાં જો એને માનવહૃદયથી થે વધુ આકર્ષક કોઈ બીજી ચીજ મળી આવશે તો એ તેને પણ વિસરી જશે! કેવી કૃતખતા! કેટલી નિષ્કુરતા! દુનિયાની આ રમુજ કાયમ માનવીને રક્ષતી દે છે.

ભારતીય સાહ્યજ્યના શાહજહાની જે પ્રેમપાત્રી હતી, જેનાં

અરણ્યોમાં મોમલ કુળનો ચિરતાજ આગોટતો હતો, એજ અનારકલીને દુનિયાએ મૃત્યુ પછી દબરમાં પણ મુખે મુખા ન દીધી, એને ઉપાડીને એક પાત્રુ ફગાવી દીધી. માત્ર પોતાનાં સ્મૃતિસોહમાંથી જ નહિ, પોતાનાં હૃદયમાંથી પણ હૃદયાર કરી.....એને રાવીની એ ધારા, અનારકલીનાં એ ભગ્ન પ્રેમ વહાવેલા આંસુઓનો એ પ્રવાહએ પણ એને તણ ગયો. એ આંસુ મુકાઈ ગયા અને એનું એ શુદ્ધ વક્ષસ્થળ આજે દુકડે દુકડા યદને હાનરો રેણુઓ સ્વરૂપે વેરાયેલું પડ્યું છે.

દુનિયાએ એને વિસારે પાડી દીધી છે. ત્યાંથી એ અનારકલી ગલીથી કાણ જાણે કેટલાયે આવે છે ને કેટલાયે જાય છે, પરંતુ એમાંથી કેટલાને એ ધખધખતા ધાયલ હૃદયની સ્મૃતિ છે ? એવા કેટલા છે જે એ કળીના અકાળે દરમાવા ઉપર એ આંસુ પણ સારે છે, એ નિસાસા યે મૂકે છે ? પોત-પોતાની આપદઓ અને નિરાશાનો બાર વહેતો પ્રત્યેક માનવી ચામ્પો જાય છે. પોતાની જ કલ્પ કથનીને યાદ કરી એ રડે છે, ક્યાં છે એની પાસે આંસુઓનો એ અક્ષય સાગર કે એ પ્રત્યેકને માટે એ આંસુ સારતો રહે.

*

*

*

જહાંગીરનાં જીવનનું એ ધૌન પ્રજ્ઞાન પ્રેમ માટે ઘડીલે જનનાર વહાલી અનારકલીનાં રૂધિરે રંગાયેલું હતું. એ સ્વપ્નસોહમાં એનાં દિલનાં દુકડાઓજ અહીં-તહીં વેર-વિખેર પડ્યા હતા; એનાં ખડિત હૃદયમાંથી ટપકતાં રૂધિર-ખિન્દુઓ ધીરે ધીરે એના આખાં જીવનને રંગી રવા દતા. એ લાલીમાંજ જહાંગીર મરકે યઈ ગયે. પરંતુ સમય સાથે જ્યારે ધીમે ધીમે એ લાલી વિલાવા લાગી, ત્યારે તો જહાંગીરે ખાલામાં મદિરા દાળી, એ મદિરાની લાલીમાં એણે જગત આખાને જોયું, ને પોતાનાં ખાલાની લાલીથી એણે સારાં જહાનને-દુનિયા આખીને રંગી દીધી, પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર.

એ પાલાને એણે પેટ ભરી ભરીને ચૂમ્યો, અને ધીરે ધીરે એ પાલા ઉપર જહાંગીરના હૃદયમાં એટલો તો પ્રેમ ઉભરાયો કે એ સ્વયં-એ પોતે જ એ પાલામાં ફેદી પડ્યો.

...ખાલો ! એ લાલ લાલ લગાલખમયો પાલો !...આહ ! કેટલો ખારો હતો એ !

પોતાના જીવન-પ્રભાતમાં જ એ સુસ્તી અનુભવતો, ધાયલ થઈને પડ્યો હતો. દુનિયા તરફ ઉદાસીન, એ આંખો મિચીને પડ્યો પડ્યો પોતાના જ સ્મૃતિલોકમાં ફરતો હતો. જૂના સંભારણીય યાદ કરી કરીને એ મસ્ત બનતો, અને રેતો પથુ ખરો, છતાં દુનિયા એના પ્રત્યે ઉદાસીન ન હતી, વિધિથી એ પથુ સહન ન થયું કે જહાંગીર આમ અકસ્માત પડ્યો પડ્યો વિસ્મરણીય વિગત-વાતોને યાદ કરી જૂના દિવસોના સ્વપ્નો જુએ.

એ સુસ્ત આળસુ જહાંગીરને શરીરે શરીરે રઝળતી એક બિખારણે ઠોકર મારી જગાડી દીધો. એ યુવા-સુંદરી કોણ નાણે કયા અઘાત દેશેથી ફરતી લમતી સાહજાદાની વાટ વચ્ચે આવી ઊભી. સક્ષીમ તો એને જોઈને પાગલ જ બની ગયો. એવું નાહું એવું હૃદય ફરીને હાલી ઊઠ્યું. પરંતુ બાગ સાથે કોણ બાખડી શક્યું છે ? તરસ્યાને પાણીનો પાલો દેખાડી દેખાડીને એને ટટખાવવામાં જ એ કોર નિયતિને આનંદ આવે છે. જેને પોતાની બનાવવા એ અધીર થઈ રહ્યો હતો, એ પરાયી બની ગઈ; એની નજર સામે જ એને બિહાર મોકલી આપવામાં આવી. એના આઘાત પામેલા હૃદય પર ફરી આઘાત થયો, એ ઝેરનો ધૂંટડો ગટગટાવીને એ રહી ગયો.

એ સુંદર મસ્ત યૌવન-પ્રભાતની એક મનોહારી ઝલક, પ્રેમો-

જ્ઞાનના માદક સુગંધિત સમીરના એક ઝોંકએ, ખીલતા પ્રેમ-પુષ્પની
 એક ઝાંખીએ તથા મધુર રાગિણીની પ્રથમ તાને જ એ મદમાના
 શાહનશાને મતવાણો કરી મૂક્યો. જામ ઉપર જામ બરાતા જ રહ્યા
 હતા, અને તદુપરાંત આ મધુર રમૂતિનો બાર ને બારી આશાઓની
 ઉત્સુકતા.....શાહનશા પડ્યો પડ્યો એ દિવસની રાહ જોવા લાગ્યો.
 જ્યારે એ મુક્ત યધ, સ્વછંદી યની પોતાની આકાંક્ષાઓને પૂરી
 કરી શકશે. માનવભાવ રૂપી સાગરના વક્ષસ્થળ ઉપર એકવાર
 લહરો ઊઠી ચૂકી હતી. એ કિલ્લોલી કિલ્લોલીને કઠોર બાઅ-રૂપી
 કિનારે અથડાઈને ટુકડે ટુકડા યધ વેરાઈ ચૂકી હતી. પરંતુ એ
 કિલ્લોલીનો એ સુંદર ધ્વનિ હજીએ એના કાનમાં ગૂંજી રહ્યો હતો.
 એ શાહનશાનો હૃદય-સંસાર શાંત થઈને એ દિવસની રાહ જોતો
 હતો, જ્યારે આ પડો પુનઃ ઉચકારો, જ્યારે ફરીને એ સુખદ દૃષ્ટો
 જોવા મળશે, અને જ્યારે ફરીને એકવાર પોતાના પ્રેમીને જોઈને
 એ પ્રેમીકાને વક્ષસ્થળમાં બાવેળું તોફાન જમશે, એના પ્રેમનો સાગર
 હલકાઈ ઊઠશે, એમાં તરંગો ઊઠશે અને એ તરંગો ઉપર નૃત્ય કરશે એ
 પ્રેમ સુંદરી. દુનિયા આખી જ્યારે સ્તબ્ધ યની એ દૃષ્ય જોશે અને
 જ્યારે ખુદ સહીમ પોતાની પ્રેયસીને ભેટવા દોડીને એ પ્રેમ-મદો-
 રૂપીમાં ફૂટી પડશે, તથા જ્યારે એ તારક મદયા આકાશની નીચે
 પ્રસરેલી ચાંદનીમાં નિર્જન વન પણ સ્વર્ભંધી વધુ સુખદાયી હશે,
 સંગીતની મધુર તાનથીયે વધુ આકર્ષક હશે એ શાંત નિસ્તબ્ધતા,
 જ્યારે પ્રેમાગ્નિમાં ચાંદની શી શીતળતા આવી જશે, અને જ્યારે
 ઘળતા અગારાઓથી જ હૃદયની એ પ્યાસ જુગરશે.....પરંતુ આ
 બધું તો એક સુખ-સ્વપ્ન હતું. અને એ સ્વપ્નલોકમાંજ વિદરતો
 હતો એ શાહનશા.

*

*

*

*

ને વરસો પછી જ્યારે ફરીને નિરાશાનાં એ અંધારમાં આકા-
 જ્યોતની પ્રથમ રેખા દેખાઈ, ત્યારે શાહનશાને પોતાનો અનુભવ

યાદ આપ્યો. ભાંગ્યા હોયે એણે સંસારનું રક્ષણ કરવા કબર કસી; એને સદારો હતો એક માત્ર આશાનો જ.

અને અર્ધા મુગનાં સંઘર્ષ પછી પોતાનાં મૃત પતિ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યની ભાવના ઉપર જ્યારે નરજહાનાં પ્રેમપિપાસુ આર્ધશાપ્ત્યું હૃદયે વિજય મેળવ્યો, ને જ્યારે એ ધાયલ ભગ્ન-હૃદયી જહાંગીરને એણે આલિંગન આપ્યું, ત્યારે નિરાશાના અંધારથી ઘેરાયેલ એ ઊભ-ઊભ હૃદયને યોડોક સંતોષ થયો, યોડીક તૃપ્તિ થઈ. પરંતુ પ્રથમની મસ્તી તો ફરીને ન જ આવી. વરસોનાં અભિમાન પછી નરજહાએ જહાંગીરને ઇચ્છિત વરદાન આપ્યું; જહાંગીર આનંદથી પાગલ થઈ જઈયો, પ્રેમ મદિરાના પ્યાલા ફરીથી ભરાવા માંડ્યાં, પરંતુ ત્યારે જહાંગીરના યૌવન-અર્કનું તેજ ઓસરવા લાગ્યું હતું. ઊંડા ધાની વેદના હજીયે શેષ હતી. એ તૃપ્તિમાં, એ સુખપૂર્ણ શુવનમાં પણ કંઈક દહંને અનુભવ થતો હતો. વરસો-સુધી પ્રેમાભિમાન જતી જતીને એનું હૃદય ચોકાઈ ચુકું હતું, એ અધનદ્યુ દિલ ફરફોલાની વેદનાને અંગે ફફડતું હતું. એ દહંને અંગે જહાંગીર શુવન આપ્યું એવેન રહી. પોતાનાં એ દહંને બૂલવા, જૂની દુઃખદ સ્મૃતિઓને બૂંસી નાખવા અને જીવાતીની મસ્તીને ફરી આહવાન આપવા માટે જ એણે મદિરાદેવીની ઉપાસના આદરી.

ભગ્ન હૃદયોમા નવી આશા સંચરી શકે, માનવીનાં જૂનાં સંભારણું થોડા સમય માટે વિસારે પાડી શકાય, એનું એ મરતાનું જોખન એનાં સ્વપ્નલોકમાં પુનઃજન્મેથી શકે; પણ ક્યાં છે એ મલમ જેથી એ વણ, નિયતિનાં જિંડા ધાનાં એ ચિન્હ સદા સર્વદા માટે દૂર યઈ શકે? ક્યાં છે અનંત સાગર જેમાં માનવી પોતાનાં ભૂલકાળને ચિરકાળ માટે ડૂબાડી દઈ શકે, ક્યાં છે એ જાદૂનું જાદુ જે વડે માનવી પોતાનાં સ્મૃતિ-પોષણ પર અકિત સંભારણુંઓને સદાને માટે પોષ નાંખે, ડૂબને ક્યાં છે પેલી જાદૂનું લાકડી જેથી

માનવીનું સુખ-સ્વપ્ન એક ચિરંતન સત્યમાં પરિણમે? સંસારને સુખલોક બનાવવા અને પોતાના સ્વપ્નને વ્યથાતામાં પરિણમાવવા મથવું એ માનવીના સ્વાભાવિક ભોગપણનું એક સારું ઉદાહરણ છે એ જાંઝવાનાં જળની પાછળ દોડે છે, પરંતુ તરસ છિપાવી તો દૂર રહી, તરસને અંગે તરફડી તરફડીને જ એ મૃત્યુ પામે છે.

પોતાની પ્રેમભૂતિ નૂરજહાનિ પ્રાપ્ત કરી જહાંગીરે એને આત્મ સમર્પણ કયું, એને ચરણે આપું સામ્રાજ્ય અને સામ્રાજ્યની સમસ્ત સત્તા ધરી દીધી. નૂરજહાંએ એ પ્રદણ કરી, હૃદયે પર શાસન કરતાં કરતાં હવે એને સામ્રાજ્ય પર શાસન કરવાનો ચરકો લાગ્યો. ભારત પર હવે માનવ-ભાવેનો દોર ચાલવા લાગ્યો. એક વંદાનાથે જાપડ્યો, એક ભથંકર તોફાન ઊઠ્યું. દહાકાર કરતી અંધી જાપડી અને સર્વત્ર પ્રલયનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યા. ખુસરો વહાલો ખુસરો કોણ જાણે ક્યાંય ચાલ્યો ગયો, એ ફુદિનોમાં એ ગૂમ થવાની ખબર સુદાન પડી ખુર્રમ ને પણ કોણ જાણે ક્યાંય ઊઘડી મૂક્યો. શહર્યાર તો ખિચારો બેભાન પડ્યો હતો. જહાંગીર પણ આંખો મીચી પડ્યો પડ્યો સુરા, સુંદરી તથા સંગીતનાં સ્વપ્નલોકમાં વિચરતો હતો. પરંતુ જ્યારે એક ઝોકો આવ્યો અને જ્યારે તોફાનનો અંત આવવા લાગ્યો ત્યારે જહાંગીરે જરાક આંખો ઉઘાડી, ને જોયું તો એને લઈને નૂરજહાં રાવણપિંડી તરફ ભાગે જતી હતી. ખુર્રમ અને મહોબ્બતખાં કોલમની આ બાજુ ડેરા નાંખીને પગા દતા. જહાંગીરે પોતાને સંસારના રક્ષક લેખે જાહેર કર્યો હતો, પરંતુ ખુદ એનું પોતાનું રક્ષણ કરવા પણ જહાનનાં નૂરની જરૂર પડી. નૂરજહાંએ જોયું કે ને પોતાનાં પ્રેમપાત્રનું રક્ષણ એ નહિ કરે તો એની સત્તા એનું એ ગૌરવ, અને શાસન, બધુંયે નાશ પામશે. જહાંગીરને પોતાનાં હૃદય-પ્રદેશના અન્તરતમાં છૂપા કદમાં છૂપાવી રાખવો, તથા એનાં હૃદયને, એનાં પ્રેમને ત્યાં બંદી બનાવી રાખવો એટલું જ એને બસ.

ન લાગ્યું, એને પાત્રવમાં છૂપાવી, હૃદયસરસો ચાંપીને લઇ જવો જ એને વધુ આવશ્યક લાગ્યું.

+

+

+

અકબરના શાસનકાળમાં જે માદકના સામ્રાજ્ય પર ઇર્વાઈ રહી હતી, એનાંજ પરિણામે જહાંગીરના સમયમાં આવી આ અધારી આધી. અધિકારનાં એ કાળા વાતાવરણમાં, વાસનાનાં એ ધોર-ધનધોર અધારથી પૂણું સંસારમાં પ્રેમ-મદિરા અને પ્રેમ-વિદ્રોહનું એકી સાથેજ એક બીજણ પૂરે આવ્યું, લયંકર આગ લાગી. એ દાવાનળમાં બધુંજે સ્વાદા થઇ ગયું, અને એના એ ભરમાવશેષોમાંથી પ્રગટ્યું પ્રેમ-સસિસનું પવિત્ર ઝરણું—તાજ. સમુદ્ર મંથન વેળા કાલકૂટ વિષ પછી સ્વેત વસનધારી ધન્વંતરી હાથમાં અમૃતનું કમંડળ લઈને જેમ પ્રગટ થયા હતા, એજ રીતે સામ્રાજ્ય સ્થાપનામાં મોહ તથા ઉદામ વાસનાઓની બીજણ આંધી આવી, અને પછી પ્રગટ થયું એ પ્રેમામૃત, એ ધવલ-પ્રેમ-સ્મારક, અને દુનિયાને એ ભેટ મધું સ્વેત વસનધારી જુદા શાહજહાંએ, મહાદેવની જેમ જહાંગીર પણ એ કાલકૂટ બીજણ દાવાનળને પી ગયો, અને એના પ્રભાવે એ છવન-પર્વત જલતો રહ્યો; ને જ્યારે વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત પ્રગટી ત્યારે એને એણે પોતાનાં પુત્ર શાહજહાં તથા સંસારના સમસ્ત દર્શકો માટે ખૂદશી મુકી દીધી, વિષય વાસનાનું દળાહળ પી ને જહાંગીર જગતનો ખરેખરો રક્ષક બન્યો.

પણ વિષ એ વિષ જ હતું. વરસો સુધી પોતાના લાંબા હૃદયને જાગવીને રાખતાં રાખતાં જહાંગીર અકબાર જિંદગી. એનું હૃદય સતત આપાત સહેલું સહેલું ચૂરેચૂરા ચર્મ મધું હતું. એ વિષ એની નસેનસમાં વ્યાપી ગયું હતું. અંદરો અંદર આગ સળગતી હતી, એ આગે જહાંગીરને ખાક કરી નાંખ્યો. નરજહાંએ એમાં અંતિમ આદુતિ આપી; વિષય-વાસનાનો એ દાવાનળ ફરી એતાયો, તરીથી આંધી ઊપડવા લાગી; મહોબ્બતખાં અને પુરૂષ દક્ષિણતરફ નાંકી. પણ

એ રક્ષાઈ મળેલા ખોખલા શરીરમાં હવે શું ખાકી હતું? આ વખતે જો આગ એતાઈ તે જહાંગીરનાં આ પાર્થિવ શરીરને જ ખાગવા લાગી. એ ગરમી ન સહેવાતાં જહાંગીર યાંત્રિ માટે આ પાર્થિવ જમતનાં સ્વર્ગ બધી દોડ્યો. ચિરકાળથી સંતપ્ત કરતી એ ગરમીને દબાવવા એ દિમાસખને આશિંગવા આગળ વધ્યો, પણ આ વખતે નિયતિને વધુ ફાવટ હતી. એક જ લખકારે— એક જ જ્વાળાએ એનાં નમ્બર શરીરને ખાક કરી નાખ્યું.

હાવાનળ શાંત થયો, ઇંધનના અભાવે એનો અંત આવ્યો. પરંતુ જહાંગીરનાં એ ભરમાવશેષોમાંથી આજે પણ એવી ઊની ઊની આહ નીકળે છે કે એને સદન કરવી પણ મુશ્કેલ બની છે. શાહ-જહાંએ એ ભરમને પત્થરોનાં એ સુંદર પ્રાસાદમાં મૂકી એને પાપાણ્થી જડી લીધા; છતાં આજે પણ એ રથને એ ઊની ઊની આહ હાજર છે. રોજ-બ-રોજ એ પત્થરો, પર તાગ-બ-તાગ સુમધિત પુષ્પો ચડાવવામાં આવે છે, છતાં ચોડાકજ કલાકમાં એ પણ એ ગરમીથી રક્ષાઈને કરમાઈ જાય છે. વિષય-વાસનાની નિરંતર ઊંડતી જ્વાળા આ પાર્થિવ જમતમાં કેટલા સહી શક્યા ? બાંઘા હૈયાનાં નિસાસાનો સામનો કેટલા કરી શક્યા છે? એક કોમળ કળીતું ફૂટું એનું ખીલવું અને ખીલીને ફૂલવું, અહીં-તહીં ડાલવું, અને કાંટાળા કાંટાઓથી વિષાવું, એ કાળા કાળા ભરમાથી કચડવું, અને પછી કરમાવું, સૂકાવું, ઝરી પડવું ને માટીમાં મળી જવું. અનેક કળીઓ ખીલે છે. બહુધે ફૂલો કચડાય છે, છતાં તમ જ્વાળાઓ કાણુ સહી શકે છે? ખીલતી ગુલાબ-કળી જાણે એ બાગેલા હૈયાનાં રક્તને અપનાવી રક્તવર્ષે પોતાનાં પાલવને રંગે, પરંતુ તેમ છતાં યે એ બાંઘા આહનો સામનો કરવો, એ ઊનાં ઊનાં નિસાસા સહેવા.....

દયડાયેલા ફૂલો અને તરફડતી કળીઓ સુદાં માટે એ અસંભવ છે.

આજે પણ એ પત્થરો ઉપર, જહાંગીરનાં તરફડતા હૃદય ઉપર

મુકામાં આવેલા એ પાપાણે પર એક દીવડો ટમટમે છે. દીવડાની નીચે જ્યોત ઝળુકી ઝળુકીને રહી જાય છે. એ માટીના દીવડામાં ભરેલા એ રોહને, અને એ રોહથી રસખસ એ ચેત વાટને, વાસનાની પેલી પ્રદીપ્ત જ્યોત અત્યંત ધીરે ધીરે ખાળે છે. દૂર-દૂરનાં દેશોમાંથી અગણિત પતંગિયાં એ જ્યોતનાં આકર્ષણે ખેંચાઈને અહીં આપ્યા આવે છે, ખળીને ખાખ થઈ જાય છે, અને એની એ ભભૂત ચોળતી એ વાટ જલતી જ રહે છે, અને એ પોતાનાં મસ્તક-રૂપી એ જ્યોતને હલાવી હલાવીને એ પતંગિયાંનાં જીવનને વખાણે છે જે એકી સાથે જલીને ભરમ થઈ જાય છે. એ જલતા ચિરાગથી વધું ઘોતક ખીજી કંઈ ચીજ એ સમાધિ પર મૂકી શકાય ?

+

+

+

ઉન્મત આંધીની જેમ નૂરજહાં ભારતીય રંગભૂમિ ઉપર આવી પણ હવે એાસરતી ભરતીની જેમ એ ત્યાંથી અજાણ પછે જ પાછી ફરી. જહાંગીરનું અવસાન થયું, અને એ સાથે જ નૂરજહાંનાં સાવ-બનિક જીવને પણ વિદાય લીધી; એની મહાન સત્તા પણ અદૃશ્ય રીતે જ હુપ્ત થઈ ગઈ; રૂપ-વાસના તથા રાજમહની એ માદકતા કપૂર જેમ ઉઠી ગઈ.

નૂરજહાંએ જોયું કે રાષ્ટ્ર-સાગરનાં તરંગો ધીમે ધીમે યમી રવાં છે. ભારતીય આકાશમાં ઉધાડ થઈ રહ્યો છે. પોતાની પ્રેમ-મૂર્તિને પોતાની સત્તાના ઘોતકને કુર કાળ દ્વારા નાશ પામતો જોવા છતાંયે એ સ્તબ્ધ હતી. સૃષ્ટિએ એક જ સપાટ એવું બધુંયે સાદ કરી નાખ્યું. નિજ સર્વસ્વને હુંડાણું જોવાં છતાં એની આંખમાં આંસુ નહોતા, મોંમાં આતંનાદ નહોતો. એની નજર સામે જ એવું સર્વસ્વ હુંડાણું રહ્યું હતું. ને એ ચૂપચાપ ઊભી ઊભી એ જોતી હતી. નિયતિની કઠોર યપાટો ખાવા એ જલજે ટેવાઈ ગઈ હતી. જન્મથી જ ઉત્થાન, પતન અને ભાગ્યની ચાલીપડતીને સામનો

કરવો એ એની પ્રકૃતિનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની મરુ' હતું.

શક્તિરૂપી મોહરા પીછેને નરજહાં ઉન્મત્ત બની ગઈ હતી. એનો ક્રોધ ઉતરતો હતો, પણ ખુમારી હજીયે રહી હતી. જૂનાં સંભારણાંને જૂનાં સંસ્કાર, એ શક્તિશાળી દિવસોના એ સંભારણાં પણ એને સતાવતા હતા. મંત્રમુગ્ધ થી પોતાની જૂની આદતનાં જ પરિણામ—સ્વરૂપ નરજહાં એકવાર ફરીને ઊઠી શાસન સૂત્રોને પોતાનાં હાથમાં લેવા, શાસનનાં વિખરાયા બંધનોને ફરી જઠકવા, અને પોતાની શક્તિને સંગૃહીત કરવા એણે ઇચ્છા કરી, પણ એનો એ જૂનો ઉત્સાહ, ને જૂની આકાંક્ષાઓ ક્યાં હતા?... નિરાશાનું અધાર' ધુમ્મસ એના જીવનપર છવાઈ રહ્યું હતું. એની આશાઓનો સુરજ આથમી ધૂક્યો હતો. શાહજહાંનાં બીવણુ ધક્કાને સહી ન શકતાં નરજહાં પડી ગઈ. અઝુ'નની જેમ એણે પોતાનાં જૂનાં સંસ્કરણોને આધારે ફરીથી ઊભા થવાનો, એકવાર ફરીને પોતાની સત્તા પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ એની સત્તાનો એ સ્થાયી આધાર ક્યાં હતો? એનાં જીવન-રથનો એ સારથિ જ હવે નહોતો જે એને સફળતાના પથે દોરી શકે તેમ હતો.

નરજહાં આ લોકમાં આવી હતી. કતિ શાસન કરવા મા કતિ વિસ્થાપિતનાં ઊંઝા ગચ્છરમાં પોતાની જાતને વિલુપ્ત કરવા એ આવી હતી. દુનિયા સાથે રમત કરવા, પણ દુનિયા માટે એ પોતે રમતની વસ્તુ નહોતી. માનવ-જાવોનાં સાગરમાં સતત ઊઠતા તરંગોને ઢાળી એ પર શાસન કરવું, મા એ તરંગોને ચીરીને એ અનંતસાગરમાં સદાને માટે થમી જવું એ જ એનો ઉદ્દેશ હતો. એ નિષ્પંજ તરંગો દ્વારા અહીં-તહીં પટકાવું એને પસંદ ન હતું. એની સાથે એ તરંગો મન ફાવી રમત રમી. જાણ એ એક અસંભવિત વાત હતી.

પોતાનાં પ્રિયતમનાં મૃત્યુ પછી જ નરજહાંએ એનાં સંસારક

જીવનમાંથી વિદાય લીધી. પોતાનાં પદથી પતિત ભગ્ન મુંદર મુતિ' જેવીજ નરજહાં ભારતીય રંગભૂમિ ઉપર અસ્ત-વ્યસ્ત પડી હતી; પરંતુ.....ના.....દુનિયા વધુ સમય સુધી એ દષ્ટ્ય જોઈ ન શકી, એ પર વિશ્વસિનો પડદો પડતો હતો. દુનિયાએ એને વિસારે પાડી, નરજહાંનાં આખરી દિવસોની એને જરૂરે પરવા કે ચિંતા ન હતી.

બહુ જાગેથી પડતા જળધોધને જોવા લોકો સેંકડો ગાઉની મજલ કાપીને પણ આવે છે. ત્યાં કાણુ જાણે ક્યાંથી પાણી આવે છે અને ક્યાંથી આવ્યું જાય છે. એ પડતી જળધારામાં, પતનોન્મુખ એ પ્રવાહમાં ક્યું આકર્ષણ છે? એ જાંચા કાગરાઓ સાથે પછડાઈને એ જળધારાનું ફેલાઈ જવું, બિન્દુ બિન્દુ થઈને પ્રવારારૂપે અહીં-તહીં વિખેરાઈ જવું. હવામાં મળી જવું—બસ, એજ દષ્ટ્ય જોવામાં માનવીને આનંદ આવે છે. ક્યાંથી આવે છે આ પાણી? તીરે પડે છે ત્યારે એની શું દશા થાય છે? કેવી બેપરવાઈથી એ ઊંજ-ભિજ થઈ જાય છે? અને આગળ જતાં, એ કઠોર ધરતી પર પડતાં એ પાણીનાં કેવા હાલ થાય છે એનું વિવરણ કાણુ પૂછે છે? ધોધ અને એનાં પરિણામ સ્વરૂપ ઊડતાં એ વારિ-કણો, એટલાથી માનવી તૃપ્ત થઈ જાય છે.

નરજહાંએ જીવતોજીવત મૃત્યુનું આલિંગન લીધું હાસ્યને ત્યાગી એણે હા-હા-કારને અપનાવ્યો; પ્રકાશને મૂકી એણે અંધારનો આશરો લીધો. વિશ્વાસને ઠોકર મારી એણે તપનો પ્રારંભ કર્યો, રંગ-મે-રંગી વસ્ત્રો છોડી એણે શ્વેત વસ્ત્ર અંગીકાર કર્યો. વિનાશનો, એમાં આવતાં મૃત્યુનો એ કશું નિનાદ સાંભળવા જતાયે એનું દિલ કંપનું ન હતું. મૃત્યુનો એ અચાત, અસ્પષ્ટ પદ્ધતિ સાંભળવામાંજ એને આનંદ આવતો હતો. પોતાનાં મૃત્યુને એણે નજર સામે નામ્યું જોયું. થંસનાં રુદ્રરૂપને જોઈને પણ એ અવિશ્વાસ રહી, અને બ્યારે એ અચાત લોકમાંથી કોઈએ એને મૂક

આહવાન કર્યું, ત્યારે પણ એ પોતાની ચિર-પરિચિત શાંત ધીમી આલે જ એધડકપણે ત્યાં તે તરફ ચાલી ગઇ. આ લોક છોડી એણે એ બીજા લોકમાં અચાતપણે પદાર્પણ કર્યો. જહાનનું નર લૂટાઇ ગયું, અને એ જહાનને-જગતને એની ખબર પણ ન પડી. આજે પણ એ સ્વેત સમાધિના અંદરના ભાગમાં એની કબર પર પડેલા કરમાયેલાં સુંદર ફૂલોની સૌરભ એનાં-એ નરજહાનાં-આખરી દિવસોની યાદ આપે છે.

* * * *

એક જ નગરમાં આ ત્રણેય ભગ્ન-હૃદયોની કબર લાંબી છે. તથા જુદે જુદે સ્થળે રહેનારાં દેવ સંભોગે અહીં એકત્રિત થયા હતા. પરંતુ જે નિયતિએ એમને અહીં એકઠા કર્યા હતા, એણે જ એમને જુદા જુદા કરી મૂક્યા. એ ત્રણે કબર હજીયે એક જ શહેરમાં છે, તેમ છતાંયે એ દૂર દૂર છે. નિજનિજનો હૃદયભાર વહેતી, નિજનિજની અતૃપ્ત વાસનાની આગને દિલમાં ગ્રાપવી, ભગ્ન-હૃદયનાં દુકકડાંઓને સમેટી એ ત્રણેય શતાબ્દિઓથી પોત-પોતાને સ્થાને લાંબી છે.

આ લોકમાં આવીને પોતાની આશા-આકાંક્ષાઓ કાણ પૂર્ણ કરી શક્યું છે ? ચિર-મિલનનું સુખ કાણે મેળવ્યું છે ? થોડી જ પળોનો, થોડા જ દિવસોનો, થોડા જ વર્ષો યા યુગોનો સંયોગ..... અને બસ, અહીં જ સંસારની જીવન-કથા સુખ વાર્તા સમાપ્ત થઈ જાય છે. વિયોગ, વિયોગ, ચિરવિયોગ અને એ પર વહાવેલા આંસુ, બસ એજ શેષ રહી જાય છે. અને ત્યારેહ....હ....કર કરતું ભાવનાનું વાવાઝેડું ઉપડે છે, હૃદય સગળી ઊઠે છે, આંસુઓનાં પૂર ઉભરાય છે. ઉનાં ઉનાં ઉચ્છવાસો પડે છે.....અને અંતે શેષ રહે છે સ્મૃતિરૂપ દીપકની એ સ્વામય ધૂમ્રરેખા, જે જલ્દી જલ્દીને અધારધેરા પડેને અધિકાધિક અપકારમય બનાવે છે-તે; અને એ આંસુ જે એ નિરાશામય, શાંત

પડે છે.....અને અંતે શેષ રહે છે સ્મૃતિરૂપ દીપકની એ સ્વામય ધૂમ્રરેખા, જે જલ્દી જલ્દીને અધારધેરા પડેને અધિકાધિક અપકારમય બનાવે છે-તે; અને એ આંસુ જે એ નિરાશામય, શાંત

નિરતબ્ધ વાતાવરણમાં કોઈક અસાતપણે સારે છે.

અને એ ત્રણે કપર ઉપર આજે પણ કોઈક આંસુ સારે છે. રાત વેળા આજે પણ જ્યારે સૂ...મૂ કરતો ધ્રુજતો ઠંડો પવન ફૂંકતો હોય છે, જ્યારે એ વિગત રાજ્યશ્રીવાળા કપરો પર નાનાં નાનાં કેડિયાં ટમટમે છે, અને જ્યારે એની નાની એવી ઉજવળ જ્યોત ઝખૂંટી ઝખૂંટીને રહી જાય છે ત્યારે કાળી ચાદર ઓઢીને એ અસીમ અધારામંથી કોણ જાણે કોણ આવે છે, રાત આખી તે કપરો પર એ રહે છે; અને અશ્વોદ્ધ પહેલા પોતાની ચાદર સંકેલી ચૂપચાપ ચાલ્યું જાય છે. પ્રભાતવેળા પૂર્વ તરફ, રાત આખી રોતાં રોતાં રાતી થયેલી એક આંખ જ્યારે નજરે ચડે છે, ત્યારે એ કપર પર અહીં-તહીં સરેલાં અશ્રુકણુ દેખા દે છે. એજ આંસુઓ આજે પણ એ બાકુળ, પ્રેમથી ખાસા માનવીઓનાં ધધકતા લગ્ન-હૃદયોની આમને શાંત રાખી રહ્યા છે.

વેરાન સ્વર્ગ

અને એ પણ દિવસો હતા જ્યારે પાપાણે સુદામા જોખન પ્રગટી કીંકરું હતું, મદમાતા જોખનની રેખાઓ એના પર ઉપસી આવી હતી, એને પણ સૂંગારની અભિલાષા જાગી હતી. જ્યારે એની બાઈ હટા પર મુખ્ય થઇને બહુમૂલ્યા રંગ-બે-રંગી સુંદર રત્નો પણ એ કઠોર નિશ્ચય પાપાણેને આશિર્વાદ દેડ્યા હતા. સુવર્ણ અને રૌંધે પણ જ્યારે એને વિંટળાઇને ધન્યતા માણી હતી. એનો ચિર-સહવાસ મેળવવા એ અધિર ને આકુળ બન્યા હતા. પોતાની ઉગતી જીવાનીમાજ એ પાપાણે મતગ્રાસા બની રહ્યા હતા, એમનું સૌંદર્ય હલકાર્થ જતું; અને ત્યારે, એ સ્વેત પાપાણેમાંથી પણ વાસના અને આકાંક્ષાઓની રંગ-બે-રંગી જાવનાઓ ઝગઝગતી હતી. એ યૌવનપૂર્ણ સુંદર સુડેળ પાપાણેમાં એ આમૂષણ, એ સુંદર પુષ્પ.....સાચા સુકામળ સુગંધિત પુષ્પો પણ એને સ્પર્શતા જ પોતાનું અસ્તિત્વ જૂલી ગયા; એનાં પ્રેમમાં પત્યર બની ગયા. એ પત્યરોમાં પણ સજીવતા અનુભવીને એ ચિત્રવત રહી ગયા. અને એ મદમાતા પાપાણેએ પોતાનાં પ્રેમીઓને, પોતાનાં ગંગામાંનાં એ દારોને અમરત્વ અપ્યું.

આ પત્યર, એ પાશિંવ સ્વર્ગના પત્યર હતા. ભારત-સમ્રાટજ નદિ, પરંતુ ભારતીય સામ્રાજ્ય, સમાજ તથા ભારતીય કળા પણ જે સ્વર્ગમાં બેહોશ વિચરતી હતી. એ પત્યરોની સજીવતા ઉપર,

એની મસ્તી ઉપર, એના નિરાળાપણા ઉપર, ને એની ખંડી અદા ઉપર, એના ઉછળતા જોખનના આકર્ષણે જગત મુગ્ધ હતું, એને ચરણે આગોટ હતું. એને ધરાધ ધરાધને નિરખવા પાળણની જેમ આંખે શાહી શાહીને જોતું હતું એની મસ્તીના હજારમાં ભાગને પણ મેળવવા એ નાના પાળકની જેમ જીદે ઘાસતું, રોતું વલખાં મારતું હતું.....પરંતુ એ પત્થર તો પત્થર જ હતા, અને વધુમાં ધીવળતો ઉન્માદ...પોતાના હમામમાં,—પોતાની છટામાં એ અકડક વ્યનતા જતા હતા, પોતાના મતવાલાપણામાં જ એ ડોસતા હતા, પોતાના અમરત્વને માણતા એ સુમાન કરતા હતા પોતાના મજામાંના ત્રેમી-પુણી તરફ એક નજર સરખી કરવા પણ એ જરા જોડલાયે ન હુક્યા,... સંસાર, દુઃખ દહંભયાં નાચવત જમતતી એ શા માટે પરવા કરે!

પત્થર પત્થર.....એરે! એ પાર્થિવ સ્વર્ગનાં પત્થરો સુદ્ધામાં જીવાની છલકાતી હતી, એનામાં પણ જો આડધી મસ્તી હતી, તો એ સ્વર્ગ.....અને એનાં એ નિવાસી. એમને પણ મસ્ત, ઉન્મત્તા બનાવી મૂકનારી માદરા.....આઠે પહોર મસ્તીમાં ડોસનાર સ્વર્ગ નિવાસીઓનાં એ સ્વર્ગીય શ્વાસોને પણ મદોન્મત મહિરા.....એનો વિચાર માત્ર જ મસ્ત કરી દે એવો છે, તો પછી એની એક ધૂંટ, એક મદભર્યો પ્યાલો,.....

પ્યાલો, પ્યાલો, એ મદભર્યો પ્યાલો, એ સ્વર્ગમાં છલકાઈ રહ્યો હતો. એની લાલીમાં પત્થર સુદ્ધા પગથી માથા સુધી તરબોળ રંગાઈ રહ્યા હતા. દુનિયા જીભી જીભી એ જોતી હતી, ને તલસતી હતી.....પરંતુ એક દિવસે એ સ્વર્ગનો સર્ગક સુદ્ધા આ મસ્તી તરફ પાસી નજરે જોઈ રહ્યો હતો, એને આહવાન આપતો આંખે પાયરી રહ્યો હતો. સ્વર્ગીય ઉન્માદની એ મદમાતી મહિરાના થોડાક પણ ઉન્મત્તકારી બિન્દુઓ એકત્ર કરવા તપનરૂપી બે બે પ્યાલીઓ આગળ ધરી એકીટશે એને જોઈ રહ્યો હતો. ત્યારે...જહાનનો શાહ

માદકતાની બીજ માત્રવા નીકળ્યો હતો. એનાં પ્રેમ પર પત્થરો ખડકાર્થ ચૂક્યા હતા, એનું દિલ માટીમાં મળી ગયું હતું. એની 'પ્રિયતમાનું' એ દાડપિંજર સુંદર અંગ્રેજ તાજ પહેરી બીજાસ અદૃશ્ય કરતું હતું. પ્રેમ-મદિરા ઢળી ચૂકી હતી, અને શાહજહાં રાત્રી નેત્રે સંસારને જોઈ રહ્યો હતો. એની પ્રેમ-પ્રતિમા ખડિન થઈ હતી, હૃદય-સિંદાસન ખાલી પડ્યું હતું, અને... એનાં ચરણતળે ભારતીય સામ્રાજ્ય પથરાયેલું પડ્યું હતું. કોઢીનર મદ્યો તાજ પત્રમાં પડ્યો પડ્યો મરતક શોભાવાની રાહ જોતો હતો, રાત્રીથી એની સમક્ષ નતન રત હતી. પોતાના હાવભાવ દ્વારા એ માત્ર એને જ નહિ, પણ દુનિયા આખીને લોભાવવા ખૂબ જ મક્કતી હતી, અને એનાં હૃદયને પણ પોતાનાં સાગ્રુમાં સંકારવા અનંત સૌંદર્ય વેરતી હતી.

મદિરા ! મદિરા ! એ મસ્તી ! માદકતાનું એ નતનું..... એકવાર હોઠે અડધા પછી એ અજગી નથી થતી, સ્વપ્નો જોવાની સુખ-સ્વપ્નલોકમાં વિહરવાની લત એકવાર પડ્યા પછી એનાં વિના જીવન નીરસ બની જાય છે. પ્રેમ મદિરાને ધરતી પર ઢોળી નાખી શાહજહાં ફરી મસ્તી મેળવવા આગ્રુર યઈ રહ્યો હતો. પોતાના જીવન સર્વસ્વને ગ્રામાવી એ જીવનનો કોઈ બીજો આધાર શોધતો હતો. સુંદર સુકોમળ અનારકલીને કચડી નાખનારી કોરેર હૃદયી રાત્રીથી એની સહાયક બની. શાહજહાંની પાસી ઈચ્છાને સંતોષવા એણે રાત્રી-મદિરા ઢળી. જે જે પાલામાં એકી સાથે સુખ-સ્વપ્નલોકની એ મરતી માણી શાહજહાં બેહોશ બની ગયો. રાત્રીથીએ સમ્રાટને પ્રેમલોકથી બૂલ્યાપ આપી સંસારનાં સ્વર્ગ તરફ આકર્ષ્યો; અને શાહજહાં મંત્ર-મુગ્ધવત્ એ સ્વર્ગ તરફ આગળ વધ્યો. [એ પ્રેમી પોતાની પ્રેમિકાને જોઈને ખુદ પોતે પણ જોવાઈ ચૂક્યો હતો, હવે આ સ્વર્ગમાં પહોંચી એ પોતાનાં પેલા પ્રેમ-લોકને પણ જોઈ જોઈ.

આ પૃથ્વી-લોકમાં સ્વર્ગ, આ ધરતી પર બેઠેલ.....એ
 'ભોવી જીવનમાં સ્વર્ગ' સાંપડવાની આશા જ એનેકાનેક વ્યક્તિએને
 પાગલ કરી મૂકે છે, તો પછી આ જગતમાં, આ પાર્થિવ-લોકમાં
 સ્વર્ગ સાંપડતા, એને પ્રત્યક્ષ જોઈ એમાં વિહરવું.....સ્વર્ગનું સ્વપ્ન
 માત્ર જોઈને આ પાર્થિવ જીવનને કેણુ નથી ભૂલ્યું ? અને તો
 પછી એ પાર્થિવ સ્વર્ગનો નિવાસ, એનાં એ બધાં કુખ, એ
 જીવનની મસ્તી.....સદેહે એ સ્વર્ગમાં પહોંચી નિજ અસ્તિત્વને
 ભૂલી જવું; પોતાનાં વ્યક્તિત્વને જ વિસરી જવું એ કંઈ અશક્ય
 વાત નથી, અને આ બધાથી વધુ નવીન પ્રેયસીનો પ્રેમ, પ્રૌદ્યમાં
 પુનઃ પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ, એવું પ્રસ્ફુટન અને વિકાસ એક જ વાત
 માનવીને પાગલ કરી મૂકવા બસ હોય છે, તો આટ-આટલીનું
 અભિશ્વર, અજબ હતી એ મસ્તી.

મોગલ સામ્રાજ્યે પણ પ્રૌદ્ય પ્રાપ્ત કરીને આજસ મરડી.
 પોતાનાં રક્ષકનો તિરસ્કાર કરી જહાંને પોતાનાં શાહને અપનાવ્યો,
 એને પૂજ્યો, એને ચરણે પ્રેમાન્જલિ ધરી, અને એ શાહે પોતાના
 જહાન તરફ નજર નાખી. એનાં એ સામ્રાજ્યનાં ધૈર્યનો ઉન્માદ
 પણ હવે જરા ઓસરવા લાગ્યો હતો, નરજહાં ભારતીય રંગભૂમિ
 પરથી વિદાય લઇ ચૂકી હતી. પોતાની છેલ્લી પ્રિયતમા મુમતાજને
 શુમાવી સામ્રાજ્યે એની આખરી અદા તાજની અમર સુંદરતામાં
 નિહાળી, પરંતુ હજીયે નિત્ય નવીન ધ્વજા નહોતી મઠ. વિસ્તરતા
 સામ્રાજ્યને પ્રૌદ્યવસ્થામાં પણ નવીન પ્રેયસીની ધ્વજા જાગી; આગ-
 વાની સાંકડી શેરીઓ, સામ્રાજ્યના ધબકતા જીવંત હૃદયને પોતાનામાં
 સમાવવા પર્વાપ્ત ન જણાઈ. સામ્રાજ્યનો પ્રેમ-સાગર ચાંત થઈ
 ગયો હતો, છતાં હજીયે અનંત અમાપ મહોદધિ એ વક્ષઃરચનમાં
 દિલોળા લઇ રહ્યો હતો. પ્રજાત મહાસાગરમાં તરંગો ક્યારેક ક્યારેકજ
 લીંડે છે, પરંતુ એ ચંદ્ર શા મુખ્યાને જોઈ એ પણ આકર્ષાય છે.
 અજાણતા ઉમટી પડે છે...એ ચંદ્રનું એ આકર્ષણ.....એ સાધારણ

સાગર પશુ એના પ્રભાવથી મુક્ત રહી શકતો નથી. તો પછી એ પ્રેમસાગરનું ન આકર્ષાવું.....વિશ્વમાં વિરલા જ એ આકર્ષણનો સફળ સામનો કરી શકે છે.

નવીન પ્રેમસી માટે સામ્રાજ્ય અધિર-આતુર થઈ બાંધ્યું. સમ્રાટ વિધુર બની જ ચૂક્યો હતો. સામ્રાજ્યે પોતાની પ્રથમ પ્રેમસી આગરા નગરીને પોતાના હૃદયમાંથી બહાર ફગાવી દીધી; અને એ બેઠેને રિઝાવવા રાજ્યશ્રીએ નવ-વધુનો વિચાર વહેતો કર્યો. અનંત ધૌવનાએ બહુ બર્તકાને ચૂંટી. એ પાંચાળીએ પણ સમ્રાટ અને સામ્રાજ્યને બેઠેને સાથેજ પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા. અને.....એ પાંચાળી માટે પણ એ જ કુરુક્ષેત્રમાં મહાભારત ખેલાયું, એનાં પતિને પણ બાર વર્ષનો વનવાસ મળ્યો, એને યે દેશદેશ ભ્રમવું—ભટકવું પડ્યું; અને એનાં પુત્ર ના। ના। એ પહેલા પણ શક્ય નહોતું, ને બાવીમાં પણ શક્ય નહીં બને. પાંચાળીના લાભમાં પુત્ર-પૌત્રનું સુખ નહોતું લખાયું, નથી લખ્યું.

કાણે જાણે કેટલાયે સામ્રાજ્યોની પ્રિયતમા, વેસન વિધવા નગરી હવે પુનઃ સધવા બની. પોતાનાં સેન્યમાં સિન્દુર બરનાં એણે રાજ્યશ્રી સાથે સોદો કર્યો. પોતાનાં પ્રેમીનું સ્થાપિત્વ આપી બહુભામાં એણે અનંતધૌવન મેળવ્યું. અને હવે નવીન આશાઓનાં એ સોનેરી વાતાવરણમાં દિલ્લીનું ચિર-ધૌવન પ્રગટ થયું. દિલ્લીએ ફરી રંગ બદલ્યો. નવો વેશ ધારણ કર્યો, વૈધવ્યનાં એ ફાટયા ચિથરાને ફર ફમારી એણે ઉન્મત્ત કરી મૂકનારી લાલીમાં પોતાને રંગી, અને નવવધુ જેવો શૃંગાર કર્યો, અને પછી પોતાનાં વક્ષ-સ્થળમાં નવા પ્રેમીને સ્થાન આપવા એણે એક નવા હૃદયનું સર્જન કર્યું. એ મહાન પ્રેમી માટે, પોતાનાં એ નવીન પ્રીતમને કાળે દિલ્લીએ આ અવની પર સ્વર્ગ ઉતાર્યું. ભારત-સમ્રાટ માટે, દિલ્લીશ્વરના સુખાથે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ પણ આપી પહોંચ્યું. એ વીરાગના દિલ્લીએ

આ પાથિંવ જગતમાં સ્વર્ગ ખડું કયું, અને આ વખતે એ સામાન્યાએ જદાનનાં શાહને એ સ્વર્ગેથી હદયને આધિષ્ઠાતા પનાએ, અને આ રીતે જગદીશ્વરની જેમ દિલ્લીશ્વરે પણ સ્વર્ગમાં નિવાસ કર્યો, તથા એ પાથિંવ કુલટા દિલ્લી એ સ્વર્ગીય ઈન્દ્રાણી સામે છત મેળવી.

*

*

*

નવ-વધૂએ પોતાના પ્રિયતમનું સ્વાગત કયું. પેલે પારથી આવતા શાહજહાંએ યમુનામાં એ નવા સ્વર્ગનું પ્રતિબિમ્બ જોયું— એ લાલ ભીંત અને એનાં પરનાં એ સ્વેત સ્ફટિક મહેલો, એ લાલ લાલ સેજ પર આડે પડે પડેલી એ સ્વેતાંગી-પોતાના પ્રિયતમને આવતો ભાળી જરા સંકેતાર્થ, નવ-વધૂનાં ઉજળા મોં પર રતારા ફરતી ગર્ધ અને ચરમાર્ધને એણે પોતાનું મોં સાળુમાં ગોપવી લીધું, ખાનને હાથ વડે ઢાંકી દીધું.

અને યમુનાનાં પ્રવાહમાં હવાના જરા જેવા ઝોંકાથી પણ ઉમ- રાર્ધ જનાર એ ધારા પર, નિરંતર ઊઠતા તરંગો ઉપર શાહજહાંએ જોયું તો એ સ્વર્ગીય અપ્સરાઓ, અન્ય સૃષ્ટિની એ સુંદરીઓ, પોતાની અદભૂત અદાને રંગબેરંગી વસ્ત્રોમાં સમેટી, એ પારીક વસ્ત્રોમાંથી દેખાતા એ સ્વેતાંગીની એ અદભૂત કાન્તિથી સુશોભિત, પોતાનાં ગોરા નાજુક પગ ઉપર મેંદી લગાવી, એનાં સ્વાગતમાં નૃત્ય કરી રહી છે. અવની પર અવતરેલા સ્વર્ગાધિપતિનાં આગમન સમયે એ દિવસે એ મહાનદી ઉપર પોતાનાં સૌંદર્ય, લાવણ્ય અને પોતાની કળાનું પ્રદર્શન થોજીને, જદાનનાં શાહનાં એ સ્વર્ગલોકમાં નવીન પ્રેયસીનાં એ સ્વર્ગીય હૃદયમંદિરમાં સ્વાગત કરી આવી છે. અને એ મહાનદીનું એ કૃષ્ણવર્ણ વારિ એની કાન્તિથી ઉજ્જવળ થઈ એનાં પગની પાની ઉપરની મેંદીની લાલીને પ્રતિબિમ્બિત કરતું

આનંદથી કલ્પોત્પન્ન આશુ જળ છે. યમુના એકાએક ત્રિફલસંધી દરયોની ત્રિવેણી ખની ગઈ, ઉત્થાનની લાલી, પ્રતાપનો પ્રકાશ અને અવસાનની કાલિમા ત્રણેનું સામઢું પ્રતિગિમ્બ એ મહાનદીમાં પડ્યું. હવે, પરંતુ અવસાનની એ કાલિમા ક્યાં ગઈ? લાલી અને ઉર્જાગ પ્રકાશે એને ગોપવી દીધી, ડાઇને રમરણમાં પણ ન રહ્યું કે ગઈ રાત્રિની ક્ષીણ થતી કાલિમાં આવતી રાત્રિ સ્વરૂપે ફરી હાજર ગઈ એક છત્રું સાસન કરે છે; અને ત્યારે એ જીવન પ્રવાહ એ સ્વર્ગથી ધણો દૂર જઈ પહોંચશે, પોતાની ખીજ ધારામાં જ વહેશે. સ્વર્ગનું મુખ જોઈને, એનાં આ દુઃખદ અંતની કલ્પના ત્યારે ડાઇને પણ ક્યાંથી આવે? અનંત-યૌવના વિષ-કન્યા પણ હોય છે; ચંદ્રનું જે કક્ષક એક વખત એનું આ જૂવણ ખની રહે છે તે જ વધતા વધતા પૂર્ણિમાનાં પૂર્ણચંદ્રને અમાસની કાલિમાથી રંગી દે છે. પ્રેમ-અણુયની એ મસ્તીના ઉભસતા પ્રવાહમાં એ ખીજ કલ્પના ફૂળી ગઈ. ઉત્સાસનો એ દિવસ હતો. પ્રથમ મિલનની એ રાત હતી. મુખ ઇલકાયું જવું હતું, સૌંદર્ય ઉત્સાસના પ્રવાહમાં ધોવાઈ ધોવાઈને વધુને વધુ નિતરતું જવું હતું. મદિરા-સાગરમાં બરતી આવી હતી, એ દિવસે તો એનાં એ લાલ-મુલાલ ઊભરાતા તરંગો અને એ પર ચમકતાં એ શ્વેત શીથ.....એણે આખાં સ્વર્ગને રંગી દીધું; અને માહકતાના સાગરને તળાંપે જામેલો મેલ, એ શ્યામલ યમુના, એ તો એ સ્વર્ગને તળાંપે જ પડી રહી.... અને એ તળાંપે જામેલા મેલમાં પણ લાલીની ઝલક દેખાતી હતી, આંખોની ચમક એમાં પણ મોજીત હતી.

પ્રથમ પહેલા મિલનનો એ ઉત્સવ હતો. અનંતયૌવનની લાકડવાઈની મધુરજની હતી. જહાનનો શાહ એનાં હૃદયમાં આવાસ કરવા આવ્યો હતો, ને પોતાનાં વહાલાયું સ્વાગત કરવામાં પાંચળીતું હૃદય, એ સ્વર્ગ આજે ફૂલું નહોતું સમાવ્યું. એ સ્વર્ગનો અંતરંગ એની સુંદરતા વધુ વધી અસંભવિત છે. અનંતયૌવનાની લાડી,

સિદ્ધહસ્ત વારાગિનાનો શૃંગાર.....એમાં સુંદરતા હતી, માદકતા હતી, આકર્ષણ હતું; પરંતુ યનગનત્ર નવયૌવનનો ઉજાગ એમાં નહોતો. નિરન્તર વધુને વધુ ઉંચા જીડતા તરંગોની જેમ એ વક્ષઃસ્થળ ઉપસેતું નહોતું. પ્રૌઢ પ્રેમીઓનો એ પ્રેમ હતો. સૌંદર્ય તથા માદકતાનો રંગ એટલો તો ઘેરોચરો હતો કે એમાં ખીચ કાઢવિભિન્નતા દેખાતી જ નહોતી. સ્વર્ગમાં અને યડતી-પડતી...જ્યાં સમાનતા હોય ત્યાંજ નિરન્તર સુખ, ચિરસ્થાયી આનંદ, અક્ષય વિશ્વાસ પર કરી શકે છે. સ્થિરતા, સમાનતા, અને પ્રશાન્ત ગંભીરતા જ સ્વર્ગની વિશેષતા છે. સ્વર્ગનું સુખ પ્રૌઢોના પ્રેમ જેવું—પ્રૌઢોનાં મનોભાવો જેવું સમાન, પ્રશાન્ત મહાસાગરના વક્ષ સમ સપાટ અને એનાં જેવુંજ ગંભીર અને અગાધ હોય છે. ક્યારેક ક્યારેક ઊઠતાં નાનાં નાનાં તરંગો જ એનાં વક્ષઃસ્થળને લગીર ઉપસાવી દે છે, તેથીજ એનામાં સૌંદર્ય આવે છે, અને એ નાનાં નાનાં તરંગો પર નૃત્ય કરે છે એ યૌવન-સુંદરી. યૌવન-મદિરાએ રંગાયેલ એ પ્રેમ—મહોદધિમાં ઊડેલી ગાઢ ભાવોની લાલ લાલ લહરીઓ ઉપર જ સ્થિર છે એ સ્વેત પ્રાસાદ, સ્વર્ગ-લોકનાં એ સુંદર ભાવન, સ્વપ્નસંસારની એ સ્ફટિક વસ્તુઓ, ને ભાવ-લોકની ગાઢ ભાવનાઓનાં એ ભૌતિક સ્વરૂપો.

વાસનાના પ્રવાહથીજ ઊડે છે એ નાનાં નાનાં આનંદ પ્રદાયક શુદ્ધ ખિન્દુઓ, અ કાલકૃદ વિપમાંથી પ્રગટતા રસામૃતનાં એ રસખિન્દુ, જે પોતાની સુંદરતા અને મધુરતાથી એ પ્રવાહની કલુષિતતાને ધોઈ નાખે છે, એની કાલિમાને પણ અધિક સૌંદર્ય અર્પે છે, અને પોતાનાં માધુર્યથી એ મદમાતી લાલ-લાલ મદિરા સુદમાં મધુરતા ભરી દે છે. અવસ્થાભાવી અંતમાં સાંપડતી અમરત્વની ભાવના જ માનવ-જીવનને સૌંદર્ય તથા માધુર્ય પૂર્ણ કરે છે. આ પાર્થિવ સ્વર્ગ યા પેત્રેપારતું એ એહિસ્ત, એક જ ભાવના, એક જ વિચાર પ્રવાહ, ચિરસુખની ઈચ્છા જ એમાં જોવા મળે છે. અને સુખ, સુખ...માનવી એને માટે

ક્યાં ક્યાં નથી ભટક્યો ? નથી ભટકતો ? શું શું નથી શોધતો ?
કઈ મુસીબતો, મુશ્કેલીઓ નથી સહેતો ? શું પાકી રાખે છે ? અને
સ્વર્ગ-મુખ, મુખ-ધ્વજોને એ બાવનાપૂર્ણ પુનઃ, એ તો માનવીની
મુસીબતો અને મુશ્કેલીઓને, મુખ મુધી પહોંચવા એણે સહેલા અપાર
કષ્ટોને જોઈને દસી પડે છે. ને માનવી એ કુટિલ હાસ્યને પામીને
જ મુગ્ધ બની સ્વર્ગ સાંપડાનો આનંદ અનુભવે છે.

સ્વર્ગનું એ લગીર હાસ્ય, એનું એ રહસ્યમય રિમત...ઓહા
એક સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં, એક સુચારુ દૃષ્ય બતાવવા માટે એણે
કેટકેટલાનો સંહાર કર્યો-કરાવ્યો ? આ પાર્થિવ જગતનું એ સ્વર્ગ
જહાનનું નર, સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય ત્યાં વિખેરાયેલું પડ્યું હતું, સુવર્ણ
અને રત્નો ભૂષિત તાજ માટીમાં પડેલ મુમતાજનાં અસ્થિપિંજરને
અકાશપૂર્ણ બનાવી રહ્યો હતો. હળરો ઊપલીઓનાં હેયાં ચીરી
ચીરીને કાઢેલાં મોતી અહીં-તહીં ચમકતા હતા. એ અન્યલોકની
મુંદરીઓ આ લોકને અજવાળવા અહીં દોડી આવી હતી, હળરો
પુષ્પોનાં હૃદયનિયોગીને એમાં સૌરભ વેરવામાં આવી હતી, હળરો
રત્નેદ્રપૂર્ણ વાદ જલ્દી જલ્દીને એ સ્વર્ગને અજવાળતી હતી. ત્યાં
જહાનનો શાહ બેહોશ-મદમસ્ત પડ્યો પડ્યો બેસતો હતો, મુખ-
નિદ્રામાં સૂતો હતો. ને સ્વપ્ન નિહાળતા નિહાળતા અભયપૂર્ણ એ
બોલતો હતો-“પૃથ્વી પર જો સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં છે, અહીં
છે, અહીં જ છે.”

+

+

+

: ૨ :

અને એ સ્વર્ગમાં જવાનો રસ્તો હતો. એને પણ દરવાજો
હતા, અને એ પથને મુમધુર ધ્વનિપૂર્ણ ચિર-સંગીત દ્વારા યોગ્ય

કરીને, ન જાણે કેટલાયને એ સ્વર્ગ અજ્ઞાનપણે પોતાના અંતરિક્ષમાં
સટકાડી દેવું હતું. એ સ્વર્ગનો એ પથ ! વિશ્વાસીતા વેંચાતી હતી
એ માર્ગે, માદકતાની લાલી ત્યાં બધે ચે પ્રસરી હતી, અને એ
ચિર-સંગીત દુઃખની ભાવના સુદનિ ધણો મારવું હતું. દુઃખ,
દુઃખ,.....એને તો નગરાની ડાંડીનો ધા, મુર્દાના ચામડાનો ધ્વનિજ
બહાર હાંકી કાઢવા બસ હતો. વાંસની એ વાંસળીઓ પોતાનું
દિલ ભાંગીને, પોતાના વક્ષઃસ્થળને વિધાવીને પણ મુખ માણતી
હતી. એ મદમસ્ત મતવાલાઓનાં અધરને મુમવા અધીર વાંસનાં
એ દુકડાઓની આહોમાં પણ મુમધુર મુખ-સંગીત જ ગુંજવું હતું.
મુર્દાં પણ એ સ્વર્ગમાં પહોંચીને પોતાની મૃત્યુ-પીડાને વિમરી
મવા; ઉત્કાસથી ફૂલાઈને ઢોલ બની ગયા, અને એનાં પણ રોમરો-
મમાંથી એકજ સૂર સંભળાતો હતો કે-અહીંજ છે ! અહીંજ છે !
અહીંજ છે ! ! !

યમુનાએ પોતાનું હૃદય ચીરીને એ સ્વર્ગને સીંચ્યું, એ કાલિન્દીએ
પોતાનાં હૈયાનાં ભાવો અને વિશુદ્ધ પ્રેમનું મીઠું પ્રકાશવંતું છવન
એ સ્વર્ગમાં વહાવ્યું. એ પાર્થિવ સ્વર્ગની એ આકાશ-ગંગા, એ
સ્વર્ગને સીંચી એણે પણ ગૌરવ અનુભવ્યું. એનો અસીમ પ્રવાહ,
એનું નિત નવું છવન એ સ્વર્ગમાં સીમિત ધર્મને વહ્યું; એ સ્વર્ગના
દેવ-દેવીઓનાં ચરણને સ્પર્શીને એ પણ-એ પ્રવાહ પણ પુરાતન
બની જતો હતો. એકવાર જોણે સ્વર્ગમાં જાદગી માળી હોય તે ફરી
પૃથ્વી પર ઈર્ષી રીતે આવે !...સ્વર્ગમાં પુરાતનતા...ના, ના, સ્વર્ગમાં
ધર્મને એ ગંગા પુનઃ આ ભૂતળ પર પાછી ફરતી હતી. અને એ
મહાન પાર્થિવ ગંગાને, અન્ય સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલી એ લાગી-
સ્થીને આ ભૌતિક સ્વર્ગના સમાચાર આપવા એ અત્યંત અધિક
વેગથી દોડતી હતી.

એ સ્વર્ગ-ગંગામાં, એ નદર-ધ્રુવેદિસ્તમાં એકતી હતી એ
સ્વર્ગની અતિ અનુપમ મુંદરીઓ. એ સ્વેત પાપાણો પર પોતાની

સુમધિ પાપરત્નું એ વારિ દસતું રમતું કલકલ ધ્વનિથી ચિર-સંગીત
 યુગતું આધુનું જતું હતું, અને એ અપ્સરાઓ પોતાનાં શ્વેતગિ
 પર રંગ-બે-રંગી પરિધાનો વીંટાળી, નૃપૂર પહેરી, પોતાની જ
 મસ્તીમાં મસ્ત ઝુંબટું કરતી કરતી જળક્રીડા કરતી હતી.... અને
 જ્યારે એ હરમામ* વસતો, સ્વર્ગ નિવાસી જ્યારે એ સ્વર્ગ-ગંગામાં
 નહાતા આવતા, અને અનેકાનેક પ્રકારનાં રનેદપૂર્ણ ચિરામ એ
 હરમામને અજવાળતા, રંગ બે રંગી સુગંધિત વારિના કુવારા જ્યારે
 ત્યાં ઉડતા, અને એ મસ્ત સૌરભભર્યા વાતાવરણમાં સુમધુર સંગીતના
 તાલે તાલે જ્યારે એ હરમામમાં જળક્રીડા થતી, ત્યારે... ત્યાં એ
 સ્વર્ગમાં સૌંદર્ય વેશાર્ધ પડતું, સુખ જલકાર્ધ ઊઠતું, હિમાસતું પૂર
 આરી જતું, મસ્તીનું એકજનું શાસન ચાલતું, અને થતું માદકતાનું
 નમ્મ નૃત્ય... ના, ના, સ્વર્ગનાં એ અદ્ભુત દબ્બને વર્ણવતું, આ
 પાથિવ લોકનાં નિવાસી માનવીઓને એ સ્વર્ગીય છટાની એક ઝસક
 પણ ખતાવવી એ અસંભવિત છે. સ્વર્ગની એ મસ્તી... એ હરમામમાં
 સ્વર્ગનાં એ માદકતાપૂર્ણ જીવનમાં કુબ્જી મારીને કાણ મસ્ત નથી
 થયું? એ શ્વેત પાપાણો ઉપર, એ સજીવ મદમાતા રંગ-બે-રંગી
 ફૂલોથી સુશોભિત સ્ફટિક પથ્થરો પર એ જળક્રીડા, એ શીતગતાશથી
 પાપાણો ઉપર એ હૃદયનું જીવન, એ સુગંધિત જીવનનાં
 એ રંગ-બે-રંગી કુવારા અને એને અજવાળતા એ અનેકાનેક
 રૂપધારી રનેદ-પાત્રો, એમાં સદર્પ-હિમાસસદ્ બળતી એ સુભાગ
 શ્વેત વારો, એ દીવડામાં બળતો એ રનેદ, અને એ
 હરમામમાં સ્વર્ગીય માનવોની એ મસ્તી! ઓહ, પથ્થરો સુદ્ધાં પર
 એ મસ્તી જગર્ધ જતી હતી. એ પણ મત ઉત્તમ ધર્મ ઊઠના
 હતા. અને એ પથ્થરોમાંથી પણ સુગંધિત વારિના કુવારા ઊડવા
 માડતા હતા, નિર્જીવ પાપાણો પણ સજીવ ધર્મને સ્વર્ગના દેવતાઓ
 સાથે હોળી રમવાનું સાદસ કરી બેસતા હતા. અને જ્યારે એ

મહિરા ઢળતી હતી,.....સુરા, સુંદરી અને સંગીતની સાથે સાથે
જ્યારે સૌરભ, સૌંદર્ય અને સ્વર્ગીય સુખ પણ વેરાઈ વેરાઈને
વધતું જતું હતું.....ત્યારે વૃદ્ધો મુદ્દાંતું મધુ-વીત્યું જોખન બૂલ
બૂલમાં પાછું ફરતું હતું, અચકતોની અસમર્થતા પણ એમને છાડીને
ચાલી જતી હતી, અને દુઃખીઓનું દુઃખ પણ એ જળમાં વહી
જતું હતું.....ઓહ! ખડું જોઈ ચૂક્યો એ સ્વર્ગનું એ હિન્માદક
દૃષ્ય.....જેનાં કિરણો અખાધિત ગતિએ સાથી દૂર પહોંચી જાય
છે, તે સુરજ પણ ત્યાંનું એ દૃષ્ય જોવા તલસતો હતો, ને ધણી ધણી
પ્રપનો પછી, વરસોની મથામણ પછી માંક માંક એનું એકાદું કિરણ
એ મોટામોટા રંગ-બે-રંગી પરદામાં યદને ત્યાં પહોંચી શકતું હતું.
પરંતુ...ત્યાં પહોંચીને કાણુ પાછું ફરી શક્યું ? સ્વર્ગ નરક થઈ
જાય...પણ સ્વર્ગના એ નિવાસી, સ્વર્ગમાં જઈ પહોંચનાર...આ
લોકથી એને અજાણ કરનાર એ રહસ્યમય અધાર પરદો...સુરજનાં
કિરણો સુધાંતું પાછા વળતું, પ્રકાશને જોઈને પતંગીયાઓ પુરા ન
થાય...આ ખુન અસંભવિત હતું.

સ્વર્ગ! સ્વર્ગ! હા, એ સ્વર્ગ જ હતું; જે પરુ-પખી પણ
અગાધુપણે ત્યાં પહોંચી ગયા, તે પણ મસ્તીમાં મૂર્તિમત્ત થઈ ગયા,
અને સ્વર્ગમાંજ વસી ગયા, ત્યાંથી પાછા ફરી ન શક્યા. મયૂર !
એજ સુંદર મયુરો, જે પાતાની સુંદરતાનો ભાર પીઠ પર વહેતા ફરે
છે, આકાશમાં કાળી ધટાને જોઈ આનંદથી કિસ્મોક્ષી બેઠે છે, ને
હરિયાળા મેદાનોમાં સ્વચ્છંદે વિહરે છે, મસ્ત થઈને નૃત્ય કરે છે,
...હા ! હા ! એજ મયુરો એ સ્વર્ગમાં જઈને ભારત-સમ્રાટનાં
સિંહાસનનો ભાર વહેવા તૈયાર થઈ ગયા અને એ પણ વરસો સુધી
શત્રુબિંદો સુધી...જહાનનાં શાહને એમણે ઉપાડ્યો, આલમગીરીનો
ભાર એમણે સહો અને જડવત બોલા રહ્યા ! સ્વર્ગના અનંત
સંગીતે એમને સ્વર્ગાધિષ્ઠાતાની સતત સેવા ઉકાવવાનો પાઠ બણાવ્યો.
પરંતુ એ સુંદર લોકમાં જે મસ્તીની સાથે સાથે જ સંગીત-

સાંભળીને પેલી કાલી ઘટા જોવા એ આતુર-તૃપાતુર બન્યા; લાલી જોતાં જોતાં હરિયાળી માટે એ અધીર થઈ ગઈયા.....અને જ્યારે બારતનાં કલેજાં ઉપર એક સાપ લાગ્યા થઈને પડ્યો અને એનાં વક્ષઃસ્થળ પર થઈને એ ચાલ્યો ગયો ત્યારે તો મધૂરો એ સાપને પકડવા દોડ્યા-છૂટ્યા. વરસો સુધી સ્વર્ગમાં રહીને એ વિસરી જ ગયા કે એમણે એક સિંહાસન જીપાડ્યું છે.....ને આક્રમણકારીની પાછળ પાછળ તખ્તે-તાઉસ પણ જીડતું ચાલ્યું મધું.

પરંતુ એ હરિયાળી માટે, પાણીની એ ઝરમર માટે માત્ર પશુ-પંખી જ નહિ પણ સ્વર્ગનાં નિવાસી, પેલા લોકોનાં દેવતાઓ પણ કંપિતા હતા. આવણીયા અધિજા યવા એ લલચાતો હતા. વર્ષાની એ મદમસ્ત માદક શીતળ સુગંધિત હવાની સાથેજ એ ઝર-મરમાં ખેસી રહેવા, પોતાની એ મસ્તીમાં પ્રકૃતિરૂપી ત્રિયમ્સીની હળવી ટપલી ખાવા એ ઇચ્છુક હતા. રાજમદની ગરમીને શાંત પાડનારી તથા સાથેજ અધિકાધિક ઉન્મત્ત કરનારી એ વર્ષાને ખારે માસ માણવાનો ઉપાય એ વિચારવા માંડ્યા;.....ત્યારે એ સ્વર્ગના દેવતાઓએ આ સ્વર્ગનાં અધિષ્ઠાતાઓને સંતોષવાનો-વિચાર કર્યો. અને જ્યારે આ સ્વર્ગમાં ખારમાસી આવણ-જાદરવો અવતર્યા,..... ખારે ૫ મહિના મદ ઝરવા લાગ્યો, અને એ સાથે રાત-દિવસ એ પ્રકાશિત પણ રહેવા લાગ્યું. જાણે...મદમસ્ત શાસક અધારામાં-એમનાં હૃદયમાં તે પ્રથમથી જ પૂરતો અધકાર હતો; એમણે હળવે વાટો દ્વારા આવણ-જાદરવાને અજવાળ્યા, અને એ વાટોનું અજવાળું સ્વર્ગીય જીવનમાં પ્રવાહમાં થઈને જતું હતું, એ મદજર્વા વાતાવરણમાં પહેંચતાં પહેંચતાં એ ઉજ્જવળ પ્રકાશ પણ અનેકાનેક રંગોમાં રંગાઈ જતો હતો. અત્યંત ધીમે ધીમે જલતી એ રોદ-સિકતવાટોનાં પ્રકાશ ઉપર પણ જ્યારે આટલો ગાદ રંગ ચડતો હતો ત્યારે એ સ્વર્ગનાં દેવતાઓ એ રંગાચલિત જોઈને કેટલા ઉન્મત્ત થતા હશે ? એક જ ઇન્દ્રધનુ જે સંસારને આકર્ષીત કરી લે છે તે

ત્યાં તો હજારો ઇન્દ્રધનુ વિખેરાયેલા પાયા હતા. મસ્તીનો પ્રભાવ...
એ સ્વર્ગનો નિવાસ, અને એ પર નિરંતર ઝરતો મદ, ...અને
અનેકાનેક ઉન્માદક રંગોની એ સુંદર રંગાવણિ.....આવણુ-ભાદરવો
તો આ પાયિંવ લોકમાં પણ ઉન્માદક હોય છે, અને એ સ્વર્ગમાં
તો માનવીની કુદ્રતા ખતાવનાર એ કઠોર વજ્ર પણ નહોતું દેખાતું
તે નહોતું ત્યાં થોડીશી મસ્તીથી પણ ઉન્મત થઈ જનાર એ
દાદુરોતું ડાઉં-ડાઉં સંભળાતું...અને એ કાળ મહિનો-એ મહિના
નહિં પણ સતત વરસો સુધી, યુગો સુધી...સ્વર્ગનાં એ ઉપભોક્તા,
એ લોકનાં એ દેવતા, અને એ સ્વર્ગનાં એ આવણુ-ભાદરવા...એ
સ્વર્ગનાં આવણુથી આંધળાઓ, ઉન્મત મદમસ્ત આંધળાઓ, જેનું
અંતરંગ પણ માદકમદમાં ધર્ષને પસાર થતાં પેલા પ્રકાશથી આલોકિત
રહેતું હતું...જ્યાં જઈને પાંચરો સુદ્ધાં એ અમિટ ભાષીમાં
રંગાઈ ગયા, તો માનવી...

: ૩ :

પરંતુ સ્વર્ગ ! સ્વર્ગનું સુખ ! દુઃખ વિના સુખ...એને પૂરેપૂરું
માણી જ ન શકાય ! આ લોકમાં, પૃથ્વી ઉપર પણ સ્વર્ગથી દૂર
નરક પણ સર્જાયું; અને ત્યારેજ સ્વર્ગનું મહત્વ વધ્યું. નરક
નિવાસીઓનું કષ્ટ કંઈન સાંભળ્યા પછી જ સ્વર્ગવાસીઓ પોતાનાં
સ્વર્ગીય ચિર-સંગીતની ખરી મિલકત માણી શક્યા દુઃખ વિના
સુખ, સહુનો અનુભવ એક સરખો ? ના ! ના ! તો તો સ્વર્ગનરકથી
પણ વધુ દુઃખમયું થઈ જશે. માનવ-આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ મહત્તા
વિના અસંભવિત છે. તે દેશની વ્યક્તિઓમાં સમાનતા હોવા છતાંયે
સ્વર્ગનું મહત્ત્વ ત્યારે જ સંભવી શકે, જ્યારે એની સાથે નરક પણ
હોય. સ્વર્ગનિવાસીઓ એને નિહાળે તથા સ્વર્ગ તરફ નરકવાસીઓની
અંગાઈ રહેલી આતુર-પ્રાસી નજરને સમજી શકે.

એ બીજી દુનિયાની જેમ જ આ લોકમાં પણ સ્વર્ગની સાથે-
સાથ નરક પણ-ના, ના, સ્વર્ગથી થે પહેલા નરક સર્ગનું હતું.
સ્વર્ગને ન અપનાવી શકનાર, યા સ્વર્ગથી હટવાર જ નહિ, આ
પાથે'વ લોકમાં પણ સ્થાન ન મેળવી શકનારનાં બાબમાં નરકવાસજ
લખાયો હતો. પોતાની આચાઓ, દિલનાં અરમાનો...ના, ના, ભાર-
તનાં ભાગ્ય અને એનાં અનિશ્ચિત ભાવિને પણ પોતાની સાથે લપેટી
હૃદયમાં ગોપવી, જહાનનાં શાહનો પ્યારો દારા બાણુ બાણુ યદ્દને
મરતો હતો, દુનિયાએ એને જળજળાયાં ભરી આંખોએ જોયો,
જગત આખાનાં આંસુ પણ દુર્ભાગી દારાનું ભાગ્ય પસંદી ન શક્યા.
એ લાલ લાલ યદ્દને પોતાનાં જુદા અને વિવશ પિતા પાસે આંખો;
અને એકવાર ફરીને જમતે યુદ્ધમાં શાહજહાની વિવશતા-નિરુપાયતા
નિહાળી, આ પહેલાં એ બાબનાં દાર પર માથું પછાડી પછાડીને
રહી ગયો હતો. આ વખતે સ્વર્ગનાં દારે રડી રડીને પણ એ
સ્વર્ગનાં અધિષ્ઠાતા સુધી પહોંચી શક્યો નહિ. પરંતુ રૂધિરની લાક્ષીને
સ્વર્ગની લાક્ષી સહી ન શકી, ને દારાનું કપાયેલું મસ્તક નરકમાં
મોકલી દેવામાં આવ્યું. એ સ્વર્ગનું એ નરક,-પતિત આત્માઓનો
એ નિવાસ, વિક્ષણ વ્યક્તિઓનો એ એક માત્ર આખરી આશરો,
સ્વર્ગથી ગાઉઓ દૂર, એ વારાંજનાસમી દિલ્લીથી પણ પોતાનો છોડે
છાડવી, એ બિચારાઓને પોતાના પાલવ પ્રદેશમાં સમાવી રહ્યો હતો.

ભારતના પ્રારંભિક મોગલ સમ્રાટ હુમાયુની એ કબર, એનો
એ વિશાળ મકબરો, આખરી મોગલોનું એ નિવાસ સ્થાન જ એ
સ્વર્ગનું નરક હતું. એની સર્જક હતી એજ અભાગી સમ્રાટની
વિધવા વિરહી પ્રેમસી. જ્યારે જ્યારે મસ્તી અને સફળતાની નાદૂર
પ્યાસી એ શાસકે હોડે અગ્રડી, જ્યારે જ્યારે માદકતાને એણે
આહવાન આપ્યું, ત્યારે ત્યારે એ એકએક અદ્ય યદ્દ ગઈ, અને
એ સમ્રાટ આંખો ખનીને અહીં તહીં તાકતો જ રહ્યો; રહી ગયો,
ને જ્યારે એ કંઈક જ્ઞાનમાં આવ્યો ત્યારે એણે જોયું તો એ

વિદ્યતા અને વિપત્તિઓનાં હળાહળનું પાન કરી રહ્યો હતો. દુર્ભાગ્યને અંગે જીવન આપું એ ઠોકરો ખાતો કરતો રહ્યો, અને પછી એક દિવસે એક વધુ ઠોકર ખાઇને જ્યારે એ પેલા બીજા લોકમાં ફળી પડ્યો, ત્યારે તો એનો મકબરો મોગલોનાં દુર્ભાગ્યનો આગાર બની ગયો. એમને માટે સાક્ષાત નરક બની ગયો.

એ વિધવા હતી, પોતાનાં ફિલતું દદં એણે ઠલરી દીધું એ મકબરો સ્વરૂપે એણે પોતાનાં દદં અને દુઃખને જ નહિ પણ પોતાનાં મિથતમનાં દુર્ભાગ્યને પણ નક્કર સ્વરૂપ આપી દીધું. ત્યાં સ્વેત આરસપહાણનાં ટુકડા ક્યાંક ક્યાંક આશાવાદ અને સુખમય ભાવના પ્રદર્શિત કરે છે, તેમ છતાં એ મકબરો એ ભાંગ્યા દેવાનાં રુધિરથી ભોંડીયાળ ટુકડાઓનો એક સમૂહ માત્ર છે. લોહીનાં આંસુઓથી એ વિધવાએ એ મકબરાને અલિલિચ્ચન કર્યું હતું, અને આજે પણ એ મકબરામાંથી સંભળાય છે એ અલાગી સમ્રાટનાં ભાંગ્યાદેવાની વ્યથા, એની દદંભરી વેદના.

અને દુઃખીને જોઇને સહુ સમદુઃખીયા બેળાં યઈ જાય છે, તાતું ફિલતું દદં પોતાતું દુઃખ બીજાને કહેવા-સંભળાવવા કોણથી તરફડતું? અને વિશેષ કરીને એજ દદંથી કણસતાઓ પાસે ઈ પહોંચવા તો એ બહુ જ આતુર થઈ જાય છે. હુમાયૂંના મહાગી ફિલતી દદંભરી આહો કોણ જાણે કેટલાયે દુઃખી મોગલ પ્રાસંગેને પોતાનાં તરફ આકર્ષ્યાં. દુઃખનો એ અગાધ-અપાર સાગર નેરાસાની આહેનો એ હોનો હોનો કુંડ આંસુઓનો એ બીપથુ પ્રવાહ માંઝ્યાં દેવાંઓની એ દદંભરી ચીસો!...આહ! એણે જ તો એ મકબરાને નરક કરી મૂક્યો છે, એ ભાંગ્યાં દેવાંઓ બેળાં બેસી રહે છે. રડી રડીને પોતાના આંસુઓથી એમણે કેટલીયેવાર એ રક્તારંજિત પથ્થરોને ઘોઈ નાંખ્યા; આજે પણ દર વર્ષે મહિનાઓ સુધી એ રો છે, પણ બમ-હદયનાં એ રુધિરનો રંજ અત્યંત ગાઢ છે; એનું

‘ધોયુ’ એ ધોયાયુ’ નથી. અને એ નરકનો એ આશાવાદ, એ ચમકતા સ્પૃષ્ટિક સ્થળો એમાં તો નિરશાનો આશાવાદ છે. સિતમ પર સિતમ સહેવા છતાં એક સિતકાર ન કરનાર હૃદયોની ધીરતા, એમની ઉત્કટ સદ્નશીલતા જ એ સ્વેત પત્થરોમાં ચમકે છે. નરકમાં રહ્યાં છનયિ જે હૈયાં ન ભાંખ્યાં, જેમાંથી રૂધિર ન વહ્યું, એજ હૈયાં અહીં—આ મકબરામાં અહીં—તહીં મદ્રાયા છે; ચમકી—ચમકીને એ પોતાની કઠોરતા સંસારને દેખાડે છે, અને એ ભાંખ્યા હૈયાંઓ તરફ જોપેક્ષા ભરી એક નજર નાંખી બીજાસ અદૃઢાસ કરે છે.

+

+

+

પરંતુ ‘સ્વર્ગ’ અને નરક એનો ફેર, એનું મદત્વ અને એનો પ્રભાવ, સૌંદર્ય અને કુરૂપતાઆ બધાને તો એ જ સમજી શકે જેની છાતીમાં હૃદય નામની કોઈ વસ્તુની હયાતી હોય. જેનાં વક્ત્ર સ્થળમાં એક દિલ-પછી ભલેને એ અધુરું બળ્યું—જળ્યું હોય, રુધાયેલું હોય યા સાવ ભગિણું જ કેમ નથી હોતું—પણ ધડકતું હોય. એ સ્વર્ગને, અને એ નરકને દિલવાળાએજ તો વસાવ્યું છે. આ દુનિયા ને એનાં બાંધન, સુખ-દુઃખ. ...આ બધા પણ દિલદારોનેજ આશરે છે. પરંતુ એ કુલટા દિલ્થી સાથે રહીને અને કાએ તા દિલ નામની વસ્તુનાં અસ્તિત્વનેજ વિસારી દીધું હતું. એ દિલને શુભાવીને એ દિલની હયાતીનું એમને જ્ઞાન જ ન રહ્યું. દિલ ! હૃદય ! એને નામે તો એમની પાસે માત્ર ચપટી રાખ જ હતી; એ ભમૂતને અંજે લગાવી તેઓ દુનિયામાં ભગતા હતા, અને એ સ્વર્ગ અને એ નરક એ બેઉ લોકને એમણે ત્યાગી દીધા. “સ્વર્ગ !” એમને માટે તો એ એક બીવણ તીક્ષ્ણ વ્યંગ જ હતો. “સુખ” નામની વસ્તુથી તો એ પૂરેપૂરા અગમ્ય જ હતા, અને મસ્તી.....એ તો એક સ્વર્ગીય વસ્તુ હતી, દિલદારોની જ એક માત્ર સંપદ હતી. નરક તો એમને માટે એક રમત માત્ર હતું; એમનું દુઃખ, એમની

તીક્ષ્ણતા, કટુતા, ઝેમનાં જીવનમાં સરખાતમાં દુઃખોને પણ સહવાની-
શક્તિ એ નરકમાં નહોતી. અને કંઈન.....ન્યાં અમિ હોય ત્યાંજ
લખકારા કરતી જવાળા હોય છે. ન્યાં આજ હોય ૩ ત્યાંજ પાણી
પણ હોય છે. ન્યાં દિલનાં ધખકારા હોય છે ત્યાંથી જ ચીસ પણ
નીકળે છે, ન્યાં આસા હોય છે ત્યાંજ નિરાસનો અનુભવ પણ થાય
છે. અહીં તો મૂક નિસાસો પણ નથી નીકળી શકતો, દુઃખીઓનાં
એક માત્ર આશરા, એ નરકને પણ ક્યાંક એ ભરમ કરી નાંખે.
એ બપે.

એ સહુ દિલ ખોદને બેઠા હતા. સ્વપ્નલોક એમણે ત્યાગી
દીધો હતો, પરંતુ પોતાનાં લયંકર હાલક નિશ્વાસના સ્પર્શ માત્રે
નિર્જીવ પાણી સુદાની શી દશા થશે. એનાં વિચાર માત્રથી જ
હૃદય-વિદોષી જ્ઞાનઆરા વિચલિત થઈ જીડી. એ ધ્રુજ જીડી, અને
એનાં આખરી શ્વાસોમાં સંભળાયું કે-“ના ! ના ! મારી કબર પર
પથર ન મૂકશો. મારી આ કઠોર જાતી ઉપર, મારા આ ઉર ઉપર
કોણ જાણે કેટલયિ હેમાં ભાંગી ચૂક્યા છે, બિનાં બિનાં આંસુઓની
ગોણ જાણે કેટલીયે ધારાઓ વહી ચૂકી છે, એનાં જ ઉપર પથર
મૂકવે.....આ ન કરશો. એનાં ભારનો મને કંઈ ખ્યાલ નથી,
એની હુપાતીની મને ખબર પણ નહિ પડે. પરંતુ.....ત્યારે મારી
આ ઉત્પત્તિ જાતી પર રહીને એ બિચારા પથરની કેવી દશા થશે ?
.....મારા એ નિશ્વાસોથી એણે રંધાઈ જવું પડશે, આ ધખધખતા
વક્ત્રરથોનો સ્પર્શ.....”

આજ પણ એ હૃદય-વિહીત મૃત-કંઠાલોનાં નિસાસા એ કબરો
પર જવાયા રહે છે. અને એ કબરો પર અહીં-તહીં ઉગેલું ધાસ
એ ભગ્ન હૃદયોનાં ધા ને તાજાં રાખે છે. ને એ રીતે પોતાનાં ધા
ખતાવી ખતાવીને એ કંગાલ જગતને ચેતવણી આપે છે, એને વારે
વારે ઉપાદ્ય કરીને એ દેખાડે છે કે આ જીવનમાં ‘સુખ’ નામની.

ટાઈ ચીજ જ નથી. નાની એવી વાતમાં પણ દુનિયા ગભરાવા માટે છે, અને જગત જેને દુઃખ કહે છે, જેના વિચાર માત્રથી દુનિયા રડી પડે છે, એ પણ એક રમત જ છે. જે દુઃખ ક્યાંક સાચેસાચ આવી ચડે છે. તો એ મૃત્યુ પછીયે સાચ નથી મૂકતું. આ કંકાલોનાં દુઃખથી જ વિશ્વ-વેદના ઉદ્ભવે છે, અને એનાં જ નિશ્ચયોથી સંસારની દુઃખમય કલ્પના જન્મે છે.

*

*

*

*

: ૪ :

પરંતુ હૈયાં વિદોષ્યાં, હૈયાંથી હાય ધોષને પણ આ વિશ્વમાં વિચરનારા કેટલા ? હૈયાંવાળાં, ભાંખ્યાં હૈયાંવાળાં, એને યાદ કરીને રોનારાં, દિલનો સોદો કરનારાં.....એમની ગણના.....પણ દિલ સુધી કોણ પહોંચી શક્યું છે જે એની સંખ્યા નક્કી કરી શકે. અને એ સ્વર્ગમાં.....હૃદયનું જ તો એકે જુનું શાસન હતું. અનંત યૌવન, ચિર-સુખ અને મસ્તી, આ બધાંનિ સરજીને એનાં જ આધારે હૈયાંએ એ સ્વર્ગનો પાયો નાંખ્યો હતો.....પરંતુ એ સાથે જ અસંતોષ અને દુઃખનું સજન પણ એ હૈયાંએ જ ક્યું હતું. સ્વર્ગ અને એની સાથે નરકનો સહવાસ ! વિષ કોને માટે ધાતક નથી ? એવ કોને નથી ભાગતો ?.....દિલવાળાઓનાં સ્વર્ગમાં નરકનું વિષ ફેલાયું. અનંતયૌવના વિષકન્યા પણ હોય છે. એનો સહવાસ સેવીને કોણ ચિરંજીવ બન્યું છે ? દુઃખનાં જૂને સુખને સતાવ્યું. મસ્તી અને ઉન્માદને ક્ષમરૂપી સજ-રોમ વળાવ્યો.

સ્વર્ગ અને એમાં વિષ ? રોગ તથા જૂતોનો અવેશ ! એ સ્વર્ગ હતું. પરંતુ એ હતું આ પાર્થિવ જગત પરનું જ સ્વર્ગ. જ્યાં ગુણ સુદ્ધા ક્ષયને પામે છે, ત્યાં સુખનું અક્ષય રહેવું, જ્યાં ક્ષીણ ચર્ષ જાય છે, ત્યાં માદકતા અધુષ્ય બની રહે એ અસંભવિત છે.

અનંતયૌવનાએ અભિસિન્ધન કયું હતું, પરંતુ વારાંગનાને અપનાવી કોણ સુખી થયું છે ? એ અક્ષય સુખ.....એ તો સ્વર્ગમાં અન્ય લોકનાં એ સાચા સ્વર્ગમાં પણ નથી સાંપડતું; પ્રુષ્ઠ તો ત્યાં પણ ક્ષય પામે છે, પાપ ત્યાં જોડા નથી મૂકતું. અને પુનર્જન્મનું ભૂત ત્યાં પણ જન્મ પડેલું છે. પ્રુષ્ઠાત્માએ સુદ્ધિ એ સતાવે છે, તો આ લોકનાં સ્વર્ગમાં એનો અઝાવ.....આ અસંભવિત વાત કહી રીતે સંભવિત ખની શકે ?

ચિરયૌવના વારાંગનાને એ સદ્વાસ, એને ત્વજીતે મોમલ સામ્રાજ્યનો એ સંન્યાસી ઔરંગઝેબ એ દેશમાં પહોંચ્યો, એણે એ લોકની યાત્રા કરી, જ્યાંથી પાછો વળીને પુનઃ એ આ સ્વર્ગમાં આવી ન શક્યો.....પરંતુ અનંતયૌવનાનો એ શૃંગાર, એની એ ખંડી અક્ષ, એની એ તિરછી નગર, એ સુંદર અધરોની એ લાલ લાલ માદકતાસંસાર મુગ્ધ હતો;.....અન્ય મોમલ સમ્રાટો તો એ પ્રેયસીનાં તળીયાં તળાસવા દેડતા આવ્યા.

પરંતુ અનંતયૌવનાને ખની ખનાવીને કોણ શુભવું રહ્યું છે ? સ્વર્ગમાં રહીને, ત્યાંની અપસરાઓએ આપેલી સેવા સ્વીકાર્યા પછી પણ કોણ આ ભૂતજી હિપર પાછું નથી આવ્યું ? ચિર-યૌવના વિષ કન્યા ખની ગર્ભ, અને જ્યારે એનું વિષ મોમલ સામ્રાજ્યની નસેનસમાં વ્યાપી ગયું. ત્યારે એ મદમાતા સખળ સામ્રાજ્યના અંગે અંગ શિથિલ થઈ ગયા, એનાં સુંદર મુકેળ શરીરમાં કોઠ ફટી નીકળ્યો, ગળા ગળાને, સડી સડીને એનાં અંગે ખરી પડ્યાં. એ ક્ષત-વિક્ષત થઈ ગયા. અને સમ્રાટોનું જીવન—શીશાની દેવી, એ લાલ લાલ મદિરા પર ન્યેજાવર થઈને તે દેવીની સહચરિઓમાં વેરાઈ ગયું. દિલ્હીનાં એ સ્વર્ગની મસ્તી શેરી—એ શેરીએ બટકતી ફરી. અહીં-તહીં ઢોકલો ખાતી ફરી. સ્વર્ગનાં દેવતાઓની માદકતા ચારેવાઓનાં પગમાં આજોડવા લાગી. એનો વેશવ અને વિલાસિતા

વ્યાજખોર-ચાણિયાઓને દાથે વેચાયા, એનાં ધર્મને પણ લાલિમાએ
પણ સ્પર્શ્યો ન મૂક્યો, એની સત્તાને જંગલી અફગાનોએ ઠોકરે
ચડાવી. એનાં તાજ અને તખ્તને રમદેળાને ધરાનતાં બરવાડે
દિલ્લીશ્વરની પ્રગ્લનો ઘેટાં-ખડકાંની જેમ સંહાર બોલાવ્યો.....
અને આ ખડુ' જોયાં છતાં પણ સ્વર્ગનો આત્મા અવિચળ રહ્યો.

જહોનું ખાળપણ હતું; એમનું ચૌવન પાણું ફરતું હતું,
અશક્તોની સત્તા પોતાનાં હમામ દેખાવમાં જ રહી જતી હતી,
જહાનનાં શાહનાં વંશજો ભાગતા ચીખ્યા, દુનિયાના રક્ષણદારની
વદ્-દીકરીઓ.....ઓહ ! એમની એ દુઃખ કથા, એ મહાન મોત-
લોનાં યશ-ચંદ્રનું એ કલંક.....કાળી શાહી જેનાં મોં પર લાગી
છે એવી લોહ-લેખણ પણ એનો ઉદ્દેશ કરતાં સંક્રાંત અનુભવ છે.
એની વેદનાને અંગે એનું હૈયું પણ ફાટી પડે છે. એ સ્વર્ગની એ
ન્યાયનુસાર સુખનાં એ મહાન ભારને સહી ન શકી. પોતાની ન્યાય-
વુક્તિ રખેને ભાંગી ન જાય એ વિચારે એ મહાન અણુદીક વુક્તિધારીએ
સુખ-દુઃખને સમતોલ કરવા ઇચ્છ્યું. સ્વર્ગનાં સુખની સામે
તોળાવા દુઃખનો સાગર ભીમદી પડયો; એ સ્વર્ગનાં એ અધિધાતા
આ દુઃખ સાગરથી ખચવા અહીં-તહીં નાસવા માંડ્યાં, ધણીએ તો
ખીજ દુનિયામાં જઈનેજ નિરાંતનો શ્વાસ મૂક્યો.

અને આલમનો શાહ જ્યારે એ દુઃખપૂર્ણ સ્વર્ગનો અધિધાતા
બન્યો ત્યારે તો એ સ્વર્ગને શોધતો રહ્યો; ક્યારેક ગંગાના મચ્છદમાં
એનાં અસ્તિત્વનો આભાસ થતો, તો ક્યારેક ત્રિવેણીમાંજ એને સુખનું
પ્રાધાન્ય જણાતું. એ ભૌતિક સ્વર્ગ ક્ષત-વિક્ષત યર્ષગણ હતું,...એનો
એક પ્રેમી, અને એનું સામ્રાજ્ય મરી પડ્યું હતું. સદો સર્વદા
માટે નાશ પામ્યું હતું. અને જ્યારે એ સ્વર્ગનો બીજો પ્રેમી
સ્વર્ગમાં પાછો રહ્યો ત્યારે એ પેલા સ્વર્ગની સુદૃઢતા શોધતા શોધતા
આ સંસારનું સૌંદર્ય પણ ગ્રમાવી બેઠો. સ્વર્ગનું સુખ ઇચ્છનારને

સંસારનું સુખ પણ સાંપડવું નહિ.....આલમનો સાહ પાલમ સુધી
શાસન કરતો હતો; સ્વર્ગનો અધિષ્ઠાતા, એનો એક માત્ર અધિકારી
એ સ્વર્ગને જરાયે જોઈ શકતો ન હતો; અને જ્યારે આ લોકમાં
જેવા જેવું કંઈજ ન રહ્યું ત્યારે એ પ્રજાચક્ષુ બની ગયો. પરંતુ
વારાંગનાઓને તે વળી દિવ્ય દષ્ટિ સાથે શું નિરખત? આંધળાઓને
એણે ક્યારે સાચ આપ્યો છે? આંધળા ક્યાં સુધી આંધળી પર
શાસન કરી શક્યા છે? દુર્ભાગ્યરૂપી દુર્દિનમાં એ અધારામાં; તદ્દન
આંધળાપણાની એ અનંત રાત્રિમાં, રાતનો રાજ એ આંધળીને
લઈને ઊઠ્યો. અને એ પહોંચી ત્યાં, જ્યાં સમુદ્ર વચ્ચે ભગવાન
શેષશાપી સુખપૂર્ણ વિશ્રામ લઈ રહ્યા હતા.

* * * *

તમારા પગમાં બેડીઓ છે અને હેયે તાળાં છે. જરા સાવધ રહેજો. |

આખો બંધ છે. પગ કીચડમાં ખુએલાં છે; જરા ભગો ઊઠો. |

પશ્ચિમ તરફ જઈ રહ્યા છો, પણ તમારું મોં તો પૂર્વ તરફ જ
છે; પાછળ કંઈ જોઈ રહ્યા છો. જરા તમારા હેતુ તરફ તો જુઓ.

પરંતુ એ બેડીઓમાંથી કેણું છૂટ્યું છે? વહોનું મૌવન ક્યારે
એમને સામે પાર પહોંચાડી શક્યું છે? અશક્તોની સત્તા પર તો
આંખો પણ હમ્મે છે. હંધું પસારીને, એને ખોઈને એનાં પર તાણું
મારવું. એની પાસે હવે બાકી જ શું છે કે જેને એ સંભાળે?—
સાચવે? એ બંધ આખો ક્યારે ઉઘડી છે? એની એ મરતી, એ
મરતીની એ ખુમારી અને એ બધા ઉપરાંત સ્વર્ગનો એ નિવાસ !
પરવચતાના કીચડમાં કસાયેલા આંધળા ક્યારે ખચી શક્યા છે ?
સુખ-સિંસાને પૂર્ણ કરવાની ઈચ્છાથી વિલાસિતાનાં એ કીચડ ભર્યાં

સ્વર્ગમાં ખુતીને કાણુ પાણુ નીકળી શકયું છે? મગો, ઊઠો !....
 એ સ્વર્ગમાં, ભગવાન સ્વર્ગમાં પણ, કાણુ જ્ઞાનમાં હતું? કોની
 ખાલી ખાલી હતી? કોની આંખમાં લાલી ન હોતી? કાણુ સ્વપ્ન
 જોતું નહોતું? !.....રણા સલા સુખનાં સ્વપ્નાં, એ સ્વર્ગની માદકતા
 તથા જાતી સુખની આશાનો ભાર....અચકતોની પાંપણ આ બધાં
 ઉપાડીને ક્યાં સુધી ઉઘાડી રહી શકે? !.....અને સ્વર્ગ-નિવાસીઓને
 આ ચેતવણી, ન્યાયતુલાનું એને સંભારણું આવડું, સુખ-ભોગ
 કરનારાને દુઃખનું રમરણ કરાવડું.....! એ ચેતવણી ખુદ એ
 સ્વર્ગમાંજ જાણે ખોવાઈ ગઈ. એ ન્યાયતુલાનાં બન્ને પક્ષમાં હુલતી
 હુલતી એ આંખો પણ એકીટરો જોતીજ રહી, ભોગભોના આ પતનને
 વૃદ્ધાવસ્થામાં એમની આ બાલિયનને. વૃદ્ધોનું બાળપણ એકવાર
 ફરીને પાણું આવડું હોય તેમ લાગ્યું, એમની સત્તા પાછી ફરતી
 હોય એમ લાગ્યું, એમનાં સ્વર્ગમાં ફરીને બહાર આવતી જણાઈ...
 અને એમનો વેલવ, એ તો પોતાનાં સ્વામીને યાદ કરી રહી પડ્યો.
 હવે એની કોને પરવા હતી?

સ્વર્ગ! સ્વર્ગ! એણે ફરી પોતાની સસ્તનતને પાછી વળતી
 દીઠી. આ લોકની બાદશાહી ખોઈ, અહીં પોતાનું દિવાળું કાઢીને,
 એને જોઈ શકનાર આંખોને પણ ગુમાવીને હવે એ સ્વર્ગના શાસકે
 કદપનાલોક ઉપર કુમભો કર્યો, અને ત્યાં પોતાનું શાસન સ્થાપિત
 કર્યું. દિવ્ય દૃષ્ટિ સાંપડતા એ સ્વર્ગાધિષ્ઠાતાને અન્ય લોકની જ વાતો
 યાદ આવવા માંડી રાજ્યભીને ગુમાવી હવે સરસ્વતીને આદવાન
 આપવામાં આવડું હતું. દિલ્લીમાં એજ દરબાર ભરાતો હતો, દીરાને
 આમમાં નડીબનાં અવાજ પર ઓતાઓની આંખો ઠેરતી હતી, અને
 શાહંશાહ બે સુંદરીઓની સાથે એને ટકે ટકે આવતા, સિંદાસને
 વિરાજતા; પરંતુ ત્યાં આ પાર્થિવ સામ્રાજ્યની ચર્ચા નહોતી થતી,
 ને હવે તો કદપનાલોકનાં દૂત બેઠા બેઠા એ અન્ય લોકનાં જ સમા-

ચારે સંભળાવતા હતા. શાયર પછી શાયર આવતા હતા ને પોત-
પોતાની શાયરી સંભળતા “વાહ ! વાહ !” કહેતા. અને ક્યારેક
તો એ પોતે પણ કહેવા માંડતો કે—“ધ” જનિષ્ઠને^૧ ફરમાયા હું” ને
પોતાની ગઝલ સંભળાવવાં લાગતા, ને દરબારને ચારે ખુલ્લેથી
“આદમ ! આદમ !” બોલે એટલે બેઠા. હવે એ દરબારમાં ચર્ચા
આસતી હતી પેલા બીજા લોકમાં થનારી અનેકાનેક ઘટનાઓની;
ત્યાં મયખાનાતું વેરાન થતું, સાકીની ગેરહાજરી, જામતું ઢગી જતું,
મારોતું વિહોડાઈ જતું, રકીબોની^૨ બળજબરી, માથકોની કઠોરતા,
આથકોની વિવશતા, એમના મૃત્યુ પછી એમની કબરો પર જઈને
માથકોતું રોતું અને માથકોની ગલીમાંથી આથકોને કાઢી જવા....
અને દિલ્લીશ્વરે એકવાર ફરીને, જમદીશ્વરની સરસાઈ જ માત્ર ન
કરી, પણ આ વખતે તો એને ધરાજિત પણ કર્યો; દિલ્લીશ્વરની
આ નવીન પાદશાહતમાં કોઈ પણ બંધનો ન હતા, કે નહોતો ત્યાં
તેમને જમદીશ્વરની બીજી યાતનાનો પણ ડર.

પરંતુ.....એ વેરાન બનતાં ભગ્નપ્રાય સ્વર્ગનો એ દેહ^૩ બર્યો
આરાજ એ કંપનાસોકમાં પણ પહોંચ્યો. સદેહે સ્વર્ગમાં, કંપનાસોકમાં
પહેત્યાં પછી એ પોતાનાં ભાંગ્યા દેહાને કોણ બૂલી શક્યું : ત્યાં
પણ એજ દેહ^૩ જીવડતું હતું, વેદના અનુભવાતી હતી, અને જ્યારે
પણ એ ભાંગ્યું દેહ^૩ યાકોને સર્જી જતું, ત્યારે જ જરા ઉત્સાસ
નજરે પડતો,...પણ એ સ્થિતિ ઉત્સાસ અને પછી પાછો એજ
રોહ...એ મદમાતા સ્વર્ગ પર આથી વધુ વ્યંગ-કટાક્ષ અશક્ય છે.
...અને ત્યારેજ એ સ્વર્ગના પીડિત સાસક પોતાનાં ભાંગ્યા દેહાને

૧ જનિષ્ઠ—બહુ મોટા માણસો નાના માણસો સાથે વાન કરતા
પોતાને માટે આ સંબોધન વાપરે છે.

૨ આદમ—અભિવાદન, સલામ.

૩ રકીબ—પ્રેમિકાનો ત્રીજો પ્રેમી; પ્રેમસૂત્રનો પ્રતિદંદી.

કારણેજ એ અન્યલોકમાં ઘાસન કરી ન શક્યા. બદાદુર 'જર' તે
એ કંપનાલોકમાં પણ ચોતો હતો; કદની પહેરીનેજ એ ત્યાં પહેાંચે
હતો, પણ ત્યાં એજ વિવશતા હતી, એજ રોદણાં હતાં. ત્યાં પણ
લોહીના આંસુઓએ કંપનાની ધવલ શુભતાને રંગી નાખી, એ
વહાવેલા આંસુઓમાં બધીયે મસ્તી વહી મૂક હતી, એ આંસુઓની
ઉખળાટી એ સુકોમળ ભાવના કરમાઈને મૃતપ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી.
“હા ! ફસકને લૂંટ કે વીરાન કર દિયા યા” આરમાને લૂંટીને વેરાન
કરી નાખ્યું હતું, એ ‘ઉજડે દયાર’—એ વેરાન પ્રદેશની દશા જોઈને
ક્યારેક ક્યારેક જ જ્યારે કવિનું દિલ દૂંક મથુમથળતા મૂક જતું
ત્યારે ક્યાંક એકાદ ટુકડો, ચાર-છ લીંટી લખાતી, અને ત્યારેજ એ
કંપનાલોકનાં બે મહારથિઓમાં ચક્રમક કરી જતી.

ના ! ના ! આ સુખ પણ સ્વર્ગના તકદીરમાં નહોતું લખાયું.
એનું હૈયું ભાંગી પડ્યું. સ્વર્ગમાં, સુખલોકમાં રવાં રવાં એ કંપનામાં
વિચરવું તે સ્વર્ગથી ન સહેવાયું. સ્વર્ગમાં પણ ધર્માની આગ લમૂડી
ઊઠી. સ્વર્ગનું જે રહ્યું સહ્યું સુખ શોષ હતું તે પણ બળાને ભરમ
થઈ ગયું; અને દુર્ભાગ્યની એ આંધીએ એ ભરમાવશેષોનેયે અહીં—
તહીં વિખેરી નાખ્યા. ના ! ના ! એ દુર્ભાગ્યથી એ સ્વર્ગની વિવ-
શતાની એ કબર સુઢાં ન સહેવાઈ, એણે એનાં પણ ટુકડે ટુકડા
કરી એને ઉથલાવી પાડી, અને એ નિહાંવ મૃતપ્રાપ્ત પિન્ડ હાલતો
એ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં જઈ પડ્યો.

*

*

*

*

: ૫ :

સ્વર્ગમાં—એ સુખલોકમાં વિવશતાની કબર,...એ વેરાન સ્વર્ગ
પણ પોતાનાં એ ચળચી કપી ઊઠ્યું. સતત લોહીનાં આંસુ વહાવતા

એ નાસરને બહાર ફાગી દેવા એ સ્વર્ગે વિચાર કર્યો. પરંતુ ...ઓહ ! નાસર સ્વર્ગના હૈયામાંજ હતું, એને ફાગી દેવા જતાં સ્વર્ગે પોતાના હૈયને પણ ફાગી દીધું અને પોતાની મુખાંધ પર શુબ્ધ બની, ન્યારે હૈને બગે તરફડી ઊઠ્યું, ત્યારે ધરતી ધૂણી ઊઠી, આંધી ઊપડી, પ્રલયનું દબ્ધ પ્રલય દેખાયું, જૂની સત્તાનું ભવન ભોંય ભેગું થયું. સમય-રૂપી પૃથ્વી ફાટી અને મધ્યયુગ એનાં અનંત મર્જમાં સદાને માટે વિલીન થઈ ગયો. સર્વનાશનું બીપણ તાડવ થયું, રશિરની હોળી ખેલાઈ, તોપોની ગડગડારી સંભળાઈ, હળરોનો સંહાર થયો, હળરો ધરખારવિહોણાં થઈ ગયા, રસ્તે રક્તગત્તાં બિખારી થયાં. યમુનાનાં વહેણે પણ માર્ગ બદલ્યો. એ પેલા સ્વર્ગને, સ્વર્ગનાં એ શાખને ઊડીને ચાલી નીકળીને પોતાનાં આ વિયોગ ઉપર એ હૈયાફાટ રહી, પરંતુ એનાં એ આંસુઓને, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ એનાં એ રોલને સ્વર્ગનાં દુર્ભાગ્યે સૂકવી નાખ્યો; એ નદર-ધ-મેહિરને-સ્વર્ગની એ નહેરે પણ સ્વર્ગની નસોમાં વહેવું કોડી દીધું અને પોતાની એ ગ્રિય સખી, એ નવ નગરીની દશા જોઈને યમુનાનું વહારથળ ભગત બન્યું, દુકડે દુકડા થઈને આજે પણ એ એ જ મૃત કંઠાસના પગ તળે રેતી રૂપે વેરાઈને પડ્યું છે. સ્વર્ગ પણ દુકડે દુકડા થઈ ગયું, એની સામ્યસક્ષમી ત્યાં જ એ જ ખંડેરામાં રખાઈને મરી મઈ. અને એ ગ્રેયસીનાં એ ગ્રેમીઓ સર્વનાશનાં આ બીપણ સ્વરૂપને જોઈ કંપી ઊઠ્યાં, અને પોતાનાં સ્વર્ગ મુકાને રંગમનનું જોઈ એનાં નાચની પગ આવી પહોંચી બાણી એ ભામવા માંડ્યાં.

ઓહ ! એ સ્વર્ગની એ આખરી ગત ! સ્વર્ગીય ઝવન ન્યારે આખરી શાસો લઈ રહ્યું હતું. પ્રલયનું પૂર ન્યારે સ્વર્ગના દારે અથડાઈ અથડાઈને પાકું જનું હતું અને વધુને વધુ વેગથી ફરી આક્રમણ કરતું હતું. સ-સ-કરતી શીતળ હવા વહેતી હતી, કોણ

ગળે કેટ-કેટલાના બામ-સિતાર તૂટી તૂટીને નીચે પડતા હતા. દુર્ભાગ્યનાં એ દુર્દિનની અંધારી અમાસની રાત્રે એ સ્વર્ગમાં ભ્રમતા હતા એ સ્વર્ગના સર્ગદાતા, એનાં એ મહાન અધિષ્ઠાતાઓનાં પ્રેતાત્માઓ. એ પ્રેતાત્માઓ ખૂણેખૂણામાં પેલા જૂનાં સ્વર્ગને શોધતા હતા, ને આ નવા રૂપ-રંગમાં એને ઝોગખી ન થકતાં એ બધા જાણે બોવાયા-બૂઝા પડ્યાં ન હોય એમ લાગતું હતું. પાગલની જેમ એ સૌ દોડતા હતા, અને પોતાનાં પેલા ભયોત્પાદક સ્વરૂપસહ કરીને અધકારમાં વિધીન થઈ જતા હતા. સુખ અને વિલાસિતાના મુર્દનાં માંસને દુઃખ તથા વિવશતા-રૂપી શિયાળવાં ફાડી ફાડીને, ફોલી ફોલીને ખાતા હતા, એનાં સુક્ષ્મ હાડકાંને, ચૂસતા હતા. રાજસતાની કબરને ખાદી ખાદીને એમાં ઉંડે સુધી પહોંચી, એનાં નિશ્ચય કંકાસને બહાર ખેંચી કાઢવા મથી રહ્યા હતા. એ બીણજી સંખ્યા ટાણે રાજ્યશ્રીએ મૃત્યુરૂપી પોતાની એ બચકર શોકયને સ્વર્ગમાં પ્રવેશતી હોડી, હૃદય યિજ્ઞનાં નાખે એવા પોતાનાં કંકાસરૂપી સ્વરૂપને જીવન્મુતનાં કાળા પાલવમાં લપેટી મોગસોને રિઝવવા, એમની સાથે પ્રેમ-પ્રણય માણવા અભિ-સારકાની જેમ એ આવી હતી. તેથી જ તો રાજ્યશ્રી પોતાનાં પ્રેમીનું ભાવિ કંઈપણે ફાળ ખાઈ લીધી. એહોશ થઈને ચિર-નિદ્રામાં પોદી ગઈ, અને મોગસોની રાજ્યશ્રીનાં એ કશ્યાપૂર્ણ મૃત્યુ પર એ આંસ પાડનારું પશુ કોઈ ન મળ્યું.

અ.હ. / એ બીણજી રાતે દૂર દૂર સુધી સંભળાતું હતું એ વિલાસિતાપૂર્ણ સ્વર્ગમાંનું બાળકોનું રૂદન, વિધવાઓનાં વિલાપ, સંધવાઓનાં સિસકારા, વૃદ્ધોનો વલોપાત અને યુવક-યુવતિઓનાં નિશ્વાસ, પરંતુ એ આખી રાત પગ સ્વર્ગમાં મોગસોનો આખરી ચિરાગ જલતો રહ્યો, વિવશતાની એ કબરને એ અજવાગતો રહ્યો,

પરંતુ આજે એ કબર પર ન હતાં ફૂલ, કે નહોતા આવતા એ પ્રકાશ પર પ્રાણ પાથરવા પતંગિયાઓ, કે નહોતું સંભળાતું છુલ-છુલનું એ સંગીત; પણ દહાડા ઝબૂક ઝબૂક થતી એ ન્યોતનાં એ અધકારપૂર્ણ અજવાળામાં અદખ્ત રૂપ ધરીને એ સ્વર્ગનો એ આત્મા, એ સ્વર્ગલોકનું એ પ્રેત રડી રડીને એ કબરને બીની કરતું હતું, પોતાનાં દહાડામાં કંઠે ગાતું હતું—

ન કિસી કી આંખ કા નર હૂં
 ન કિસી કે દિલ કા કરાર હૂં.
 જો કિસી કે કામ ન આ સકે
 મેં વહ એક મુસ્તે ગુપ્તાર હૂં.
 મેં નહીં હૂં નગમ^૧જો જાફિન^૨
 મેરી સુન કર કોઈ કરેગા કયા ?
 મેં બડે બિરોમ^૩ કી હૂં સદા^૪
 કિસી કિલજમે કાં પુકાર હૂં.
 મેરા રખાપ બિગડ ગયા
 મેરા ચાર મુઝસે ઝિહડ ગયા.
 જો ચમન^૫ બિગડ^૬ સે ઉજડ^૭ ગયા
 મેં ઉસી કી ફસ્લે-બહાર^૮ હૂં.
 ન તો મેં કિસી કા દખીબ^૯ હૂં
 ન તો મેં કિસી કા રકીબ^{૧૦} હૂં.
 જો બિગડ ગયા વહ નસીબ હૂં
 જો ઉજડ ગયા વહ દયાર^{૧૧} હૂં

૧. નગમ—ગીત ૨. જાફિન—અમૃત ૩. બિરોમ—વેરદ
 ૪. સદા—અવાજ, પડઘો, ગુંજન. ૫. ચમન—પુલવાડી. ૬. બિગડ—
 પાનખર ૭. ઉજડવું—વેરાન થવું. ૮. ફસ્લેબહાર—વસંતઋતુ :
 ૯. દખીબ—પ્રિય ૧૦. રકીબ—પ્રેમમાં પ્રતિરૂપણી ૧૧. દયાર—પ્રદેશ

કોઈ દૂધ મુઝ પર ચઢાવે ક્યો,
 કોઈ મુઝ પે અરક^૧ બઢાવે ક્યો!
 કોઈ આ કે ચમચા^૨ જલાવે ક્યો,
 કે મેં બેવસી^૩ કા. મળર^૪ હું."

અને જેમ જેમ આ ગીતનાં આખરી શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા, ત્યારે એની હેઠ્ઠી લીંટી-હેઠ્ઠા શબ્દો કાને પડતા હતા, ત્યારે કુકડાએ બાંમ પોઝારી અને અંધારામાં એ પ્રેન વિધીન થઈ ગયું; એ દીવો ટમટમતો જ રહ્યો. ચાંત નિસ્તબ્ધતા હવાઈ મઈ અને ત્યાંજ પાસે જ પડ્યું હતું મોગલ વંશનું એ નિહાવ અસ્થિપિંજર. એમની આશા આકાંક્ષાઓનું એ અવશેષ, એમની સાધનાઓની એ સમાધિ...

સુરજ ઊઘ્યો...આંધી વધતી હતી, દુર્દિનનાં બધાંયે લક્ષણ પૂરેપૂરા દેખાતા હતા, બાબાકાસ દુર્ભાગ્યપી વાદળોથી હવાઈ રહ્યું હતું...એ દીવો, એ સ્વર્ગીય જીવનની અતિમ આશાઓનો એ ચિરાગ-સ્વર્ગીય સ્નેહની એ આખરી જ્યોત ઝંખૂરી ઝંખૂડીને જુઝાઈ મઈ; અને ત્યારે...એ વંશની આશાઓનો, એ સમ્રાજ્યનાં મુદ્દી-બર અવશેષોનો, અંકબર અને શાહજહાંના વંશજોની આખરી સત્તાનો જનાળો એ સ્વર્ગમાંથી નીકળ્યો. રોઈ રોઈને આસમાને સર્વત્ર આંસુરૂપી આકળ બિન્દુ વેર્ષા હતાં. આ કોર-હૃદય પૃથ્વીને પણ આહોનાં કુમ્ભસમાં માગી સુઝતો ન હતો. પરંતુ...વિપત્તીઓને અંગે, જીવન પ્રવાસનો એ શાકલો પ્રવાસી—એ વેરાન પ્રદેશનું એ એક માત્ર જીલજીલ—સિતમ પર સિતમ સડીને પણ એજ સાદસ સાથે મોગલોની સત્તા તથા એનાં અસ્તિત્વનાં જનાળને ઉપાડી, પોતાનાં ભગ્ન-હૃદયને સમેટીને ચાલ્યો જતો હતો.

૧. અરક-આંસુ : ૨. ચમચા-મીઠુબત્તી : ૩. બેવસી-વિવશતા;
 ૪. મળર-કબજ, સમાધિ.

સ્વર્ગમાંથી નીકળીને એણે એક વાર પાછું વાગીને જોયું; પોતાની પ્રિયમા નગરીનાં એ મૃતપ્રાય જીવતવિહોણાં હૃદય તરફ એક નજર નાખી, અને એ સ્વર્ગની, મોગલોની એ પ્રેયસીની આંખો એનાં પ્રેમીની આંખો સાથે મળી; તે એ અદ્વાયમ તરફ એકાદશે જોતી જ રહી, અને બે હેડકી.....અને એણે પ્રાણ મૂક્યા. આંખો ઉઘાડી જ રહી ગઇ, નેત્ર દારનાં એ કમાડ આંખે પણ ઉઘાડા જ પડ્યા છે.

અને બહાદુરે પોતાની પ્રેયસીની આ અંતિમ પળો જોઇ એણે મોં ફેરવી લીધું; જનાજો આગળ વધ્યો. ધૂળ ઊડતી હતી; આંખે પણ નીચે પડેલી, સતત કચરાતી એ પૃથ્વીએ પણ સ્વર્ગનાં અધિ-પાતાઓનાં મસ્તક પર ધૂળ ઊડાડી, અને મૃત સ્વર્ગનાં એ સ્વામીએ વિનયતા ભરી નજરે આસમાન તરફ જોયું. રૂધિરની હોળા ખેલાઇ ચૂકી હતી; અને સ્વર્ગનાં નિવાસી પોતાના વહાલાઓને લઇ, સ્વર્ગનાં એ મૃત કંઠાલને ઊડીને ચાલ્યા જતાં હતા. સ્વર્ગથી નીકળેલ એ અતીવ દુઃખી વ્યક્તિ, એ સ્વર્ગનો એ છેલ્લો પ્રેમી આસારો મેળવવા નરકમાં પહોંચ્યો.

નરક । દુઃખનો એ આગાર પણ વિવશતાની આ મળરને* જોઇ રોઈ પડ્યો, અને... ..એહ ! એ નરકનું દિવ પલ્લ કશ્ચના આવેશમાં આવી શકી પડ્યું. પાપાણુ સુદર્શનાં દુકડે દુકડા થમ ગયા અને ત્યારે પહેલી વાર દિલ્લીમાં મોગલોની ધ્વજ ફરકાવનાર શાહજહા તથા પછીના અબાગી સમ્રાટ હુમાયૂંની કબરે— એ જીવંત સમાધિની આખરી પળો જોઈ. અને ત્યાં જ એ નરકમાં, અકબરની પ્યારી સત્તા ધરતીમાં સમાઈ ગઈ, જહાંગીરની વિહાસિતા વેરાઈ ગઈ, શાહજહાની વૈભવ બળી-જળીને ખાક થઈ ગયો, ઔરંગઝેબની કટરતા મોગલોનાં રૂધિરમાં ડૂબી ગઈ, અને

આખરી મોગલોની અસમર્થતા પણ કાણ જાણે ક્યાંક ખોવાઈ ગઈ. લોખંડી શસ્ત્રોને બધે દિલ્હી પર અધિકાર કરનારા લોખંડી જેડીઓ અખડાવતા દિલ્હીથી બહાર નીકળ્યા, વિજેતા બનીને એ ત્યાં આવ્યા હતા, ને ખંદીવાન બનીને એ ત્યાંથી ગયા.

નરકની નજરોનજર સ્વર્ગનાં વહાલાંઓએ તરફડી તરફડીને ગ્રાણ્ય મૂક્યા. બીજી પાત્રુ દિલ્હીનાં અતિમ મોગલ સમ્રાટની એક માત્ર આશા રૂધિરબીની યધને પડી હતી. ક્યકાયા પછી એનું સખ રૂધિરથી તરબોળ દુકડે દુકડા યધને પડ્યું હતું, અને એ બમાશા-ઓના ધા સુદ્ધાં મોગલોનાં એ બીપણુ દુર્ભાગ્ય પર લોહીના એ આંસુ વહાવ્યા વિના રહી ન શક્યાં. છેલ્લી વાર આખરીવાર એ પાંચાળીએ પોતાનાં પુત્રોને રાતાચોળ બનીને સન્મુખ આવતા દીઠાં,.....અને એનો પતિ ત્યાં જ માથુ નીચું નમાવી બેઠો બેઠો વિરસા બનીને બધું થે જોઈ રહ્યો હતો. ઓહ !.....દુર્ભાગ્યની બીપણુ બઠીમાં આંસુ સુકાઈ ગયા હતા, આહ ભરમ થઈ ચૂકી હતી. અને એની એ ત્વચામાં રૂધિર શેષ નહોતું રહ્યું, નિજીવ યધને, કરચલીઓ રૂપી વસન પહેરી એ નિઃશ્વેષ્ટ પડી હતી. અરે! એનાં વાળ સુદ્ધાંએ લજ્જત ચોળાં હતી. પરંતુ પ્રલયનું હૃદયદ્રાવક દૃશ્ય પણ એને રડાવી ન શક્યું. જીંદગી આખી લોહીનાં પુટ પીનાર આ વેળા માત્ર આંસુ પીને જ અટક્યો.

એ દેહડી, અને મોગલ સામ્રાજ્યે ગ્રાણ્ય મૂક્યો; નરકે એ ધધખતા રોહને, મસ્તીની એ આખરી પ્યાલીની રહી સહી માદક-તાને માદીમાં મળી જતી જોઈ; એ આશા-દીવડાઓને અખવાતાં જોયા.....એ નરકનાં એ કઠોર પત્થર, અસંખ્યોનાં દુઃખને જોયા જોતયે ન પીમગનાર, કમનસીબોનાં ભાગ્યા દેવઓનાં—એ ગાદ પૂજે પણ રડી પડ્યા, અને એનાં એ આંસુ આજે પણ અટક્યા નથી. મોગલ સામ્રાજ્યનાં એ ધાતક ધા આજે પણ એ નરકમાં તામ જ

છે, રહી રહીને એમાં વેદના ઊઠે છે અને.....આજે પણ એ ધા
નેતા અગત્યપણે એનાં દર્દને અનુભવ થાય છે; ને આપોઆપ એ
આંસુ સરી પડે છે.

આંસુ સરતા હતા, એનાં પૂર ઉમટતા હતા, નરક સસકારા
કરતું રોતું હતું; નિસાસા મૂકતું હતું. ઊંડા શ્વાસ લેતું હતું....
અને એ નિશ્વાસો એજ એ વિવશતાની કબરને નરકમાંથી પણ
ઊઠાડી મૂકી. સ્વર્ગનાં એ આખરી ઉપબોક્તા, મોગલ વંશના એ
જીવતા જનાગને નરકમાં પણ સ્થાન ન મળ્યું. દુઃખનો ભંડાર પણ
એ દુખિયારાને પોતાના પ્રદેશમાં સમાવી ન શક્યો, એને આશરો
આપી ન શક્યો. ખળતા અંગારને છાતીએ ચાંપીને કોણ નથી
ઠાક્યું! અને એ વેરાન સ્વર્ગમાં, એ વખતે નરકમાં...ખખખતા
અંગાર ચૂંટી લેનારાં કોઇ ત્યાં ન મળ્યાં.

ખદાદુર નરકમાં પણ લુટાયો. ત્યાં એણે પોતાનાં ભાગ્યાદિલને
પણ કમઝાતું જોયું, એ હૃદયની ઊંડી તરડો શોધાતી જોઈ, અને
પોતાનાં હૈયાનાં એ દુકાઓને સંસાર દ્વારા ડોકરે ઊઠાવતા પણ
જોયાં એણે. અને એ ત્યાંથી પણ બાંચ્યો. હવે તો એણે પોતાની
આશાનાં એક માત્ર સહારા, ને પણ નજરોનજર નાશ પામતો જોયો, અને
આશાનું વહન તો શું એના નામથી પણ ધૂણા ઉપજી. જ્યાં
નિવાસીઓનાં ચહેરા પર આશાવાદ ઝગકે છે, એ જ આ ભારતથી
એણે માં ફેરવી લીધું. એને હવે નિરાશાથી કમજો થઇ ગયો; અને
ત્યારે એ એ દેશમાં પહોંચ્યો, જ્યાં ખડું પીળું ને પીળું જ દેખાતું
હતું. ત્યાંના સ્ત્રી-પુરુષો પીળી ચાદરો ઝોલીને ફરતા હતા એટલું જ
નહિ પણ એ સોઠા પોતે પણ પીળા રંગમાં તરબોળ હતા. નિરાશાનાં
એ પુતળાંએ નિરાશાપૂર્ણ દેશની એ એકાન્ત અંધારી સુમસામ રાત્રે
જ પોતાનાં હેઠલા શ્વાસ મૂક્યા. નિરાશાની એ ઉકટ પળો.....ના!
ના! એ દિવસને યાદ કરી, એ દિવસને જોઈને આ દુનિયામાં-આ

સંસારમાં વિશ્વાસ મૂકવો-ના, એ ન બની શકે. માનવ-દુઃખજાઓની વિશ્વજાતાનું એ બીપણ અદ્વિતીય ! “બદર”ના એ છેલ્લા શ્વાસો...ઓહ !

* * * *

સ્વર્ગ^૧ વેરાન બન્યું અને દુર્ભાગ્યની એ આંધીએ એનાં ભાગિલા હૈયનિ કાણુ જાણે ક્યાંય ફગાવી દીધું. એ ચમત્તનું એ ભુલભુલ રડી રડી, ચીસો પાડીને તરફડતું તરફડતું કાણુ જાણે ક્યાંય જોડી મયું. એનાં આત્માએ પણ એનો સાથ મૂકી દીધો. અને બાળે એનું મૃત કંકાસ ત્યાંજ પડ્યું છે. આવણુ ભાદરવાનાં વરસાદની જેમ સનત વહેતા આંશુ પણ સુકાઈ ગયા; એ અસ્થિપિંજર, માંસ-પેશીએ અને શ્વિર વિહોણો જીવનવિહોણો, હાડકાની એ માળખો નિર્જીવ ચમને નીચે પડ્યો.

અને હવે ભારતીય સમ્રાટોની એ અસુખ^૨ અપમાન^૩ પ્રેવસીનું એ હાડપિંજર પ્રદર્શનની એક વસ્તુ બની ગયું છે. એ આનામાં જ યજ્ઞ જાય છે રાજયશ્રીની એ લાડિશી, શાહજહાની નવોદ્ગતાં સુકોમળ શરીરના રક્ષા સઘા અવરોધોની સહેલમાર ! બસ, માત્ર એ આના-માજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ એ વેરાન સ્વર્ગ^૪, અને એનાં બધાંયે દબ્યો. અને એ વેરાન સ્વર્ગ^૫, એ હાડપિંજરને જોઈને દુનિયા વિરમય પામે છે, આંખો ફાટી ફાટીને એને જોઈ રહે છે. એમાં એને સુદરતાનો આભાસ થાય છે, સ્વેત હાડકાંઓનાં એ દુકડાઓમાં દુનિયા સુકોમળતા અનુભવે છે; એ સડેલા-કોહેલા, રક્તાં સર્વાં, લાલ લાલ માંસ પિંડોમાં એને મસ્તીની માદક મધ આવતી જણાય છે. એ શાંત નિસ્તબ્ધતા એ મૃત સ્વર્ગનાં હૈયાનાં ધ્વજકારા સાંભળવા મથે છે; એ જીવન-વિહોણાં રથગમાં રસની સરવતાનો સ્વાદ એને આવે છે; એ અધારા ખડેરામાં કાદીતુરની પ્રકાશ પથરાયો હોય એવો ભાસ થાય છે; અને

૧ અસુખ^૨ અપમાન^૩-મૃત^૪ પણ જોને જોઈ ન શકે તે.

રત્નો સુદાન તિરસ્કારી, સોના-રૂપાનિ રમદોળનાર, પત્થરોની બતી ઉપર ઘાસ-તરણીનિ વધતું જોઈને પણ જ્યારે દુનિયા બોલી જોડે છે કે—“જો પૃથ્વી પર સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં જ છે ! અહીં જ છે ! અહીં જ છે !” ત્યારે તો.....એ નિહાવ હાડપિંજર પણ પોતાની નમતા અનુભવી મરમથી સંક્રાંતિ જાય છે, અને જૂનાં સંભારણાં યાદ કરીને રડી પડે છે, નિસાસા મૂકી સિસકાર કરે છે. અને એ નિહાવ નિસ્તબ્ધ મૃતલોકમાં એ જોડા નિસાસાઓનાં મર્મર ખ્વનિ સંભળાય છે, એ સ્વેત પાથારો પર વહાવેલા અમ્બુઓનાં ચિહ્ન નજરે પડે છે; અને ત્યારે.... એ અધારી રાતે એ સ્વર્ગનો ગત આત્મા પાછો ફરે છે. અને રડી રડીને જાણે કે કહે છે—

“આજ દો ફૂલ ઠા મોહતાજ^૧ હૈ તુરખત^૨ મેરી”

અને લાડકવાઈ પુત્રીની એ મા, ગત રાત્રીથી પણ ચીસો પાડવા માંડે છે, અને જોડા જોડા શ્વાસ લઈ કહે છે—

“તમના^૩ ફૂટ કર રોષ રી
જિસ પર મહ વહ તુરખત હૈ”

મોગસોની પ્રેમસી, અનંત મૌરના રાત્રીઓની એ ધારી પુત્રી અવસાન પામી આ લોકનાં એ સ્વર્ગનો એ આત્મા હાથ જાણે કપાળે વિલીન થઈ ગયો, પરંતુ એનું એ મૃત શરીર એ મોગસોની વિલાસવાસનાની એ સમાધિ, એમની આકાંક્ષાઓની એ કબર, એ ઉત્પત્ત સ્વર્ગનું એ કંકુગાર અરિષ્ટિંજર, મોગસોના સુખ-વૈભવ અને માદકતાનાં એ લુપ્ત-સુકાં અવશેષ, એમનાં ઉન્મત પ્રેમનું એ કંઠાસ.....અનંત મૌરનાએ એ અવશેષો પર કહન ઓઢાડ્યું,

૧ મોહતાજ—મરીબ, મરણ; ૨ તુરખત—કબર

૩ તમના—કામના, ઇચ્છા, એવશ્ય

અને લોહીનાં આંસુ વહાવ્યા,...ઓહા! એ કંઠાસ પર એ લાલ લાલ આંસુઓનાં ડાઘ, એની એ લાલિયા આગે પણ દેખાય છે.

એ સ્વર્ગનું એ કંઠાસ.....અરે! એનાં સુખ-સ્વપ્ન અંગેની એ બધી રાત્રિઓ, એ બધીયે સુખદ પળો, એ મસ્તાનું જીવન, કાશ્ય જાણે ક્યાંયે વિલીન થઈ ગયું? અને એનાં પથને અગ્નિવાણી, પોતાનાં પ્રિયતમનાં પથમાં પથરાતી પોતાની તિરછી નગરદ્વારા એને પોતાનાં તરફ આકર્ષતી એ મસ્તાની આંખો, મિંચાયા છતાં આગે ઉધાડી છે. ગોખત્તામાં નિજીવ થઈને જીંડી જિતરી મઠ છે, અને આગે પણ એ કંઠાસમાં રાત્રિ અને દિવસ થાય છે. મૃત્યુ પછી પણ એ કંઠાસનું ચિરયૌવન એને નિજીવ નથી મવા દેતું..... સ્વર્ગની એ ચિરસુખવાસના, મિલનની એ અદ્વિત આશા, સુખ-સ્વપ્નની એ માદકતા, યૌવનની એ ખુમારી, એ મસ્તી, આશાની એ અણબુઝ આશ,.....આગે પણ એ બધુએ એ કંઠાસમાં પોતાને રંગ લાવે છે. એ લાલ પત્થર આગે પણ આશાની અદ્વિત રીતે સગગનાર એ આગમાં ધખધખે છે, અને એનીજ ધખધખતી આગથી એ પત્થર, નિજીવ પાંચાણ પણ રાતાવોળ થઈ રહ્યા છે; અને હાડ-માંસનાં એ રાખ, હાડકાંએનો એ હમલો, એ સ્વેત પત્થર....અશ્રુજળે છતાં પણ હજુ આગે એ એનામાં ગરમી છે, અને જ્યારે સૂરજ ચમકે છે અને એ કંઠાસના હાડકે હાડકાંને પોતાનાં કિરણોથી રપરીને, પોતાનાં પ્રકાશથી અજ્ઞાણે છે, ત્યારે એ પત્થરો પોતાનાં અતીવ ગૌરવને યાદ કરીને તથા સૂરજની આ બળજબળગ્રસ્તને અનુભવ કરીને ગરમ થઈ જાય છે, પોતાનું ગયું-વિત્યું જોગન એને યાદ આવી જાય છે, એનું વિનષ્ટ સૌંદર્ય તથા એનો અનંતદિંત વૈભવ એની આંખ સામે નૃત્ય કરવા મડે છે; અને રાત્રે ચંદ્રને જોનાં એમને સાંભરી આવે છે પોતાનો પ્યાસે પ્રેમી, ને મિલનની સુખદ પળોની. અતિ ફરી જાગી જાઉં છે...ત્યારે તો એ પાંચાણ પંજું રડી જાઉં

છે અને એ અધારામાં એ આંસુ વહાવીને શીતળા શ્વાસ એવે છે

એ અનંતચૈવનાની લાડકામનો એ હિંચાસ, એનો એ વિશ્વાસ
એતું એ વૈવન, અને એની એ મસ્તી.....અધુ' યે નાશ પામ્યું
છે.....પરંતુ એની એ ચિર-સુખ-ભાવના. પુનઃ મિલનની એ
અક્ષય આશા.....પ્રિયતમની એ માદ.....આહ! આજે પણ એ
કંઠાલ રહે છે; નિસાસાઓ મૂકે છે, અને ત્યારે પણ નાશની નોખત
વાગે છે, મૃત્યુની કરવત ચાલે, ત્યારે એ સિસકાર કરે છે, ને
કણ્ઠસી કણ્ઠસીને અરકૂટ ધ્વનિમાં વિવસતા બર્ષા સાદે પ્રાથના
કરે છે.

કાગા સખ તન ખાધ્યો,
મુન મુન ખાધ્યો માંસ.
હા નૈના મત ખાધ્યો
પિયા મિલન કી આસ.

શ્રી કનૈયાલાલ પી. શાહ, એડીએન્ટ પ્રિ. હાઉસ, નવીવાડી, મુંબઈ, ૨.
અધુ' ને વેરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ લિમિટેડ, કાલમાદેરી રોડ,
મુંબઈ, ૨ મારે પ્રિન્ટ્ડ કયું.

વાંચવા જેવાં કેટલાંક પ્રકાશનો

ગાંધીજીના સમાગમમાં : સંપાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના આશીર્વાચન સાથે કિં. રા. અઢી

ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા : લે. કુ. મ્યુરીએલ લેસ્ટર અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

શ્રી. પારેલાલની પ્રસ્તાવના સાથે. કિં. રા. એ

ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ : ખીલી મેદામ પોલાંક. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

દીનબંધુ એ.કુંઝની પ્રસ્તાવના સાથે. ખીજી આવૃત્તિ. કિં. રા. સવા બે

પુણ્યસ્તોત્ર ગાંધીજી : સંપાદક અને અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવળંકરની પ્રસ્તાવના સાથે. કિં. રા. સવાચાર

ગાંધીવાદી આધિક યોજના : લે. આચાર્ય અમવાલ, અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ

ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના તથા અનુવાદકના ઉપોદ્ધાત સાથે. કિં. રા. સવા

હિંદુ ધર્મ : લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રા. સવાચાર

વેદની વિચારધારા : લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રા. સવાએ

મહાભારત : લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રા. એ

યુવાનોની સંસ્કારસાધના : રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રા. દોઢ

ભારતનો વારસો : લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

હિંદ તથા વિશ્વવિદ્યા અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ તથા પરિષદો આમળ

આપેલાં તાત્કાલિ આપ્તવાચનો, અનુવાદકના ઉપોદ્ધાત સાથે. કિં. રા. ત્રણ

બે નવલકથા : લીઓ ટોલસ્ટોય. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રા. અઢી

કોની બહેન ? અને ખીજી વાતો : લીઓ ટોલસ્ટોય.

અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રા. સવાએ

મૂળો સેવક : લે. ચંદ્રશંકર શુક્લ. ગાંધીજીને પ્રિય એવી અંગ્રેજી નવલકથા

સંદર્ભ ગીતા 'ને આધારે. કિં. રા. દોઢ

મૌલાના અબ્દુલ કલામ આજ્ઞા : લે. મદાદેવ દેસાઈ.

અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રા. અઢી

કામ અને કામિની : લેખિકા ગ્રેમા કંટક ભાગ ૧નો ૨૫

અનુવાદક : શંકુત રાવળ ભાગ ૨નો ૩૩

કુલશાસ્ત્રી : ચ. રુચંદ્ર બેદીપાધ્યાય.

અનુવાદક રમણલાલ સોની. કિં. રા. ત્રણ

: પ્રકાશક :

વૈરા એન્ડ કંપની. પબ્લિકશન, ત્રિભરડ

૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨.